КРИМСЬКИЙ А.
ІСТОРІЯ ПЕРСІЇ ТА ЇЇ ПИСЬМЕНСТВА
№3
ВИП. 1
1923
№157843

ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ
УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК.
№ 3, вип. 1 (ст. 1-132).

Акад. Агатангел Кримський.

ІСТОРІЯ ПЕРСІЇ ТА ЇЇ ПИСЬМЕНСТВА.

I.

ЯК ПЕРСІЯ, ЗВОЮВАНА АРАБАМИ, ВІДРОДИЛАСЯ ПОЛІТИЧНО.

(IX та X в.в.)

Іран під володінням арабських намісників VII-IX в.
Тагириди в Хорасані (821-873).
Саффариди із Седжистана (861-909).
Саманіди, бухарські еміри (875-999).
Прикаспійські Аліди IX-X в.; Зіяриди.
Бовейгіди, володарі халіфського Багдаду, іранські „царі над царями“ (932; 945-1055).

КИЇВ
Друкарня Всеукраїнської Академії Наук.
1923

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії, акад. **А. Кримський**.

Друковано 2000 примірників. Зам. 44.
Р. У. П. Київ.

I.

Спис джерел, арабською та перською мовою писаних.

1.

Спис джерел, арабською та перською мовою писаних, котрі цитуються в цій книзі.

Один з талановитих іраністів, проф. Едв. Бравн у своїй „A literary history of Persia“ (т. I. Лондон, 1902, ст. 360) каже: „Велика літопись Та́барія кінчається на 300=913 році, і хоч додаток Арі́ба Ко́рдовського веде нас ще аж до 320=932 року, але далі ми вже позбавлені нашого найкращого джерела звісток, тай залежимо, головним чином, од усесвітньої історії ибн-аль-Асіра (пом. 1232), що скомпонував велику „Збірку літописів“ („Ка̂миль ат-тавâріх“).

Ці Бравнові слова справедливі лиш настільки, наскільки йде мова про швидкі справки загального характеру. Тоді, справді, Та́барій IX в. та ибн-аль-Асір XIII в.—то будуть наші найкращі підручні праці. Тільки-ж найцікавіщі звістки здобуваємо ми здебільша з инчих, розкиданих джерел, і ото-ж їхній реєстр тутечки подається. Ми включаємо в реєстр самісінькі ті джерела, які в оцій нашій книжці справді цитуються (для подій тільки IX та X в.в.); а використано нами джерел значно більше, тільки нема потреби називати їх геть усі, особливо всі історії багдадського халіфату та пізні перські компіляції [1]). Де-які спеціяльні джерела вказані будуть іще й перед окремими відділами.

1. Хорасанець **ибн-Тейфур** Багдадський (819—893): Sechster Band des Kitâb Bagdâd von Ahmad ibn abi Tâhir Taifûr; hsg. u. übers. von H. Keller, Лейпц., 1908. Цей том, єдиний, який дійшов до нас, зачіпає собою саму епоху халіфа Ма'муна[2]); а ціла ибн-Тейфурова історія досягала мабуть аж 860-их р.р.[3]).

---

[1]) Навіть такі стародавні історики, як ибн-Котейба (ум. 889), Бала̂зорій (ум. 892) та Абу-Ханіфа Дінаварій (ум. 895) не фігурують у нашому джерельному спискові, хоч користувалися ми тими істориками пильно (але знаходили, на жаль, звісток про Персію IX в. дуже мало).

[2]) Коли порівняти цей єдино нам доступний (бо збережений) том ибн-Тейфура з відповідними місцями у Та́барія, то показується, що Та́барій дословно переписував ибн-Тейфура (себ-то і всі инчі ибн-Тейфурові томи), лиш розбиваючи суцільне його оповідання на щорічний літописний лад та проминаючи деякі Тейфурові звістки.

[3]) Син ибн-Тейфура 'Обейдаллâх продовжив був батькову історію приблизно до 900-их р.р. (див. „Фиhрист“, ст. 147), та вона до нас не дійшла. Але дещо з неї ми знаємо через цитати у ибн-Халликяна XIII в. та в инчих.

2. Хорасанський шіїт ибн-Ва̂дих **Я'кубій**: а) Загальна літопись (довед. до 872=259 р.), вид. по арабськи Houtsma під латинським заголовком—Ibn Wâdhih qui dicitur al-Ja'qûbi historiae, 2 томи, Лейд., 1883; у II томі автор, що сам жив у східній Персії, дає чимало цікавих даних про своїх сюзеренів-тагиридів, але на жаль дуже мало каже про початок саффаридів, до яких ставиться прихильно через їхнє шіїтство.—б) Він таки: Географія=„Китâб аль-бюльда̂н" (пис. в 891=278 р.), вид. de Goeje в Bibliotheca geographorum arabicorum, т. VII (Лейд., 1892), відд. 2[1]).

3. **Та́барій** (род. 838, пом. 923): „Літопись", лейденське видання, III серія, т. 2 (Лейд., 1881, редактори Ст. Ґюйяр та де Ґує) і т. 3 (Лейд., 1883—1884, редактори бар. Розен і де Ґує). Оцеє колосальне, найдокладніше, найширше, а через те й найважніше джерело для епохи IX в. доведено до 300=913 року[2]).

4. Абу-Бакр **Су́лій** (пис. в 900-их р.р., пом. 946): Історія 'аббасидських халіфів і їхнього поетичного письменства („Awpâq")—не надруковано ще, але чималий рукопис з літературної частини є в хедівській бібліотеці в Каїрі[3]), а шматки з історичної частини—в петербурській колишній Імператорській Бібліотеці (із збірки Ханикова 60, за роки 228—256=842—870), в азгарському мечеті в Каїрі (за р.р. 295—318=907—930), в паризькій Національній Бібліотеці (за р.р. 322—329=934—940) та ще подекуди[4]). Окрім того Сулій часто цитуєтся в других арабських компіляторів[5]).

5. Хорасанець **ибн-аль-Азгар** (Абу-'Абдаллâх Мохаммед аль-Ахбâрій, 1-ої половини X в.)[6]) до нас не дійшов, тільки-ж ми маємо з нього виписки

[1]) 2а. Торкнувшись географії Я'кубія, ми повинні зазначити, що раніш од нього писав (так само по арабськи, як і всі) географ-перс ибн-Хордâдбеh (пис. між 844-848 р.р.). Вид. де Ґує, з французьким перекладом, в Bibliotheca geographorum arabicorum, т. VI (Лейд., 1889): „Kitâb al-masâlik wa l-mamâlik". Історичних звісток тут обмаль, але є тут цікавий топографічний та економічний матеріял про Персію в середині IX віку.

[2]) Аріб Кордовський дописав далі Табаріеву літопись до 320=932 року. Той Арібів додаток теж видруковано в лейденському виданню (Лейд., 1897). Далі систематичну, збірну літопись треба дивитися вже в ибн-Мискавейга X-XI в. (у нас № 12).

[3]) З того каїрського рукопису я, правда, вже видав у світ перші 43 листи, як додаток до своєї розвідки: „Абанъ Лахыкый, манихействующій поэтъ, ок. 750—815 г.". Москва, 1913; але-ж ті листи не стосуються просто до перських династій.

[4]) Про це диви Гн. Ю. Крачковського: „Къ описанію рукописей ибнъ-Тайфура и ас-Сули"—в XXI томі петербурських „Записокъ Восточнаго Отдѣленія Имп. Русскаго Археологическаго Общества" (1912), ст. 95—115, з докладною бібліографією.

[5]) Приміром, виписки з Сулія дає „Книга пісень" X в., антологія Хосрія XI в. і ин.

[6]) Де-Слен у примітці до англійського перекладу біографічного словника ибн-Халликяна XIII в., т. IV, ст. 333 (в статті про саффаридів) думає, що ибн-аль-Азгар помер 937 р., бо він має бути не ким, як доволі відомим філологом-істориком ибн-абі-ль-Азгаром (про нього див. прим. „Фигрист" X в., ст. 147—148 друков. вид.). Але Мас'удій у „Золотих лугах" (писав 947 р.) одрізняє ибн-абі-ль-Азгара (т. I, 18; т. VII, 73, 152, 160, 162) од ибн-аль-Азгара (т. VII, 379).

у Мас'ýдія X в. (в оповіданню, де фігурує один з тагиридів); безперечно з ибн-аль-Азгара таки, хоч і без його наймення — у ибн-аль-Асіра XIII в., і зовсім точно, з покликанням на ім'я ибн-аль-Азгара — у ибн-Халликяна XIII в. (в такому, як і в ибн-аль-Асіра, оповіданню про саффаридів).

6. **Мас'удій** (пом. 956) — мабуть чи не найважніше наше історичне джерело після Тáбарія, багдадець, що багато їздив по Персії і взагалі по світі, дуже освічений, всебічний письменник: а) Морудж аз-заhаб=Les prairies d'or, пис. в 336=947 р., видав з рівнобіжним французьким перекладом у дев'ятьох томах Барбіє де Мейнар (Пар., 1861—1877); про події IX в. див. т. VI (1871), т. VII (1873) і т. VIII (1874); — б) Він таки: Китâб ат-танбіh wa ль-ишрâф=Le livre de l'avertissement et de la revision (пис. в 956 р.); арабський текст видав де Ґує в серії Bibliotheca geographorum arabicorum т. VIII (Лейд., 1894), французький переклад Carra de Vaux (Пар., 1897).

7. **Селлямій** Нішапурський (пис. коло 955 р.) „Літописні оповідання про хорасанських правителів"=„Wolât Хорâсâн". В арабському оригіналі до нас це важне джерело не дійшло, але ми звідти маємо перекладені на перську мову ексцерпти у Ґярдізія XI в., Овфія XIII в. та монгольського двірського діеписа Джовейнія XIII в., а по арабськи—виписки в усесвітнього історика ибн-аль-Асіра XIII в. та його вченика-біографа ибн-Халликяна [1]).

8. Саманідський дворак **Нершехій** (X в., в перерібці XII в.): Історія Бухари. Писано первісно ту „Історію" арабською мовою для бухарського володаря Нуха I ибн-Несра (943-954), та того арабського первопису ми не маємо. У 1129 і 1178 р.р. перероблено Нершехія мовою перською, з додатками і вкороченнями. Перський текст (і французький переклад ??) видав Ш. Шефер: Description topographique et historique de Boukhara, т. I, перс. (Пар., 1892), т. II переклад (здається, не пущено в продаж). По російськи за редакцією В. Бартольда: Мухаммедъ Наршахи, Исторія Бухары. Перевелъ съ персидскаго Н. С. Лыкошинъ (Ташкент, 1897).

9. **Хамза Іспаганець** (пис. 961) — компендіяльна, мініятюрно-прекоротенька всесвітня історія: „Тâріх аль-омам"; видав І. Ґоттвальдт: Hamzae Ispahanensis annales, ч. I, арабський текст (Лейпц. 1844)[2]), ч. 2, латинський переклад (Лейпц., 1848).

---

[1]) Ибн-Халликян (пом. 1282) у своїх статтях про славних хорасанців (прим. тагиридів та саффаридів) виразно покликається на Хорасанську Історію Селлямія; а що відповідні звістки про хорасанські справи у Ґярдізія та ибн-аль-Асіра збігаються з ибн-Халликяновими, то видко, що і для них обох головним джерелом був той самий Селлямій, хоч вони його й не називають на ймення.

[2]) Хоч і коротка, історія Хамзи повна перського патріотизму й націоналізму. Звістки її, дарма що сухі, часом бувають несподівано дуже цікаві, особливо з культурного погляду.

10. Колосальна „**Китâб аль-агâні**“ = „Книга пісень“ (закінч. коло 963 р.) Абуль-фараджа Іспаганського (897-967). Цитується за 1-м єгипецьким виданням (Булак, 1285 = 1868, 20 т.т.). Про перські обставини тут звістки взагалі чисто випадкові й побіжні, але подекуди трапляються і ширші (прим. у звязку з тагиридами, т. XI, ст. 5-17)[1]).

11. **Шâбюштій** (пом. 1000 р.): „Китâб аб-дійâрâт“ = „Книга про манастирі“ (християнські, куди приїздили погуляти мусулманські письменики). Автор жив при дворі єгипецького халіфа, але родом був із Персії. Серед усяких розкиданих звісток є в нього спеціяльний довгий екскурс про історію династії тагиридів—див. л.л. 44-64 в берлінському манускрипті (№ 8321 в Альвардтовому Verzeichniss der arab. Hschr., т. VII, 309), і тії звістки коротко, але змістовно переглянув по німецьки Ґ. Ротштейн у юбілейній збірці на честь Т. Нёльдеке: „Orientalische Studien“, т. I, Гісен, 1906, ст. 155—170). Одним із Шâбюштієвих джерел був безперечно ибн-Тейфур (у нас № 1), та напевне й Сýлій (№ 4), чого не помітив Ротштейн у своїй розвідці.

12. **Ибн-Мискавейг** (пис. після 982 р.), бовейгідський везір-скарбник (ум. аж 1030 р.): „Таджâриб аль-омам“=„Що діялося з народами“—всесвітня історія, 6 т.т., де давні події тай аж до початку X в. викладаються, правда, переважно дословними виписками з Тáбарія[2]), але за те історія X в., себ-то вся друга половина ибн-Мискавейгової історії, виходить ніби природне, неминуче продовження для Тáбарія. Том I опублікували факсимільно Амедроз і граф Каетані, з повного царгородського рукопису XII в. св. Софії (Лейден, 1909, в Ґіббовій серії); т. IV надрукував де Ґує в Fragmenta historicorum arabicorum, ч. II (Лейд., 1871), з неповного амстердамського рукопису; в цім фрагменті містяться події лиш 813-865= 198-251 р.р., але все однаково ибн-Мискавейг здебільша тут іде попросту за Тáбарієм; а дуже важний т. V (за роки 897-938) видано факсимільно, та на жаль нечитко, як і т. I, з того самого царгородського рукопису і в тій самій Ґіббовій серії (Лейд., 1913)[3]).

---

[1]) До безпорядно розкиданої „Книги пісень“ є дуже гарний справочний показчик I. Ґвіді: Tables alphabétiques du Kitâb al-Agâni, Лейд., 1900 (ст. XI+769).

[2]) Иноді оповідання в ибн-Мискавейга ширше, ніж у Табарія. Див. про це наочну статтю H. Amedroz: Konkordanz zwischen Tabari's Annalen und Ibn-Miskawaih's Tag'ârib el-umam у страсбурському часопису „Der Islam“ 1911, т. II. кн. 1, ст. 105-114.

[3]) Може бути, за часів світової війни опубліковано ще й остатній, VI том (він кінчається 983 роком, датою смерти Адода бовейгіда); але ми про це нічого тепер довідатися не можемо.

13. „**Фиhрист**“ = „Бібліографічний показчик“ [ибн-] Надіма Багдадського (988 р.), історично-бібліографічний огляд арабського і инчих письменств—вид. Флюґель (Лейпц., 1871).

14. Арабоязичних **географів X в.**[1]) здебільша повидавав де Ґуе в серії Bibliotheca geographorum arabicorum. Для нашої мети найважнішими будуть: іще ненадрукований хорасанець Бельхій (пис. коло р. 921)[2]), що його обробив Істахрій (коло 951): „Книга шляхів і країв“ і, під тим самим заголовком, ибн-Хáвкаль (977). Два останні—в Bibliotheca geographorum arabicorum, т. I (Лейд., 1870; Істахрій) та т. II (1873; ибн-Хавкаль); обидва вони (Істахрій та ибн-Хавкаль) сами чимало попоїздили по Персії. Далі надто цікавий історично-географічний матеріял у цій самій де-Ґуєвій лейденській серії—в тонко-критичного й талановитого Мокáддасія (чи Мáкдисія, 985): Bibliotheca geographorum arabicorum, т. III: „Descriptio imperii moslemici“ (Лейд., 1877)[3]).

15. Не по арабськи, а по перськи писано, і в лейденській арабоязичній серії, звичайно, не опубліковано анонімну **Ферігунідську географію,** що зветься „Границі світа“ = „Ходуд ель-‘âлем“, а складено її 982 р. для одного князя з дрібної династії ферігунідів, васальної бухарським саманідам[4]).

16. Антологіст-біограф **Та‘âлибій** Нішапурський (961-1038): а) багата на побутові подробиці „Йетімет ад-даhр“=„Перлина (нашого) віку“ (Дамаск, 4 т.т., 1304=1887), де окрім I тома (поети Сирії та Єгипта) все присвячено поетам-персам, що писали по арабськи (т.т. II-III—західня Персія, т. IV—Хорасан і Заріччя)[5]); б) Він таки: „Латâиф аль-ма‘âриф“=„Цікаві звістки“, ed. de Jong (Лейд., 1867), присвячені бовейгідському міністрові ибн-‘Аббâдові (пом. 995).

17. Історик-географ **аль-Біруній** (973-1048): а) „Хронологія східніх народів“, вид. по арабськи Е. Захав (Лейпц., 1878) і пе-

[1]) і, як вище зазначено, географів IX віку так само (такі ибн-Хордâдбег, Я‘кубій).

[2]) Рукопис Бельхія є в Берліні (див. в Альвардта, опис арабських манускриптів королівської бібліотеки, т. V, ст. 362, № 6032), а другого рукописа знайшов Ахмед Зекі-бей (див. його Mémoire sur les moyens propres à déterminer en Egypte une renaissance des lettres arabes. Каїр, 1910, ст. 19, № 10; порівн. у Гн. Ю. Крачковського французьку передмову до історії Дінаварія, Лейд., 1912, стор. 24-25).

[3]) Мокаддасій вийшов у світ другим виданням (1906).

[4]) Инакше звуть цю географічну працю: „анонім Туманського“, бо рукопис-унікум належить А. Г. Туманському, що й описав його в „Запискахъ Вост. Отд. Имп. Русск. Археол. О-ва“, т. X (1897), ст. 121 і далі.

[5]) Численні переклади з 4-ої частини „Йетіме“ дав Барбіє де-Мейнар у Journal Asiatique, 1853 та 1854.

реклав на англійське (Лондон, 1879); б) „Індія“ (коло 1030 р.), по арабськи вид. Е. Захав (Лонд., 1887) і дав англійський переклад (Лонд., 1888; нове вид. 1910)[1]). У аль-Бірунія трапляються звістки і про X в.

18. **Ґярдізій** (писав по перськи коло 1050 р.) з замку Ґярдіз недалеко Газни. Його перська „Краса історій“, доведена до 1041 року і, для X в., часто заснована на арабській історії хорасанця Селлямія X в., цитується за оксфордським рукописом, що вибірки з нього надрукував В. Бартольд у „Текстахъ“ (Спб., 1898), передпосланих до його дисертації „Туркестанъ въ эпоху монгольскаго нашествія“ (1900).

19. **Хосрій,** північний африканець, компілятор-антологіст: „Цвіт письменства“=„Заһр аль-âдâб“ (1058 р.) цитується за єгипецьким трохтомовим виданням 1293=1876 на полях „‘Икда“ ибн-‘Абд-Раббиһн. Серед перістого змісту Хосрієвої хрестоматії бувають звістки і про Персію X в.[2]).

20. Писана по перськи „**Сіясет-наме**“ = Книга про політику“ 1091 р. сельджуцького славнозвісного везіра Низамольмолька. Видав Шефер (Пар., 1891) з французьким перекладом (Пар., 1893). Для науки політикам, везір часто згадує події попередніх століттів, зрідка покликаючись на джерела (напр. на ибн-Мискавейга в розд. XLVII).

21. „**Чеһар меqалé**“ = „Чотирі статті“ (про чотирі класи потрібних людей: везірів, поетів, астрологів і лікарів), що написав перською мовою Низамій ‘Арузій Самаркандець (між 1110-1155 р.) для одного з гуридських (газнінських) князів. Видав Е. Бравн у Ґіббовій серії (Лейд., 1910); його-ж-таки англійський переклад (Лонд., 1899, відбитка з „Journal of the R. Asiatic Society“).

22. **Сам‘âній** з Мерва (1113-1167): „Китâб аль-ансâб“=„Книга генеалогічних прізвищ“, алфавітний біографічний словник арабською мовою. Факсимільно видав Марґольёс (Лейд., 1912).

23. Багдадець зроду, Гарун ибн-аль-‘Аббâс аль-**Ма’муній** (пом. 1177=573 р.): „Історія хорасанських правителів“[3]), праця, що на ню дуже часто

[1]) На аль-Бірунієву „Індію“, що видав Захав, диви змістовну й докладну рецензію бар. Розена в „Запискахъ Вост. Отд. Имп. Русск. Археол. О-ва“, III (1888), ст. 146-162.

[2]) „Хосрій—справжня літературна сорока“—каже про його хаотичну всебічність Гольдціер у „Muhammedanische Studien“ (т. II, Галле, 1890; ст. 268).

[3]) Диви під р. 573, в „Ноджум“ єгиптянина Абуль-Махâсина XV в. Прізвище „Мамуній“ пояснюють, як „нащадок халіфа Ма’муна“. Таких далеких нащадків чимало жило й у Хорасані й у Бухарі, і перські справи могли бути цікаві і відомі для „мамуніїв“ узагалі краще, ніж для инчих людей. Тільки ж важко думати, щоб оцей істо-

покликається ибн-Халликян XIII в., навіть як оповідає не про хорасанців (прим. про бовейгідів, єгип. вид. I, 364=англ. пер. II, 333).

24. **Ибн-аль-Джавзій** (1116-1201), енціклопедист-полігістор з Багдаду, суворий богослов-ханбаліт: а) „Всесвітня історія“ = „Китâб аль-монтазам“. Не надруковано. Каїрський рукопис тієї частини, де містяться події р.р. 842-902(=228-289), коротко описав В. Бартольд у „Запискахъ Вост. Отд. Имп. Русск. Археол. О-ва“, т. XVIII (1908), ст. 0147-0148[1]) і подав арабську (без перекладу) виписку про ‘Абдаллâха ибн-Тâгира[2]) та про Я‘куба Саффâра.—б) Його-ж-таки: „Шозур аль-‘оqуд“=„Блискучі намистини (з історії)“—цитується в нас за ибн-Халликяном XIII в.[3]).

25. **‘Овфій** (до 1236), найстаріший, що дійшов до нас, перський історик письменства[4]): а) „Збірка (історичних) оповідань“=„Джâми‘ ель-хикâйâт“ (перс.); в цілості не видано, цитується за вибраними „Текстами“ В. Бартольда (Спб., 1898, 1-а частина його „Туркестану“, ст. 83-101) та за англійськими витягами в „History of India“ Елліота, т. II (1869, ст. 155-203)[5]); б) „Лобâб ель-ельбâб“=„Сама серединка таланів“, перс., вид. Едв. Бравн (т. I, Лейд. 1907; т. II, Лейд. 1903).

26. **Якут** (1179-1229), вчений, книготорговець-бібліограф і подорожній, що об‘їздив увесь схід: а) Біографічний словник „Иршâд“= Dictionary of learned men, edited by D. S. Margoliouth (т. I—Лейд., 1907 і т. д. у Ґіббовій серії; видання ще не скінчено.—б) Він-таки: „Мод‘жам-аль-бюльдâн“=„Географічний словник“, вид. Ф. Вюстенфельд, 6 т. т. (Лейпц., 1866-1873). Якут використав безліч усяких рідких джерел[6]).

27. Месопотамець **ибн-аль-Асір** (1160-1232): Всесвітня історія= „Кâмиль“, цитується за єгипецьким виданням 1290 (=1873) р.,

рик хорасанських правителів зміг перебутися без готової попередньої праці Селлямія X в. про хорасанських правителів.

[1]) В. В. Бартольд зазначає, що одним із джерел була для ибн-аль Джавзієвої компіляції „Історія Нішапура“, переважно священного характера, що до нас не дійшла, а написав її богослов Бөййи‘ Нішапурець (пом. 1014).

[2]) До речі завважу, що різкі Абдаллахові слова про евнухів є в Мас‘удія X в.: „Золоті луги“, т. VIII, ст. 149, тільки Абдаллахове ім‘я в нього не згадується.

[3]) Про инші писання того енціклопедиста ибн-аль-Джавзія див. у Брокельмана: Gesch. der arab. Litter., I (1898), ст. 502-508. Завважити треба Нікольсонову статтю в Journ. of the R. Asiat. Society 1899, ст. 908 (до „Шозур“).

[4]) Звісно, коли не лічити „Чеhар меqале“ XII в.

[5]) На не історичні, а чисто казкові оповідання з Овфієвої збірки (прим. надруковані в хрестоматії при Persische Grammat. Залеманна та Жуковського, Берл., 1889, ст. 9-16) покликатися нам очевидячки нема чого.

[6]) Як відомо, записка ибн-Фадлâна про русів дійшла до нас тільки через словник Якута. Про Якутові джерела диви дисертацію—F. Heer: Die historischen und geographischen Quellen in Jâqût‘s geographischem Wörterbuch (Страсб. 1898).

т. VI (події 155-227=771-842 р. р.), т. VII (роки 228-294=842-907), т. VIII (роки 229-369=907-980) і т. IX (роки 370-450=980-1058). В оповіданню про Персію ибн-аль-Асір здебільша йде попросту за Тáбарієм IX-X в. (=до 914 р.), але иноді дає звістки, почерпнуті напевне з хорасанця ибн-аль-Азгара першої половини X в. та „Хорасанських правителів“ Селлямія Нішапурського (коло 955 р.), та з инчих. Кажучи про бовейгідів X-XI в., ибн-аль-Асір побіжно покликується на бовейгідця ибн-Мискавейга X-XI в. та на його продовжника ибн-аль-Гамаданія XI в. та на багдадця ибн-Макулю XI в. Про газневідів він цитує Отбія XI в. є в ибн-аль-Асіра уваги, вимірені проти ибн-аль-Джавзія XII в., і т. и.[1]).

28. Його вченик—„арабський Плутарх“, **ибн-Халликáн** (1211-1282): найславніший, критичний біографічний словник „Вафайâт“=„Некрологи“ (пис. у Каїрі, починаючи з 1256 р.). Арабський текст у нас цитується за двохтомовим каїрським виданням 1310 (=1893) року[2]), і рівночасно скрізь наводиться том і сторінка гарного критичного англійського перекладу de Slane'a: Biographical Dictionary (Пар., 4 т. т., 1843-1871). Ибн-Халликян покликається і на загальних істориків, таких, як його вчитель ибн-аль-Асір XIII в. (або ще й на Табарія IX-X в., ибн-аль-Джавзія XII в. і ин.); покликається він і на безліч істориків спеціяльних: у статтях про тагиридів і саффаридів наводить він ибн-аль-Азгара та Селлямія X в. і Ма'мýнія XII в., в статтях про бовейгідів цитуються в нього: спеціяльний бовейгідський історик Сâбій X в., Та'âлибій Нішапурський X-XI в. і т. д., і т. д.[3])

29. Мингâдж-и Сирâдж **Джузджâній** (1260) афгано-індійський краянин: „Табаqâт-и Нâсирі“=„Нâсирові таблиці“[4]), всесвітня історія, писана перською мовою, доведена з найдавніших часів тай аж до 1260 року. Маємо докладно (хоч некритично) коментований англійський переклад майора Г. Раверті (Raverty, 1873-1881, по-

---

[1]) **27а.** Колись дуже був цитувавсь у европейців араб-сиріець Абульфида (род. 1273, пом 1331), що його всесвітню історію подав з критичним латинським перекладом Йог. Рейске: Abulfedae Annales Muslemici, 4 тт. (Копенг., 1789-1794). Тільки-ж, як відомо, Абульфида попросту переписував та вкорочував ибн-аль-Асіра, і відколи ибн-аль Асіра надруковано, то звичайно нема жаднісінької потреби вдаватися до його ексцерптора—Абульфиди. Коли ж часом доводиться міні згадувати таки й Абульфиду, то я покликаюся на царгородське видання його „Історії“ (4 тт. 1286=1870 р.).

[2]) Були ще єгипецькі видання для ибн-Халликяна 1275 та 1299 р. і европейське чотирохтомове Вюстенфельда (Геттінґен, 1835—1843), тепер дуже рідке.

[3]) Як про джерела ибн-Халликяна, так і про джерела його вчителя ибн-аль-Асіра ширша буде мова в розділі про бовейгідів.

[4]) Заголовок визначає: „Історія, присвячена деглійському султанові Нâсиреддінові Махмудові I“ (1246—1265).

казчик 1897, в серії Bibliotheca Indica); та для нашої мети вагу має, звичайно, не вся праця, а тільки перша її половина, що подає первісну історію багдадського халіфата та перських обласних династій, а найбільше відділ VII (тагириди), VIII (саффариди), IX (саманіди), X (бовейгіди). Праця, звісно, цілком компілятивна в цих відділах, та чимало тут є подробиць, яких нема в других загальних зводах.

30. **„Фахрій“** (1302 р.) = етико-політичний „Фахрійський домострій для володарів“, де друга половина — історія халіфату, дуже художня, талановито-вимовна і аж надто цікава з культурного погляду своїми рельєфними подробицями. Автор, ибн-Тиктака, писав по арабськи в Мôсулі, та симпатії його шіїтські, і Персія обмальовується в нього непогано. У нас цитується тільки той арабський текст „Elfachri“, що видав W. Ahlwardt (Ґота, 1860; було новіще видання Деренбурґа 1895). Єсть і переклади: російський (І. Холмоґорова, 1863) та зовсім недавній французький (E. Amar, 1910, в серії „Archives Marocaines“), та на жаль їх не можна роздобути в Київі, і ми позбавлені змоги робити зсилки на ті переклади.

31. **„Тâрîх-и ґозіде“**=„Вибрана літопись“ (доведена з давніх часів аж до 1330 р.), що її, перською мовою, скомпілював Хемдаллах Мостовфій Казвінський, відомий іще й своєю географією „Нозhет ель-голюб“=„Втіха для серць“ (1340). Факсимільно видав „Ґозіде“ Едв. Бравн у Ґіббовій серії, т. I—перський текст (Лейд., 1910), т. II—сильно вкорочений англійський переклад, чи огляд (Лейд., 1913) [1]). Перським подіям IX та X в. присвячено розділ 4-й, а саме відділ I (саффариди), відд. II (саманіди) та відд. V (бовейгіди). Свої джерела (23 №№) автор перелічує в початку книжки; мабуть чи не половина з них іще досі залишається в рукописах, не видана друком.

32. **Довлет-шах** Самаркандець (пис. 1487 в Гераті): „Тезкирет еш-шоʿерâ“=„Життєписи поетів“ перською мовою і про поетів перських. Критично видав Едв. Бравн (Лейд., 1901) і дав розвідку: The sources of Dawlatshah—у Journal of the R. Asiat. Soc. 1899 (січень, ст. 37-69). Одним із найстаріших і найголовніших джерел у Довлет-шаха була „тезкире“ (біографічна антологія) Абу-Тагира аль-Хатунія XI-XII в., яка до нас не дійшла, а окрім неї—„Чеhар мекалé“ XII в., „Таріх-и Ґозіде“ XIV в. і ин., відомі й нам.

[1]) Географію має видати факсимільно в тій самій Ґіббовій серії Le Strange, з англійським перекладом.

33. **Мірхонд** (1433-1498). З його великої всесвітньої історії („Ровзет ес-сефа"): а) відділ про тагиридів цитується за окремим виданням Мітшерліха: Mirchondi historia Taheridarum (по перськи з латинським перекладом, 2-е видання—Берлін, 1819); б) відділ про саманідів—Defrémery: Histoire des Samanides (Пар., 1845, перський текст, французький переклад і безліч важливих, критично-історичних уваг); в) про бовейгідів—Fr. Wilken: Geschichte der Sultane aus dem Geschlechte Bujeh nach Mirchond—у „Abhandlungen der königl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin aus dem Jahre 1835" (Берл., 1837, відділ Historisch-philosophische Abhandlungen, ст. 1—120, перський текст, німецький переклад і критично-історичні уваги).

34. Пізню перську компіляцію всесвітньої історії „**Таріх-и Хейдер**" = „Хейдерова літопись", писану в 1611-1617 р.р., ми згадуємо й цитуємо лиш через те, що Вількен у своїх увагах до Мірхонда (про бовейгідів 1835 та ще й про газневідів 1832) понаводив з Хейдерової компіляції XVII в. усі ті дані, котрих нема в компіляції Мірхондовій XV віку [1]).

Дві-три слові про допомічні праці.

Що торкається европейських обробіток перської історії IX та X в., то критичні проби освітлити науково цю історію робилися попереду перекладчиками деяких східніх обробіток. Найвидатніше місце тут має Дефремері, що переклав Мірхондову XV в. саманідську історію: Histoire des Samanides (Пар., 1845; див. перекладачеві примітки на ст. 225—296).

З авторів загальних праць Г. Вейль: Geschichte der Chalifen, т. II (Мангейм, 1848, період 749-945 р.) та т. III (Манг., 1851, період 945-1258 р.) за свою історичну нитку бере царювання кожного окремого багдадського халіфа і лиш отак торкається тих перських справ, що одбувалися за даного халіфування. Користується він, як джерелами, найбільше Тáбарієм X в., ибн-аль-Джавзієм XII в. та ибн-аль-Асіром XIII в. і його вчеником ибн-Халликяном,—джерелами добрими;—але як не всі томи ибн-аль-Асіра (ще не надрукованого тоді) були в руках у Вейля, то він легко заміня ибн-аль-Асіра його ексцерптором Абульфидою першої половини XIV в., або ибн-Хальдуном самого кінця XIV в.; вдається він і до инчих за-

---

[1]) Про Таріх-и Хейдер диви у Ріё в описі перських рукописів Британського Музею (т. III, 1883, ст. 888).

гально-халіфатських пізніх компіляторів, часом не минаючи й перських (Мірхонда XV в.).

У Авг. Мюллера: „Исторія ислама“, т. III (Спб., 1896; по німецьки 1887) ми знаходимо два спеціяльні розділи: „Возникновеніе персидскихъ государствъ“ (ст. 18-36, про Тагиридів і Саффаридів) та „Саманиды и Буиды“ (ст. 37-50). Тут виклад систематичніший, ніж у Вейля (а Вейлем Мюллер користувавсь), та на жаль нема точних вказівок на східні джерела, якими користувався сам автор Авг. Мюллер, і через те читач не має змоги вивіряти його; у Вейля, навпаки, кожна звістка стверджується зсилкою на джерело і на лист рукопису. Лиш із спорадичних, випадкових Мюллерових уваг ми можемо довідатися, що в нього в руках були: Я'ку́бій IX в., Та́барій IX-X в., аль-Біруній XI в., ибн-аль-Асір XIII в., ибн-Халликян XIII в., словник лікарів ибн-Абі-Осайбії XIII в., „Таріх-и Ґозіде́“ XIV в., Мірхонд XV в., себ-то й декотрі такі джерела, яких не було в Вейля.

У збірному „Grundriss der iranischen Philologie“ (Страсбург, т. II, вип. 4, 1900, ст. 559-566) П. Горн подав на сьомох сторінках п'ять дуже невеличких енціклопедичних статей: Тагириди, Саффариди, Саманіди, Аліди в Табаристані, та Зіяриди і Буіди. Він одсила читача до пізньої компіляції—Мірхонда XV в., та ще покликається на невикористане джерело—бухарську історію Нершехія X в.

Рівночасно з короткословним Горном, випустив у світ В. Бартольд свою дисертацію „Туркестанъ въ эпоху монгольскаго нашествія. Изслѣдованіе“ (Спб., 1900), де II розділ зветься „Средняя Азія до XII вѣка“. Тут, на стор. 181-266, дослідник спиняється попереду на мусулманському завоюванню Туркестана, а далі на періоді: Тагиридів, Саффаридів та Саманідів, звертаючи свою увагу на соціяльно-економічний побут (династій Зіяридів та Бовейгідів він не чіпа, бо вони чужі для Туркестана). Підготовча частина до дисертації, під тим самим заголовком з додатком підзаголовка „Тексты“, вийшла в світ за півтора року перед тим (Спб., 1898); там В. Бартольд повидавав чимало виписок з манускриптів. Ті виписки, звичайно, найбільше стосуються до головної мети в дисертанта, до відносин спеціяльно-туркестанських, тюркських, а не перських, але трапляються тексти дуже цікаві і для перед-тюркського, іранського періоду (Ґярдізій XI в.).

Коли не рівночасно з Бартольдом, то навіть трохи зараньше, повів свої наукові досліди над мусулмансько-перською історією з найстаріших першоджерел Едв. Бравн (Edw. Browne), що далі видав „A literary history of Persia“ (2 т.т., Лонд., 1902-1906, т. I—од

найдавніших часів до часів Фирдовсія, т. II—од часів Фирдовсія до часів Са‘дія XIII в.). Як видко і з заголовку, найбільше цікавить Бравна історія культурно-літературна. Згідно з тими своїми науковими інтересами, він, укупі з своїми вчениками та товаришами, критично опублікував велику низку і перських і арабських відповідних джерел (переважно в видавництві: Gibb Memorial Series). Що правда, ті публікації повиходили в світ (і виходять далі) вже після того, як Бравн надрукував свою двохтомову „History“ (1902-1906), і одчиняють для дальших дослідників іще дуже широке, розлоге, нероз‘оране поле.

З 1908 року зачала виходити в Лейдені ісламська енціклопедія: „Enzyklopädie des Islâm“ (по-німецьки, а рівночасно і по-французьки і по-англійськи, тоб-то трома рівнобіжними виданнями). Ця енціклопедія мала-б бути остатнім словом науки, видавати її заходилися три европейські академії наук та ще російська, а до співробітництва притягнуто було довгу низку авторитетних орієнталістів-спеціялістів. Перший том цього поважного словника уже готовий був 1913 року (статті по A—D). Думалося було, що ціле видання, геть усі три томи, закінчиться 1920 року. Статті про Персію та про перське письменство мали-б міститися, певно, в остатньому, тобто III томі. Світова війна перебила цю працю на літері G (в 1914 році), і тепер не відомо, чи доведено буде її до доброго кінця і коли-саме надійде там черга на загальну, провідну статтю „Персія“ та „Перське письменство“.

II.

Іран під володінням арабських намісників (VII—IX в.).

Іран під володінням арабських намісників (VII—IX в.).

Зороастрійство та мусулманство. Нахил у персів до шіїзма. Хорасанські шіїти і запанування династії аббасидських халіфів. Перська культура за аббасидів віджива.

Після бійки при Кадисії (637) за халіфа Омара араби зробилися панами західної частини Персії. За халіфа Османа довойовано ще й східню половину. В 650 році впала корінна перська столиця Істахр (яку здебільша знають під грецькою назвою—Персеполь). Всією країною зачали орудувати арабські намісники, поставлені од арабських халіфів.

Вкупі з політичним арабським пануванням прийшло й панування їхньої віри—мусулманства.

Що правда, давня релігія Ірану, зороастрійство, відступала дуже поволі, число її вірних прихильників не переставало й далі бути переважним. Коли почитатися арабських географів X в., то видко, що навіть у X столітті, після тристалітнього іслямського володіння, Персія була ще земля зороастрійська. Мова йде навіть не про якусь східню Персію, або Трансоксанію, далеку од халіфатського осередку Багдаду, бо там навіть і в XII в. ми читаємо, що сільська людність, нехай і не вся, держиться немусулманської віри, і що там із самого початку іслям розповсюднювавсь надто поволі, дарма, що араби платили по 2 діргеми кожному, хто прийде молитися до мечету [1]). Цікавіше зазначити те, що й на заході Персії, ближче до Багдада-столиці, зороастрійська віра добре держалася. Подорожні-географи Істахрій (коло 951 р.) та ибн-Хáвкаль (977) констатують неприналежність до мусулманства у значної частини людности в прикаспійських краях X в. [2]). Географ Макдисій (985) згадує про безліч зороастрійців за його часів в області Іра̂к та в

---

[1]) Див. перерібку XII в. „Історії Бухари“ Нершехія X в., вид. Шефер (Париж, 1892), ст. 73 та ще ст. 47.

[2]) Істахрій—Bibliotheca geograph. arabic., т. I (Лейд., 1870), ст. 205; ибн-Хавкаль—Bibliotheca geograph. arabic., т. II (Лейд., 1873), ст. 268.

над-тигрських горах (Джибâль=Медія) [1]). Про Фарс (Персіду) Істахрій та ибн-Хáвкаль попросту заявляють, що найбільша частина фарської людности X в.—то зороастрійці, і що немає там села, де б не було храма для огня [2]). Аналогічні свідоцтва трапляються і в инчих географів та істориків X віку. Приміром, про столицю тієї области, місто Шірâз, що араби-завойовники заклали його в Фарсистані для своїх цілей (як військовий табір), той географ Мáкдисій (985) подає звістку, що в дні ґебрських свят шіразький базар прибирається парадними окрасами; в Шіразі було тоді два огнепоклонні храми в середині міста, а один—коло мійської брами; парсійська людність не носить—каже Мáкдисій—ніякої ознаки в своїй одежі, як воно випадало-б немусулманам [3]). Більше того, ґебри, як економічна сила, знали, що правительство іслямське не дасть їх нікому на кривду. Якось-то, повідає літописець, шіразькі мусулмани захотіли були вчинити ґебрський погром у 979 році,—то тодішній мусулманський володар покарав правовірних погромщиків [4]). Ба навіть не давніш, як наприкінці XVIII віку, коли засновник теперішньої, що панує над Персією, каджарської династії Ага-Мохеммед стояв облогою круг Кирмâна, було там 12.000 зороастрійських домів [5]), —отож, коли за наших днів число парсів у Персії зовсім невеличке, то це наслідок історії аж XVIII-XIX віку [6]). Що ж казати про VII та VIII вв., себ-то про I-II в. гиджри!

Та будь-що-будь, нехай і поволі, іслям робив тверді й рішучі придбання серед персів з I-го таки віку гиджри. У неофітів могли бути притім дуже неоднакові причини для переходу в мусулманство. Вже-ж бо і внутрішне пересвідчення допомагало персові, без особливого перелому в совісті, попідставляти мусулманських Аллаха та Ибліса намість своїх стародавніх парсійських Ормузда та Агримана і визнати їх собі за одне й те саме. Знов же й користолюбиві міркування так само мали силу,—приміром, бажалося не платити по-

[1]) Мáкдисій (чи Мокáддасій, як його зве де Ґує, видавець)—в Bibliotheca geograph. arabic., т. III (Лейд., 1876; є й видання 1906 р.). Про Ірак та Джибâль див. ст. 126 та 194.

[2]) Істахрій про Фарс—Bibliotheca geograph. arabic., т. I, ст. 139, ибн-Хавкаль—Bibliotheca geograph. arabic., т. II, ст. 207.

[3]) Макдисій—в Bibliotheca geogr. arabic., т. III, ст. 421 та 429.

[4]) Це був султан-бовейгід Адодеддóвле. Диви про цей ґебрський погром під 369=979 р. у ибн-аль-Асіра, египецьке видання, т. VIII, ст. 257.

[5]) Див. у Ханикова в його Mémoire sur la partie méridionale de l'Asie Centrale, ст. 193, в мемуарах Паризького Географічного Товариства, 1861.

[6]) Як на підрахунок Гутум-Шіндлера, то в 1882 році число огнепоклонних божниць у сучасній нам Персії було всього-на-всього 23, а число огнепоклонників—щось 8½ тисяч. Див. A. Houtum-Schindler: Die Parsen in Persien, ihre Sprache und einige ihrer Gebräuche в „Zeitschr. der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft", т. 36 (=1882), ст. 54-88. Пор. у Едв. Бравна: A literary history of Persia, т. I (1902), ст. 206—208.

душного, бажалося будь-скільки зрівняти свою людську й суспільну вартість з пихатими переможцями-арабами і т. ин. [1]). Як що перше покоління таких персів, що переходили в іслям, було мусулманами поганенькими, то вже-ж для другого покоління, для дітей, що народилися в мохаммеданстві, іслям являвсь будь-що-будь своєю природною релігією,—і вони тим щиріш могли бути вірними для її інтересів, що вона догматично освящала рівноправність усіх, хто вірує в іслям, чи будуть то інорідці, чи будуть чисті араби,—а вже-ж тую рівноправність одкидала омейядська практика. При тому перси входили, коли не виключно, то дуже часто, в лави шіїтського толку; почасти се робилося тому, що араби-шіїти, обороняючи права Алія (чоловіка Пророкової дочки) і його нащадків, тим самим стояли в архи-законній опозиції проти нелюбого персам омейядського правительства; а ще простіш нахил персів до шіїзму, що ставав в обороні династичних прав рідної Пророкової дочки, пояснюється як пережиток старо-іранського довговікового погляду, що „царівська благодать“ (фаррахі каянік) передається не инакше, як шляхом нащадкової спадщини.

Оця теоретична шіїтська опозиція набрала дуже реального розуму тоді, коли на халіфатському престолі опинивсь Омар II (717-720). Він був виховавсь у Медіні, а не в Сирії (омейядська резиденція була в Сирії, в Дамаску). Єдиний з усіх омейядів, халіф Омар II справді щирою душею був вірний ісламові. Зовсім послідовно, надумавсь він переводити в життя сприятливі для мусулман-неарабів принціпи Корану, але таким чином вніс дезорганізацію в омейядську адміністративну систему [2]). Почалося безладдя й усобиці серед самих арабів, і за 30 літ після Омара II, більше-менше в четвертині II віку гиджри, пощастило персам (хорасанським шіїтам) скинути халіфів-Омейядів і здобути халіфування для Аббасидів (750), що Пророкові теж доводилися родичами, бо Аббас—дядько Мохаммедів. Відколи здобула гору ця династія, підскочила в халіфаті ціна персам (ба навіть везіри—перси), і скрізь у халіфаті поодкривалися для персів почесні місця. І саму столицю халіфатську перенесено було за Аббасидів ближче до Ірану: бо не в аравійській Медіні сиділи Аббасиди, як перші халіфи, і не в сирійському Дамаску, як Омейяди, а була для аббасидських халіфів столиця—Багдад. І там у халіфській резиденції, і скрізь по халіфаті, під зверхньою плівкою арабської мови,

---

[1]) Ширше про ці мотиви для ренегатства диви в мене в „Исторіи арабовъ“. М., 1914, т. II, ст. 130-138.

[2]) Див. там само в „Исторіи арабовъ“, т. II (1914), ст. 141-142.

закипіло давнішеє культурнеє життя сасанідського Ірану,—звичайно, з відповідними соціяльними змінами. Бо стара сасанідська держава, в принціпі священно-абсолютна монархія, мала в своїй справжній основі лад лицарський, феодально-лицарський [1]), а під арабським володінням, як порозвивалося в державі жваве мійське життя, то старе сасанідське лицарство одступало в тінь,—скрізь зачав брати гору і нарешті запанував життєвий лад демократичніший: бо городський [2]).

---

[1]) Див. про це книжку Арт. Крістенсена (Christensen): L'empire des Sassanides, le peuple, l'état, la cour. Копенгаґа, 1907.

[2]) Див. статтю В. Бартольда: Die persische Śu'ûbija в „Zeitschr. für Assyriologie", т. 26 (Страсб., 1911), викликану переважно працею Крістенсеновою.

III.

Тагириди в Хорасані (821—873).

Тагириди в Хорасані (821—873).

I.

Тагир Дводесничний і його карйера. Халіф Ма'мýн доручає йому хорасанське намісництво (821).

Серед вельмож і воєначальників багдадського халіфа Ма'мýна (813-833), сина вславленого „1001 ніччю" халіфа Гаруна ар-Рашіда, мав велику повагу родовитий хорасанський перс Тâгир ибн-Хосейн (народ. 775 р.) [1]), на прізвище „Дводесничний" [2]), себ-то з двома правими руками, „Тâгир зу-ль-йамінейн". Мас'ýдій [3]) каже, що оцей видатний халіфатський полководець був нащадком самого багатиря Ростема, мітичного витязя, вславленого „Книгою царів". Чи претендував і сам Тâгир на таку стародавню генеалогію, цього не знати; але якось він був сказав: „Нема в Хорасані жадної родовитої або багатої сім'ї, щоб я їй не доводивсь якимсь родичем або свояком, або близьким приятелем" [4]).

З халіфом Ма'муном доля була з'єднала Тâгира дуже близько. Як помер халіф Гарун ар-Рашід (809), то один його син Ма'мун перебував у Хорасані (у г. Мерві), а на багдадському халіфському престолі був запанував Гарунів син од другої жінки — Амін (809-813). Ма'мун не переїхав до столиці Багдаду; він залишивсь у Хорасані, там десь у середній Азії, серед самих персів, що й по крові були йому не чужі (бо Ма'мунова мати була персіянка), і за якийсь рік надумавсь підняти повстання проти Аміна, спираючися

---

[1]) Ибн-Халликян, егип. I, 236=англ. I, 652.

[2]) Це прізвище „Дводесничний" пояснюють історики неоднаково. Переказують, що Тâгир міг лівицею зарубати ворога так само добре, як і правицею (Тáбарій, сер. III, т. 2, 801 та 830; Мас'ýдій, Золоті луги, VI, 423; ибн-Халликян, ег. I, 237=англ. I, 654). Та єсть і астрологічне пояснiння, яке наводить Селлямій (коло 955 р.); диви у Ґярдізія, л. 101 (вид. Бартольд—без імення Селляміевого) та у ибн-Халликяна, I, 413=англ. II, 472. Зовсім штучне пояснiння—у Шâбюштія (пом. 999): „Книга манастирів", огляд Г. Ротштейна в юбілейній збірці на честь Нёльдеке (1906), т. I, ст. 158-159.

[3]) Bibliotheca geographorum arabicorum, т. VIII, ст. 347.

[4]) Див. у ибн-Тейфура (ум. 893): Китâб Багдâд, л. 44а.

на хорасанських персів. На чолі повстанчого хорасанського війська став Тâгир і, тим часом як Ма'мун мав залишатися в тій далекій країні, у Мерві, Тâгир із хорасанцями вирушив походом на Багдад. Халіф Амін, скоро-но був довідавсь, що військо веде не хто, як Тâгир, одразу набравсь темних передчуваннів і, на військовій нараді, казав був до своїх генералів: „Адже вам відомо, що ніде в літописях ви не знайдете людину, яка була-б зрівнялася з Тâгиром своєю хоробрістю та правительственою мудрістю“ [1]). Завважити можна, що Тâгира звали тоді не тільки „Дводесничний“, ба ще й „кябш ель-ма́шриқ“, себ-то „бойовий баран Сходу“ [2]). Що в нього було тільки одно-однісіньке око, а не два [3]), то з того він нікому не здавався менче грізним. І справді, Тâгир за якісь два роки позавойовував для Ма'муна одну область халіфата за другою, аж нарешті підступив до Багдаду, тай став круг столиці облогою. Він послав вістовця до Ма'муна, питаючи, щó йому робити з халіфом Аміном, коли він його-Аміна запопаде до своїх рук. Замість усякої відповіди, Ма'мун надіслав до Тâгира сорочку, де для голови не було дірки. Тâгир зрозумів, що це має бути саван для мерця. І коли, в осени 813 (=198) року, халіф Амін справді діставсь до Тâгирових рук, то Тâгир, не вагаючися, скарав його на смерть [4]), дарма, що навіть один із земляків перестерігав був його по перськи: „Ме кон!“, себ-то „Не роби того!“ [5]). Одрубану Амінову голову послав Тâгир у Хорасан до Ма'муна, на знак, що відтепер халіф уже не хто, як Ма'мун [6]).

Таким чином Тâгир із своїми хорасанськими персами здобув для Ма'муна халіфський трон і зробив Ма'муна, замість його брата, „паном над правовірними“. Тільки-ж увесь отой заколот, який уже був запанував у халіфаті підчас Ма'мунової та Амінової міжусобиці, не переставав і після Амінової загибелі бути настільки значним, що Ма'мунові довелося ще аж шість літ мати резиденцію в Мерві, тай аж допіро в серпні 819 року зміг він вступити в справжню халіфську столицю Багдад. За увесь той час Тâгир щиро працював на Ма'мунову користь, приборкуючи то там, то сям усякі провінціяльні повстання й розрухи; Тâгирів син Абдаллах теж допомагав

---

1) Мас'удій: „Золоті луги“, т. VI, ст. 441.

2) Мас'удій: „Золоті луги“, VI, 442.

3) Диви про одне око—ибн-Тейфур: „Китâб Багдâд“, л. 11а, л. 47б, л. 48а; Моба́ррад: „Кâмиль“, II, 313; ибн-Халликян, єг. I, 236=англ. I, 651-652.

4) Див. ибн-Халликян, єг. I, 236=англ. I, 650,—напевне, за Селлямієм X в.; порівн. I, 413=англ. II, 472.

5) Табарій, сер. III, т. 2, ст. 918.

6) Дінаварій (пом. 895), вид. Ґіргас (Лейд., 1888), ст. 395; Табарій, III, ст. 925; ибн-аль-Асір, єгип. вид., VI, 105.

йому в цій справі. Ма'мун,—це всім було ясно,—ставивсь до цієї сім'ї Тâгиридів з великою симпатією та вдячністю.

Та відколи осівсь Ма'мун нарешті в своїй рідній столиці Багдаді (819), почали поміж їм і Тâгиром виникати де-які непорозуміння, що викликали в Ма'муні певне незадоволення проти свого вірного й талановитого воєводи. Мабуть таки й гордий Тâгир здатний був не на одну нетактовність і не на дві. Доволі буде подати такий характерний випадок, уже з багдадського періоду. Сказав був Тâгирові халіфський везір, що мабуть доведеться йому-Тâгирові вирушити з військом проти одного з другорядних повстанців,—то Тâгир зневажливо одказав: „Я скинув одного халіфа, я дав царство другому халіфові, тай оце мав би тепер воюватися проти он-якого людця?!“ [1]). Хоч і як повинен був Ма'мун цінувати Тâгирові давні заслуги, але таке балакання не могло його не розхолоджувати; а Ма'мун узагалі, дарма, що філософ, дуже був злопам'ятливий. До того-ж, відколи він опинився знову в рідному Багдаді, в рідній обстанові своїх дитячих літ, усе йому почало нагадувати про покійного брата Аміна, що його вбито з Тâгирового наказу. Траплялося теперечки так, що говорить було Ма'мун з Тâгиром, Аміновим убійцею, тай навертаються йому сльози на очі: це йому згадується вбитий брат [2]). Через близького халіфського служника Тâгир довідавсь, чого Ма'мун плаче, як на його подивиться, тай зміркував, що не чля йому далі залишатися в Багдаді.

А в тім Багдад не дуже й тішив цього родовитого хорасанця, бо як не як, а Багдад був для нього чуже місто. Що правда, Тâгир поарабився вже добре, і для нього арабська мова була наче рідна. Він нею володів не згірш, як перською, розумів її тонкощі так, як не можна краще [3]), і писав так стилістично, що й кожному природньому арабові дай Боже такечки добре писати. Як халіф Ма'мун був призначив Тâгирового сина Абдаллаха на губернатора до однієї з арабських провінцій, то Тâгир склав для свого сина „Писаннє“ чи „Посланиє“, де систематично виложив цілу науку про повинності путнього правителя. Теє Тâгирове „Посланиє“ дуже сподобалося й широкій публиці. Зачали робити з нього списки, довідався про

---

[1]) Цю Тâгирову мову див. в ибн-Тейфура Багдадського IX в., л. 14а = Табарій, III, 1043 = ибн-аль-Асір, егип. вид., VI, 134 (під 205=820 р).

[2]) Ибн-Тейфур IX в., л. 13; Табарій, III, 1042; ибн-аль-Асір, егип. вид. VI, 133; ибн-Халликян XIII в., ег. I, 237=англ. I, 652.

[3]) Про арабський літературний хист у Тâгира диви в ибн-Халликяна, I, 236= =англ. I, 651. Через цеє виразнеє свідоцтво одпадає і здогад Авг. Мюллера („Исторія ислама“, II, Спб., 1895, ст. 209), що „про великолѣпіе арабскаго стиля у Тагира могъ, конечно, позаботиться искусный секретарь, столь неизбѣжный по персидскимъ нравамъ и готовый всегда къ услугамъ своего эмира“.

нього й сам халіф Ма'мун—тай звелів наробити з Тâгирового твору чимало офіційних списків і порозсилати до всіх відповідальних урядовців халіфатських провінцій, щоб це була для їх наче урядова інструкція [1]). Та разом з тим залишався Тâгир щирим персом-хорасанцем у всіх своїх норовах. Він і в Багдаді не кидав своїх хорасанських звичок. Круг Тâгира лунала рідна перська мова в устах земляків, що гуртувалися коло нього [2]); тай узагалі, балакаючи щось до себе самого, Тâгир бубонів по перськи, не по арабськи [3]). Він навіть і до їжі багдадської привчитися не міг, а держав для своєї сім'ї свою особливу хорасанську кухню, і його сім'янам байдуже було до того, що вилощені багдадці могли вважати їхню страву трохи чи не за дикунську [4]). Високі почести, якими обсипав Тâгира халіф, могли-б тішити Тâгира (так він казав) хіба лиш тоді, як би їх бачили не багдадці, а далекі земляки в рідному Хорасані, „як би старі бабки в рідному моєму місті Бушенджі вилізали були на дах, щоб позирнути на мене, коли я проходю“ [5]). А вже-ж відколи Тâгир довідався, що халіф Ма'мун має в серці деяку тугу проти його, то йому ще більше заманулося покинути остогидлий Багдад тай поїхати на батьківщину.

Нагода трапилася. Бо тоді, у 821 році, Хорасан і взагалі східні халіфатські провінції були заворушилися; один з воєначальників зачав чомусь набирати там військо, а люди боялися, що й з півночі хтять повстати тюрки. Випадало приборкати їх, призначивши туди доброго правителя-воєводу. Тâгир намовив везіра, що, звичайно, був близький до Ма'муна, порадити халіфові, нехай-би на хорасанського воєводу він призначив не кого, як Тâгира [6].—„Ой, Ахмеде! —захитав головою Ма'мун до везіра:—Боюся, що Тâгир, як візьме Хорасан під свою руку, то зараз оголосить себе самостійним!“—„Та ні, пане над правовірними, головою ручуся, що буде він слухняний!“. Тоді Ма'мун згодився вволити його волю. Везір, хоч і ручився за Тâгирову вірність, подарував Тâгирові, на всякий випадок, одного

---

[1]) Див. у ибн-Тейфура, л. 22а, та в Табарія, III, ст. 1061-1062, під 206=821 роком; під тим самим роком і в ибн-аль-Асіра, VI, 139. Тее Тагирово „Послание“ дійшло й до нас. На деяких його ідеях ми ще маємо спинитися.

[2]) Згадаймо оте „мé кон!“, про яке каже Тáбарій,—у нас ст. 26.

[3]) Про перську мову в Тâгировій розмові з собою диви у ибн-Тейфура, л. 51б; Табарій, III, 1063.

[4]) Порівн. анекдот про Абдаллаха ибн-Тâгира у ибн-Тейфура IX в., л. 14б.

[5]) Ибн-Халликян, егип. I, 236=англ. I, 650. Бушендж, або чисто по перськи Пушенґ—город у Гератській окрузі. — Порівн. ще у ибн-Вâдиха Я'кубія IX в., вид. Гутсма, т. II, ст. 530 (Лейд. 1883).

[6]) За цю свою рекомендацію перед Ма'муном, Тâгир з'обов'язався заплатити везірові „не дешево“ („аѳ-ѳанâо минні лейса би рахіçин“). Див. ибн-Тейфур, л. 13б; Табарій, III, 1042; ибн-аль-Асір, егип. вид., VI, 133 (під 205=820 р.).

свого довіреного невольника тай дав тому невольникові міцної отрути, щоб він її підсипав Тâгирові, коли-б справді Тâгир задумав зраду проти халіфа [1]).

Отак доручено було Тâгирові його рідний Хорасан (821), велику країну, що її межі були тоді значно ширші, ніж тепер у XX віці. Бо поминаючи те, що Ма'мун приділив під Тâгирову владу ще й частину сусідньої з Хорасаном Медії, з каспійського боку [2]), відносилися до тодішнього Хорасану ще де-які такі сторони, які теперечки вважаються за середню Азію та Афганистан. На заході гóрод Мерв, що тепер не хорасанський, тоді був навіть столицею для Хорасана; в центрі був Нішапур, який незабаром мав зробитися кращою столицею і справжнім серцем для Хорасану; а з східнього боку належали до Хорасану такі далекі городи, як Герат (тепер афганський) та ще далі на верхів'ях Аму-Дарйі—Бельх (по давньому Бактрія, тепер так само під афганським володінням). Не довго гаючись, Тâгир ибн-Хосейн прибув до свого краю, як халіфський генерал-губернатор, „вâлій", і тим поклав підвалину для династії тâгиридів, що продержалася більше, як півстоліття (821-873).

II.

Хорасанське намісництво одпада од халіфата (822). Династія тâгиридів. Межі тâгиридської держави; її власні васали.

Ма'мунові лихі передчування справдилися. Як прибрав Тâгир до рук своїх неспокійні хорасанські землі і впорався з заколотами, то однієї осінньої п'ятниці, зійшовши на казальницю в мервському соборному мечетові на те, щоб прочитати хотбу (ектенію), проминув він у ній халіфове ймення,—инакше сказати, проголосив себе самостійним (в жовтні або в падолисті 822=207 року). Так само не пом'янув він халіфа і в другу п'ятницю, і в третю [3]).

У Мерві, як і по других великих містах халіфату, перебував начальник державної пошти, „сâхиб аль-барід", що його офіційною повинністю було писати до столиці секретні донесення про всякі

---

[1]) Цю подробицю про отруту, заздалегідь дану на руки невольников і, диви в ибн-Тиктаки: „Фахрій", вид. Альвардт, ст. 270. Шâбюштій X в. оповідає про цей факт трохи инакшим варіянтом (по німецьки у Ротштейна, ст. 161).

[2]) Ибн-Тейфур, л. 14а; Табарій, III, 1043.

[3]) „Фахрій", ст. 269. Цю, можна сказати, спорадичну звістку я вважаю за найпевнішу, і вона доповнюється та стверджується тим, що оповідає Шâбюштій X в. (ст. 161 в Ротштейновому переповіданні). Але у ибн-Тейфура (виразно на л. 46б, не так ясно л. 52а), у Тáбарія (III, 1064=ибн-Тейфур, л. 52а), у ибн-аль-Асіра XIII в. (егип вид. VI, 141), у ибн-Халликяна (I, 237=англ. I, 654) і у др., котрі всі йдуть слідком за Тáбарієм, більше чи менче виразно оповідається, що другого-таки дня після своєї непокірної хотби Тâгир і вмер.

політичні новини. Той поштмайстер захвилювавсь тай узяв вирядив гінця до халіфа Ма'муна, повідомляючи про Тâгирів учинок. Ма'мун зараз прикликав свого везіра і докірливо нагадав йому, що це-ж він був ручився за Тâгирову вірність, а вийшло он-що. Везір заспокоював халіфа і прохав трошки зачекати. І справді, за пару днів прибув од мервського поштмайстера новий кур'єр, повідомляючи, що Тâгир раптом помер, наглою смертю. Через що він помер, того ніхто не міг довідатися: прийшли до нього вранці і знайшли його в постелі вже холодного. Розпитували в його невольника, щó і як. Невольник виказав, що з вечора емір був іще здоровісінький, і тільки, як лягав спати, бубонів до себе по перськи: „Дер мерґ ніз мерді вайед" (=„І за-для смерти відвага потрібна") [1]). Та ще були балакали, що Тâгир був попоїв якоїсь своєї любимої, крутовивареної пікантної ряжанки, чи сиру: „кâмех" [2]),—то мабуть чи не вона йому й завадила [3]). Про хорасанське військо поштмайстер писав Ма'мунові, що воно перейшло під команду Тâгирового сина (не відомого Абдаллаха, бо Абдаллах залишавсь був у халіфаті, а другого сина, Тальхи) [4]), а той син, так сповіщав поштовий начальник, хоче бути супроти халіфа слухняним.

Дуже покладатися на останню обіцянку, може, халіфові і не випадало-б. Тільки-ж, популярність Тâгира та його сім'ї в Хорасані була така велика, що Ма'мун уже не зважився оддати Хорасан під чиюсь инчу управу, як не Тâгирових дітей. Попереду він доручив хорасанське намісництво отому Тâгировому синові, що зараз-таки після батькової смерти уже й узяв начальство над його тамошнім військом у свої руки. А як той син, покнязювавши мало не сім літ, помер, то Ма'мун дав інвеституру на Хорасан другому тâгиридові, його братові, дуже талановитому Абдаллахові ибн-Тâгирові (828-844). Те саме робили для дальших тâгиридів другі халіфи [5]).

Таким побутом тâгириди, це було вже й зазначено, продержалися п'ятдесять літ, як васальна династія. Їхня васальна залежність

---

1) Ибн-Тейфур, л. 51б; Тáбарій, III, 1063.

2) Докладніш розводитися про те, що воно за закуска „кâмех", тут не місце. Зазначмо хіба, що на честь тому „камехові" халіфатські ґурмани складали цілі поеми. Одну з них, звіршовану халіфом-поетом ибн-аль-Мо'таззом (908), наводить Мас'удій у своїх „Золотих лугах", т. VIII, ст. 392-394.

3) Про Тâгирову смерть з отрути див. Я'кубій IX в. (т. II, 551). Шâбюштій X в. (ст. 161 нім. Ротштейнового переповідання) каже, що отруєно Тâгира через бажанта, засмаженого на отрутному борошні. Про „камех", як причину смерти, див. „Фáхрій", ст. 269-270 (вид. Альвардт).

4) Ибн-Тейфур, л. 52; Тáбарій, III, 1064; Шâбюштій, л. 64 (нім. ст. 162).

5) А саме—Ма'мунів брат, Мо'тасим (833-842) та небіж Вâсик (842-847), обидва такі самі вільнодумні халіфи-мо'тазилити, як і Ма'мун, а далі—правовірний халіф-реакціонер Мотаваккиль (847-861) з його короткочасними наступниками.

од халіфата була слабенька. Тільки-ж на монеті, що вони її самостійно били од свого ймення, вони штампували й халіфове ймення, тай на хотбі (ектенії) вони халіфового имення вже не проминали, тай щорічну земельну данину одсилали до Багдаду (40—50 мілійонів диргемів) [1]), тай узагалі піддержували постійні зносини з Багдадом, де бажали грати не послідню політичну ролю. Там у Багдаді був у тâгиридів, збудований чи перебудований Абдаллахом, навіть свій окремий князівський палац-замок, дуже гарний і величезний, що виглядав неначе ціле, осібне містечко, на західньому березі Тигра [2]); той замок сильно славивсь і в пізніших поколіннів, як одна з цікавих, роскішних багдадських пам'яток [3]).

Аж надто великого намагання розповсюднити свою владу геть по-за межі свого оснівного намісництва, як це охочі були робити всі инші халіфські намісники того періоду, не було в тâгиридів. Вони, можна сказати, ладні були задовольнятися трохи чи не одним своїм Хорасаном, країною—що правда—дуже просторою (ст. 29), де, починаючи з другого тâгирида (Тальхи), фактичною столицею зробилося осередкове місто Нішапур; а в таких великих містах, як Мерв на заході та Герат на сході, правителі призначалися теж із членів династичного дому. Тільки-ж, хотячи чи не хотячи, доводилося тâгиридам держати в своєму віданню й Сістан, далеченьку область, близьку вже до Індії, бо в Сістані, сумежній з Хорасаном країні, була дуже неспокійна людність, та ще й хариджитського, розбійникуватого напрямку, що її не випадало-б спускати з ока; через те в Сістані був у тâгиридів свій намісник. Так само окрім властивого Хорасана перебувала під тâгиридською зверхністю, або під їхнім проводом, ще й сусідня південно-прикаспійська країна Табаристан (Мазендеран), із своїми стародавніми місцевими испегбедами (=воєводами), мало приступна країна, що її тоді іслям ледві-ледві був і зачепив, та ще й той іслям набравсь тут незабаром шіїтських віяннів (а династія Тâгира ставилася до шіїтства чи там алідів неприязно) [4]). Сусідня з Табаристаном північна частина Медії, там де головний город був Рей (більш-менч теперішній Тегран), звичайно

---

[1]) Така сума „харâджу" збиралася не з самої области хорасанської, а взагалі з тих країн, що їми володіли тâгириди. Див. у ибн-Хордадбега IX в. в Bibliotheca geograph. arabic., т. VI (Лейд. 1889), ст. 34-39, та у Тáбарія, III, 1338 під 230=844 роком.

[2]) Диви про тâгиридські палати у фон-Кремера: Culturgeschichte des Orients, т. II, 1877, ст. 54-55 та Le Strange: Baghdad during the Abbasid Caliphate (Оксф., 1900) ст. 118.

[3]) Опис отого тâгиридського замку вже в XIII в. диви в Географічному Словнику Якута, вид. Вюстенфельд, т. II, ст. 256.

[4]) Про Тâгирову ворожість проти шіїтства та алідів диви прим. у ибн-Тейфура, л. 12а та л. 2б; у Тáбарія, III, 1037-1038.

теж належала тâгиридам. Нарешті до тâгиридської хорасанської держави, чи там князівства, належав ще й Маверанагр (Трансоксанія, сторона по тім боці ріки Аму-Дарйі: Самарканд, Фергана́ і др.) із своїми васальними спадковими намісниками (емірами) персами саманідами, що їх поставив на намісників іще Ма'мун (819). Як бачимо, територія тâгиридської держави була собі просторенька, тільки-ж не настільки розлога й розтягнута, щоб володар із свого центру-столиці не міг пильно стежити за всім тим, що́ і де діється в його володіннях [1]).

III.

Внутрішня політика тâгиридських володарів. Адміністративно-політичні ідеали Тâгира, висловлені в його заповіті до сина.

Пильну свою увагу звертала тâгиридська династія не тільки на тверду військову забезпеку для рідного краю проти неспокійних сусідів або своїх внутрішніх бунтарів, але ще більше—на путне внутрішне впорядкування землі своєї, на добру адміністрацію, на розумну економічну політику для своєї держави. І в тих заходах — найбільша історична заслуга династії перед рідним краєм, бо замість арабських чужих губернаторів, що ладні були для Багдаду грабувати країну як найлютіш, хорасанці побачили над собою автономних своїх володарів, які щиро дбали про рідний люд. Найкраще славилися, як добрі, взірцеві адміністратори, епонім-основник династії Тâгир І ибн-Хосейн Дводесничний та його син 'Абдаллах ибн-Тâгир.

Що до першого з них, Тâгира І Дводесничного, то, ми бачили, панував він над Хорасаном недовго, років якихсь півтора (821-822), і, звичайно, сам зробити багато для рідної країни не мав часу. Але вже й він поклав перші підвалини для дальшої адміністративної діяльности своїх наступників в дусі своїх ідеалів, які виробити Тâгир мав спромогу ще в халіфаті, за тих восьмерох літ, коли він допомагав халіфові Ма'мунові в державних справах, здобуваючи й закріпляючи для нього халіфський трон. Політично-адміністративні Тâгирові ідеали висловлено в його славнозвіснім батьківськім „Пи-

---

[1]) Европейські історики халіфата, прим. Г. Вейль у Geschichte der Chalifen, от хочби в т. II (1848), ст. 379, або Авг. Мюллер в „Исторіи ислама", т. III (Спб., 1896), ст. 24-25, дозволяють собі говорити, що тâгириди, мовляв, окрім того володіли (beherrschten) ще й Ираком-Месопотамією та Арабією із св. городами Меккою й Мединою. Тільки-ж так висловлюватись буде неточність, бо в тих арабських землях тâгириди бували не більше, як халіфськими урядовцями,—не те, що в своєму Хорасані. Їхній титул: „правитель ('âмиль) над Хорасаном, Табаристаном, Реєм і цілим сходом" (Тáбарій, III серія, ст. 1526 під 250=864 р.).

санні до сина“ („Китâб“), яке він, уже з Хорасану, зложив для свого сина Абдаллаха [1]).

Воно—наче його політичний заповіт-„домострой“, стисле писаннячко в дусі тих домостроїв („панд-намаків“ та „андарджів“), що їх тяжко любила іще й перед-іслямська пеглевійська література [2]),—тільки-що Тâгир написав своє „Писання“ гарною арабською мовою і наклав на нього штамп своєї індивідуальности. Невелике обсягом, воно не проминає однак нічого такого, що має справжню суть для володаря, і передбачає воно геть усяку річ, неминучу для путнього адміністратора.

Скрізь виходить „Писання“ з того аристократичного принціпу, що володарям владу дано од Бога, тільки-ж—додає Тâгир—дано на те, щоб володарі денно й нічно турбувалися про добро, щастя й спокій своїх підданців, пам‘ятаючи про Бога й про спасення своєї душі. Освічений аристократ, Тâгир вимагає як найкращого відношення до простого трудящого народу і поясняє такі свої етичні вимоги навіть чисто утилітарно. Володар не тоді багатий, як у нього накопичено всякими способами багацько золота в скарбниці, а тоді він багатий, як у нього заможно й серед достатків живуть його підданці, не боючись ніяких несправедливостей, ніяких неправедних здирств. Од заможних підданців казна сама собою багатіє, бо й земельні й усякі инчі податки легко платяться, і люди охоче свого пана слухаються. Тільки-ж, коли володаря не дурно звуть пастирем, чи пастухом („рâ‘і“), а підданих—чередою („ра‘ийе“), то нехай пам‘ятає пастух, що з череди можна стягати тільки її надлишки, тай їх знов тра обертати на те, що самій череді потрібно. Дбай, щоб твій люд, твоя паства жила і в багацтві, дбай, щоб жила і в здоров‘ї. Для бідних тра скрізь будувати безплатні шпиталі, з добрими, прихильними лікарями. Щедрим, добрячим бути треба володареві супроти всіх-таки верстов людности, та найщиріше треба дбати про людей зовсім убогих, покривджених, несміливих харпаків. Треба, щоб кожен з народу мав легкий доступ до свого пана і міг йому самому принести скаргу на якесь заподіяне лихо чи кривду [3]). Працювати володар повинен з ранку до

[1]) Цее „Писання до сина“ ми маємо в „Книзі Багдада“ ибн-Тейфура IX в., л. 15а-22а, а звідти в Тáбарія IX-X в., сер. III, ст. 1046-1061 під 206=821 роком, а з Тáбарія—в ибн-аль-Асіра під тим самим роком, егип. вид., VI, 134-139.

[2]) Тâгир так і натякає на давнє письменство, коли каже (ибн-Тейфур, л. 20а), що людям теперішнього віку треба вчитися од людей давніх віків та минулих народів („ал-ґорун аль-хâлійе wa ль-омам аль-бâиде“).

[3]) Для докладів був у Тâгира хâджиб (себ-то спальник або камергер), тямущий, вірний чолов'яга, що, переслухавши прохача, докладував Тâгирові його справу, а тоді вводив його до самого Тâгира. Див. ибн-Тейфур, л. 43а.

вечора, в заведені години, ніякої державної справи він не повинен з очей спускати; але що одна людина може дивитися на справу часом однобічно, то випада володареві мати при собі радників, розумних тямущих людей. І найбільшу ціну нехай він складає не тим радникам, котрі в усьому з ним згоджуються, ба лиш тим, котрі увічливо, навіть тихенько й неголосно, але за те щиро, вкажуть своєму панові на його якусь помилку Державне грошове господарювання треба провадити з обережністю, і, хоч нема гіршої вади для державця, ніж скупість і ненажерливість, то з другого боку щедрість так само не повинна переходити в марнотратство. За урядовцями треба добре стежити: треба вивідувати, скільки грошей до них приходить, до кожного з'окрема, і скільки витрачається. А на провінціях, у кожному місці, треба—окрім офіційного намісника—держати довірену, певну людину („амін“), яка-б посилала точні донесення до столиці про все, що діють провінціяльні власти („'оммаль“) і як поводяться: треба, щоб володар, через їхні донесення, неначе сам своїми очима дививсь із свого осередку на все, що чинить кожен його урядовець... Коли оці всі заповіти володар совісно виконуватиме, то й уся країна його процвіте добрим ладом, і земля багатий плід приноситиме, і в державній скарбниці гроші не переводитимуться; а тоді засобів на все стане: чи то на військо, чи то на щедрі дарунки людям.

У цьому Тагировому заповіті, перейнятому автократорсько-гуманними турботами про добробут своїх підданців, особливо про добробут простої, біднішої людности, зверта на себе увагу порада—держати в кожнім адміністративнім пункті потайну вірну людину, яка, своїми доносами, повідомляла-б пана держави про все, що чинить його влада на провінції. Це не особиста видумка Тагирова, але стародавня азійська система, один із звичайнісіньких способів переводити державний контроль через шпіонів. Відомо, що й у давній перській ахеменідській державі „царів над царями“, ще за 500 літ до Р. Х., починаючи з Дарія, перський цар кожному областному сатрапові-правителеві призначав секретаря, щоб він писав до столиці тайні доноси; а до того контроль переводився ще й через особливих несподіваних ревізорів, які звалися „око та вухо цареве“ [1]). Тая самая система була і в сасанідській державі [2]), а од сасанідів безпосередньо перейшла до арабських халіфів. Начальник халіфатської пошти („сахиб аль-барід“), що настановлявсь од халіфа

[1]) Геродот, III, розд. 128; Ксенофонт, Киропедія VIII, 6 : 16 і др.
[2]) A. Christensen: L'empire des Sassanides. Копенг., 1907, ст. 75.

в кожному значному адміністративному місті, мав регулярно засилати секретні донесення до халіфа в Багдад про все, що роблять місцеві власти [1]), і ми вже бачили, що не хто, як мервський поштмайстер, перший поспішився вирядити гінця до аль-Ма'муна, сповіщаючи халіфа про Тâгирову державну зраду (822). Тільки-ж поштмайстер був шпіон для всіх виразно-відомий, так чи инак можна бувало дещо од нього заховати; а через те в багдадських халіфів була звичка користуватися ще й дуже притаєними агентами. Приміром, аль-Ма'мун мав у Багдаді поліційних розвідчиків, які йому переказували навіть усякі невивірені базарні чутки-плітки [2]), а иноді пускавсь Ма'мун і на звичайнісіньку провокацію. Об'єктом для такої Ма'мунової поведінки явивсь, між инчим, Тâгирів син Абдаллах, ще як не поїхав він до свого Хорасану, а перебував із халіфським військом у Єгипті (825=210). Дарма, що Ма'мун сам виховав Абдаллаха і навіть усиновив його [3]), а вивірити його—захтів-таки, тай підіслав до нього в Єгипет свого провокатора, наказавши тому чоловʼязі перебратися за коранського богослова [4]) або ще краще черця-одшельника (нâсик). Той агент почав схиляти Абдаллаха ибн-Тâгира до зради проти Ма'муна на користь одного з нащадків Алія, що, мовляли, мав би підняти проти Ма'муна повстання. Як привіз провокатор звістку халіфові, що Абдаллах на зраду піти не захтів, халіф дуже з того задовольнивсь і вже одтоді цілком покладавсь на Абдаллахову вірність [5]). Як бачимо, Тâгир, наказуючи синові держати в кожній окрузі донощика для контролю, нічого новітнього тим не чинив. А вже-ж того огидного провокаторства, яке дозволяв собі світлий філософ халіф Ма'мун, не було, здається, ані в Тâгира, ані в кого з його династії. Його син Абдаллах, благородна натура, мабуть чи не бридився взагалі доносами й сплітками [6]). От у трохи пізніших перських династій, ми, навпаки, побачимо дуже широкий розцвіт адміністративно-контрольного шпіонажу.

Ще варта уваги в Тâгировому заповіті порада своєму синові вглядатися пильно самому в кожну державну справу, себ-то не покладатися на таких везірів-міністрів, які водилися тоді в халіфському Багдаді і які потім позаводилися і в перських областних

---

[1]) Ширше про посаду й обовʼязки халіфатського поштмайстера див. у фон-Кремера: Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen. Відень, т. I (1875), ст. 193—196.

[2]) Див. оповідання у ибн-Тейфура, л. 27а-28а, і др.

[3]) „Wa кâна ль-Ма'муно табаннâ-ho wa раббâ-ho“, — каже Шâбюштій X в. (=нім. переповідь у Ротштейна, ст. 162).

[4]) Варіянт: „за вояка-оборонця віри“ (гâзі—так у ибн-Тейфура).

[5]) Ибн-Тейфур, л. 57б-58а; Тâбарій, III, 1094-1096; ибн-аль-Асір, VI, 148.

[6]) Порівн. у ибн-Тейфура вже зацитоване оповідання, л. 27а.

державах. Секретарі (кâтиби) або довірений камергер-докладчик (хâджиб) були й у Тâгира, та це-ж не ті повноважні везіри, яких так дуже знає схід. Тâгир, правда, вважа за потрібне, щоб володар працював укупі з своєю радою, зложеною з тямущих і порядних людей, нехай вони і свою добру думку володареві скажуть і „потихеньку“ виправити його помилку нехай не бояться. Але самостійне урядування Тâгир має для совісного володаря за ідеал. Сам він так і чинив. Якось Тâгир—переказує історик—на посаду завідувателя податних зборів був призначив таку людину, що про ню люди казали: „Скотину доглядати він куди краще тямить, ніж цеє діло!“. Дійшли ці слова до Тâгира, то він, осміхаючися, сказав: „Той добрячий чолов'яга має свої давні заслуги, через те треба було вшанувати його таким високим призначенням; а геть усі справи однаково-ж вестиме не він, ба його тямущий помічник, у порозумінню зо мною самим. Якже-ж міні захтілося навіч показати всім людям, що урядую я сам, а не мої секретарі або урядовці,—то я на цю посаду й призначив отого бідолашного осла, про якого й усі люди знають, що він осел“ [1]).

IV.

Абдаллâх ибн-Тâгир (828 - 844), найславніший представник тâгиридської династії, освічений автократор-народолюбець. Його попередня карієра в халіфаті до відїзду на батьківщину—і дуже самостійне, до того високо-культурне, панування в Хорасані.

На добру землю впали зерна Тâгирового заповіту. Його син Абдаллâх ибн-Тâгир (828-844), окраса тâгиридської династії, розумний, талановитий, діяльний, зробив для своєї країни ще більше, ніж був наказував йому його батько.

Запанував у Хорасані Абдаллах-ибн-Тâгир не заразісінько після батькової смерти. Вже ми були згадували, що, як помер старий Тâгир, то халіф Ма'мун оддав хорасанське намісництво не Абдаллахові, а другому Тâгировому синові, Абдаллаховому братові, і той брат (Тальха ибн-Тâгир, 822-828) панував шестеро літ у рідному краї, а видатний Абдаллах-ибн-Тâгир тим часом мусів ставати самому халіфові в великій пригоді для впорядкування багдадських і західно-халіфатських державних справ. Абдаллахова кар'єра в Багдаді складалася аж надто добре і являлася дуже непоганою школою для майбутнього панування над батьківщиною. Бо, не вважаючи на Абдаллахові молоді ще літа, халіф Ма'мун доручав йому, своєму вси-

[1]) Ибн-Тейфур, л. 42б-43б.

новленому вихованцеві [1]), важливі, відповідальні посади, або в Багдаді-столиці, або по-за Багдадом в арабських землях, тай давав йому владу і цівільну, і військову. Де трапиться яке повстання в халіфаті, Ма'мун охоче шле туди Абдаллаха. І ото було Абдаллахові допіро якихсь літ трицятеро зроду, а вже з нього був халіфський намісник і воєвода над Єгиптом і Сирією (826), замість непокірного дотогочасного єгипецького намісника, що його довелося Абдаллахові попереду розбити. Ма'мун гордовито казав тоді про нього: „Цю гарну деревину мої власні руки посадили, а моя добра наука—викохала“ [2]). Або от, знов, сильніш були заворушилися невгомінні бунтівники в Азербейджані під проводом давнього свого ватажка, дуже небезпечного комуніста Бабека, та ще й не без допомоги од візантійців,—мусів повести військо проти того непереможного Бабека талановитий полководець Абдаллах-ибн-Тâгир. І таке инше, і таке инше. Абдаллах мав повне право сказати про себе те, що він і сказав в одному своєму романсі,—а його й на музику поклав він сам (бо з його був не-аби-який композитор):

Застромлю я меч у піхви і скажу: „Спочинь-но трохи!
Звоював ти схід і захід, вгамував усі дороги“ [3]).

Вже як видко з цього романсу, був з Абдаллаха ибн-Тâгира ще й поет. Вірші його подобалися людям і дали йому певне місце в історії красного арабського письменства (в „Книзі пісень“ X в., в біографічному словнику ибн-Халликяна XIII в. і др.). Бувши сам тонким поетом, Абдаллах любив гуртувати коло себе других тодішніх арабських поетів чи то в Багдаді, чи то в Єгипті, чи де, і щедрою рукою давав їм гроші за їхні вірші. Було в нього й прислів'я, що він їм виправдував свою надмірну щедрість: „Про повний капшук дбати—доброї слави не зазнати“ [4]). За те-ж і поети не скупі були на пишні похвали для Абдаллаха. Один з їх, тоді як Абдаллах правив Єгиптом, віршував був про його:

Кажуть люди, що Єгипет—далека чужина...
Не чужина! там знайду я Тâгирова сина! [5])

Дуже відомий арабський поет Абу-Теммâм (пом. 846) серед своїх панегіриків, зложених на честь Абдаллахові (правда, це було

---

[1]) Шâбюштієво свідоцтво про це—наведено вище, ст. 35,

[2]) Шâбюштій, л. 58=Ротштейн 162.

[3]) Про цей, Абдаллахів романс, одспіваний у Ма'муновій залі однією співачкою, див. у ибн-Тейфура, л. 64а. Взагалі про Абдаллахове композиторство гляди „Кітâб аль-Аґâні“ X в., I вид., т. XI, ст. 14-17; ибн-Халликян, егип. I, 261=англ. II, 51.

[4]) Ибн-Халликян, I, 262=англ. II, 52.

[5]) Мас'удій X в.: Золоті луги, т. VII (Пар., 1877), ст. 172; ибн-Халликян, I, 62=англ. II, 52.

значно пізніш), починає одну свою касиду (оду) такою картиною, що, от, він їде в далеку подоріж до Абдаллаха ибн-Тагира: незадоволені, потомлені попутчики питають поета: „Чи не ведеш ти нас на край світа, туди, де сонце сходить?!“—„Ні, не на край світа“, —одказує Абу-Теммâм: „Але правда, веду туди, де сходить сонце... щедрости“ [1]). Халіф Ма'мун, дарма, що й самому йому доводилося бути меценатом, кинув якось докірливе слівце Абдаллахові: „Можна було-б сказати, що з тебе людина без усяких хиб, коли-б ти так сильно не кохався в поезії та в поетах!..“ [2]).

Літ щось із десятеро служив отак-от Абдаллах халіфові Ма'мунові на всяких високих військових та адміністративних одповідальних посадах у Багдаді чи де, набирався державного розуму й досвіду, переймався культурними ідеалами й ширшою освітою, що нею тоді славно виблискував халіфат,—аж нарешті прийшла звістка з Хорасану, що Абдаллахів брат, який досі в Хорасані намісникував, помер (828=213) [3]). Довелося халіфові Ма'мунові пустити свого вельможного перса, добре, правда, вже поарабленого, до його рідного краю, доручивши йому батьківське намісництво, як законну спадщину. Тай то ще, доки зміг Абдаллах ибн-Тâгир зовсім звільнитися од своїх біжучих халіфатських службових обов'язків, проминуло більше, ніж рік. Допіро аж в осени 830 року прибув Абдаллах до Нішапура, своєї хорасанської столиці [4]). Було йому тоді років трицять і три [5]).

Новий хорасанський володар зовнішно зовсім і не думав зривати так різко з халіфатом, як це був колись ізробив його батько. Тільки-ж дуже скоро і халіфат і Хорасан відчули, що влада над краєм дісталася в дуже тверді й самостійні руки. І це особливо мусіло статися тоді, коли Ма'мун, Абдаллахів опікун й приятель, незабаром помер (833), а на багдадському престолі засів його брат, новий халіф Мо'тасим, що між ним і Абдаллахом ибн-Тâгиром були

---

[1]) Абу-Теммâм: Діванъ, вид. Хейят, Бейрут, 1905, ст. 136. Є і в Хосрія XI в.: „Квіти письменства“ т. I (на полях 'Икда), ст. 344. Є і в ибн-Халликяна I, 261=англ. II, 50.

[2]) Ибн-Тейфур, л. 116б.

[3]) В супереч усім джерелам, Я'кубій IX в. подає для смерти Абдаллахового брата (Тальхи) вже аж 214=829 рік.

[4]) Порівн. у Тáбарія, III, 1102, та виразно про 830-й рік в ибн-Халликяна, ег. I, 261=англ. II, 49 (за Селлямієм X в., з деякими одмінами проти Тáбарія.). Тимчасом, аж до Абдаллахового приїзду, вів хорасанські справи один з тâгиридської сім'ї, Алій ибн-Тâгир (див. ибн-аль-Асір, егип. вид., VI, 152), якого звичайно не вносять до спису членів тâгиридської династії.

[5]) Абдаллах народився 181=797 р: див. ибн-Тейфур, л. 61а.

здавна дуже холодні й неприязні відносини [1]). За Мо'тасимових часів Абдаллах над Хорасаном, кажучи словами історика Я'кубія IX в., запанував такечки, як іще досі ніхто не володів тією країною [2]). Він твердо міг спиратися й на своє не-аби-яке військо: хорасанська кіннота вважалася тоді за найкращу військову силу на цілому сході. Цю перевагу охоче визнавав за хорасанцями ще й халіф Ма'мун, не міг цього забувати й Мо'тасим [3]); отож, хоч і не любив він Абдаллаха ибн-Тâгира, але на якісь рішучі заходи проти його самостійницького володіння—не зважувавсь.

Та не військова сила і не політична велика самостійність найбільше вславили Абдаллахове ім'я. Найкраща його слава лежить у тому, що з нього був дуже не звичайний, не щоденний правитель. Абдаллах—найгарніщий і, на жаль, нечастий представник народолюбного світлого абсолютизма.

У IX віці соціяльно-економічні питання стояли в халіфаті на денному порядкові. Часом нижчі класи силувалися поліпшити свою долю шляхом повстання, прилучаючись до тих релігійних, сектантських ватажків, що несли на свойому прапорі радикально-демократичні лозунги і подвизалися то там, то сям у халіфаті. От, і на південно-східній межі тâгиридського Хорасану, в Сістані, виступала секта хариджитів розбійницько-демократичного напрямку. На захід од Хорасану мав силу довголітній азербейджанський єретик Бабек, грізний комуніст, що Абдаллах ибн-Тâгир уже був таки й воювавсь проти нього, ще як був Ма'муновим генералом. Виступали ще й инчі сектанти-бунтарі, що протестували проти несправедливого громадського ладу. Аристократ і добрий правовір Абдаллах ибн-Тâгир, звичайно, не міг стати на шлях різких соціяльних реформ у дусі проповіди сектантів-єретиків, а попросту, йдучи може й за батьковим заповітом, силувався обороняти нижчі класи проти гнобительства вищих. Не дурно-ж і могила Абдаллахова, навіть як проминуло вже два з половиною століття після його смерти, була місцем для побожного паломництва („зіярет-ґаh"): покривджені прості люди вірили, що треба лиш помолитися Богові на могилі

---

[1]) Про Абдаллахові особисті сутички з Мо'тасимом іще за часів Ма'мунового халіфування див., прим., у Ґярдізія XI в., л. 102 (очевидяки за Селлямієм X в.). Взагалі про Мо'тасимову ворожнечу проти Абдаллаха див. у Шâбюштія X в. (ст. 164 нім.).

[2]) Al-Ja'qûbî ibn-Wâdhih qui dicitur historiae, ed. Houtsma, т. II, ст. 586.

[3]) Пор. у ибн-Тейфура, л. 56б - 57а, характерну розмову в двірському Ма'муновому гурті, в присутності Мо'тасима, про те, котрі вояки на цілому світі найкращі.

„справедливого еміра“ в Нішапурі—і Бог учинить так, як благає покривджений бідак [1]).

На найпершому місці мав Абдаллах ибн-Тâгир інтереси хліборобів-селян. В одному своєму наказі, де ибн-Тâгир наказує урядовцям захищати селянські інтереси, наводиться й відповідне умотивування, взагалі не рідке для IX віку: „Іхніми руками Бог нас годує, їхніми устами нас вітає, і чинити їм кривду Господь забороняє“ [2]). Можна зазначити, що те саме, по суті, ба не тими самими словами, говорив про хліборобів і Ма'мунів наступник, Абдаллахів неприхильник, тодішній багдадський халіф Мо'тасим [3]), та той не надто покликавсь на Божі веління, ба казав прозаїчніш: „Де хліборобство йде гаразд, там усе дешевшає, і податки до скарбниці добре пливуть...“ Для хліборобства в Персії велику вагу має і, заразом, викликає повсякчасні сварки поміж сусідами справа штучного наводнювання через викопані рівчаки чи канали („арики“ по теперішньому, або, як підземні, „карізи“), кудою вода одводиться на чиєсь поле чи на горóд з річок чи з течій [4]). Закони мусулманського права (фикh) про те, як можна використовувати рівчаками воду під цю мету, ще й досі дуже хиткі й спірні, а в IX віці і зовсім не були розроблені. Абдаллах ибн-Тâгир поскликав хорасанських факи́гів (богословів-правників), притяг до праці ще й деяких факигів з халіфської Месопотамії, і отож вони склали збірку законів і постанов про нормальне користування водою для наводнювання: „Книгу про арики“ (=„Китâб аль-ґонійй“). Ця книга ще й літ двісті після того (за часів історика Ґярдізія, л. 103) служила за підручник судцям, коли їм доводилося розсуджувати сусідські позви про рівчакову воду. В одній з хліборобських паростей, а саме в баштанництві, імення Абдаллахове надовго спопуляризувалося навіть у далекому Єгипті, бо, як каже історик-біограф ибн-Халликян, ще й за його часів, у XIII віці, одна дуже смачна порода динь звалась у Єгипті „'Абдаллâwi“, себ-то „Абдаллахова“, бо повелася в Єгипті од Абдаллаха ибн-Тâгира [5]). Мабуть, чи не була це така порода,

---

[1]) Про цей „зіяретґah“ оповідає в 1091 році сельджуцький везір Низамольмольк, що сам жив у Нішапурі. Диви його „Сіясет-наме“, вид. Шефер (1891), ст. 43 (=франц. перекл., ст. 65-66). У Москві ще й досі люди вірять, що, коли хтось має позов у суді, то треба піти до Успенського собору та одправити панахиду на грібниці царя Йвана Грізного, і тоді суд присудить добре, по правді.

[2]) Ґярдізій XI в., л. 103 (вид. Бартольд).

[3]) Про любов Мо'тасима до хліборобів див. у Мас'удія X в.: Золоті луги, т. VII (1873), ст. 104.

[4]) Про такі канали в сухій Персії згадують іще й греко-римські письменники, прим. Полібій X, 28, і инші.

[5]) Ибн-Халликян, єгип. I, 262=англ. II, 52.

як теперішні чудові „чарджуйські“ дині, що ними Бохара́ дуже славилася на цілу Росію.

Окрім хліборобства добре дбав Абдаллах ибн-Тâгир і про торговлю своєї держави. Щоб піднести роз'їздний торг, по шляхах будувалися безплатні станції, чи заїздні подвір'я („рбâти“) для купецьких караванів і взагалі для подорожніх [1]). Звичайно рбати могли являтися й поштовими дворами, а для забезпеки проти розбишак перебували й під охороною невеличенької військової залоги (кінноти) [2]). Засновувати рбати була, на думку Абдаллахову, річ не тільки вигідна, але й боговгодна: бо навіть і на смертному ложі він, щоб на тому світі для душі вічне спасення здобути, дбав про заснування низки нових рбатів у Хорасані і одписував гроші („ваqф“) на їхне вдержання [3]).

Щиро опікуючись непривілегійованими класами підвладної йому людности, Абдаллах ибн-Тâгир, прихильник науки та культури, прийшов до неминучої думки, що треба дати доступ до науки геть усім, хто її бажа [4]). Ця ідея й фактично переводилася в життя, і історикове оповідання, яке аж порушує читача своєю простотою, переказує нам про двох селянських синів, що із свого села прийшли до Самарканда вчитися, а їх убога мати теж пішла з їми: вона пряла вовну і, тією працею, вдержувала їх [5]).

---

[1]) Такі подвір'я ми тепер більше звикли звати караванса раями, і тому видатні французькі іраністи першої половини XIX віку, Катрмер та Дефремрі, так і перекладали слово „р(и)бâт“ через відоміщеє слово „caravansérail“. Див. E. Quatremère: Notice sur le Matla Assaadeïn, ст. 19, увага 2 (в Notices et extraits, т. XIV, 1843). Defrémery: Tarikhi Guzideh—в Journal Asiatique 1848, avril-mai, ст. 448. До речі завважити: висловлювався здогад, що відомий московський Арбат (частина Москви) є ніщо инче, як перероблене слово „рбâт“. Див. „Древности Восточныя“, т. II, вип. I (М., 1906), ст. 67 протоколів.

[2]) Сам'âній, мервець XII в., в своєму алфавітному „Генеалогічному Словникові“ в статті „ар-Рибâтій“ поясняє термін „рибâт“ навіть переважно в військовому дусі: „Рибâтом зветься місце, де можуть спинитися кінні вояки, котрі охороняють державні границі проти несподіваних ворожих наскоків“. Але це вже буде вузче й спеціяльніше значіння. Порівн. слово „рибâт“ в арабському словнику Лена, ч. IV (1867), ст. 1014б, або в перському, Вуллерса, т. II (1864), ст. 21, з відповідними зсилками на джерела.

[3]) Про це диви в оповіданню про передсмертні вчинки Абдаллаха ибн-Тâгира у ибн-аль-Джавзія (пом. 1201) в його Всесвітній історії, л. 11а по хедівському каїрському манускрипту описаному В. Бартольдом у „Запискахъ Вост. Отд.“, т. XVIII (Спб. 1908), ст. 0148.

[4]) Ґярдізій XI в., л. 103 (вид. Бартольд).

[5]) Про цих двох братів із села Хергун див. в алфавітному Генеалогічному Словнику Сам'âнія XII в., в статті: „аль-Хергуній“.

V.

Остатні тâгириди. Невдатній Абдаллахів унук Мохаммед (862-873). Західні заколоти в Прикаспії (алідське князівство) та східне безладдя (хариджити в Седжистані)— грізні вісники політичної катастрофи.

Згадана історія з двома сільськими хлопцями одбулася незабаром після Абдаллахової смерти, вже при його синові-наступникові (Тâгирі II ибн-Абдаллâхові, 844-862).

Як помер Абдаллах, на халіфському престолі в Багдаді був сидів тоді теж новий халіф (Вâсик, 842-847). Він, за намовою свого везіра, був надумавсь доручити тепер хорасанське намісництво не комусь із дітей надто самостійного Абдаллаха ибн-Тâгира, а зовсім сторонній особі, споміж своїх генералів. Уже й халіфську грамоту було написано на ймення того чоловіка, та верховний кадий м. Багдаду як найшвидче попрохав халіфової авдієнції і стрівожений завважив йому: „Пане над правовірними! Вже трицятеро літ буде, як Хорасан знаходиться в тâгиридських руках, і всі, хто там є на державній службі, чи в війську, то-ж або родичі тâгиридам, або їхні клієнти та раби, або їхні прихильники [1]). І що вони скажуть, як довідаються, що ти призначив над Хорасаном чужу людину, а не котрогось із Абдаллахових дітей? А вже-ж од Абдаллаха залишилося аж десятеро синів, тай здебільша всі вони геть дорослі чоловіки!“— —„Твоя правда“, сказав халіф, тай звелів подерти вже написану грамоту, а виготовити нову грамоту на ймення Абдаллахового сина Тâгира II [2]).

Панування цього тâгирида було для Хорасана таким самим щасливим, безкривдним періодом, як і батькове: історики згадують про його правління з похвалою, а про монархову особу—з пошаною [3]). Але помираючи, він не залишив дорослого наступника собі, і його син, себ-то Абдаллахові вже внук (Мохаммед ибн-Тâгир, 862-873) вступив на князівський трон неповнолітньою людиною,

---

[1]) Тая звичка, щоб давати вірним рабам відповідальні посади в державі, широко була розповсюднена в халіфаті IX в. і, як бачимо, не цуралися цього звичаю й тâгириди. Та погубного свого напрямку (преторіянства) набралася в Персії ця система вже аж за дальших династій.

[2]) Оповідання про те, як затверджено Тâгира II, див. у Шâбюштія X в. (ст. 164 нім.) та у Хосрія (1058): „Квіти письменства“ (на полях 'Икда), т. I (Каїр, 1293= =1876), ст. 344-345. Хосрій безперечно взяв свою звістку з аббасидського історика Сулія 900-х р.р, (див. у мене в „Хамâсі“ I—II, Москва, 1912; ст. 54-55),—міг із Сулія черпати й Шâбюштій.

[3]) Див. згадку про Тâгира II ибн-Абдаллаха у Я'кубія (891 р.) в Bibliotheca geograph. arabic., VII, 307. У Ґярдізія XI в., л. 3 (вид. Бартольд), оповідається, як Тâгир II звелів продати свого гарного невольника, бо зачав боятися, що хлопцева краса може спокусити його-князя на педерастію.

без відповідного адміністративного виховання [1]). До того-ж і вдача його була легковажна; навіть як підбільшав він, то охотніше був дбав про роскішне, вигідне життя, ніж про державні справи. Не диво, що довелося йому явитися остатнім тâгиридським володарем над хорасанською землею.

Безладдя почалося з двох боків, і на заході од Хорасана, і на сході.

На заході притулялася до хорасанської держави південно-каспійська країна Табаристан (Мазендеран). Відносини її до Хорасану, а рівночасно й до багдадського халіфату, були почасти васальні; тут держалися свої місцеві князі-испегбеди (=„воєводи“), а в них знов були підвладні їм дрібніші васали, тай то не новітні які династії, а давні, ще з сасанідських, передіслямських, зороастрійських часів; ба в них там здебільша й віра держалася ще давня, не іслям. Бували вони часом непокірні, та тâгириди досі вміли їх присмиряти [2]). А почасти, в декотрих табаристанських територіях, тâгириди розпоряджалися й зовсім безпосередньо, через надісланих сюди представників своєї влади. І от, коло 864 року, за остатнього тâгирида Мохаммеда, одбулося в Табаристані повстання проти тâгиридського управителя, на ґрунті селянських земельних розрухів, які давніш мабуть були-б неможливі, бо досі тâгиридська політика дуже рахувалася з селянськими інтересами. Цей момент зручно використали представники роду Алія, зятя пророка Мохаммеда, що тулилися в Табаристані,—і в результаті виникло тут окреме алідське князівство (864-928), звичайно, шиїтське, не соннітське. Таке сусідство для Хорасана, поки-що, було не надто грізне, та в кожному разі дуже невигідне [3]).

Навпаки, зовсім близька катастрофа нависла із сходу, де за остатнього тâгирида сильно заворушився на соціяльно-економічному ґрунті Седжистан. Там і давніш, через демократично-розбишацькі тамошні елементи (сектантів-хариджитів), було ладу обмаль, а як засів на нішапурському престолі володар-нездара, то потроху повисувалися в Седжистані ще инші ворохобливі елементи і вийшли по-за межі своєї країни.

---

[1]) Про молоді ще літа нового князя диви в „Історії“ Я‘кубія (ок. 872 р.), вид. Гутсма, т. II, ст. 605.

[2]) Про перемоги Абдаллаха ибн-Тâгира над гірським табаристанським князем Мâзйâром ибн-Кâреном похвально оповідають (переважно під 224-225=839-840 роками) всі історики. Див., прим., Тáбарій, III, 1093 (під 210=825, перша згадка про Мâзйâра); III, 1268-1298 (під 224=839, Мâзйâр одмовляється платити Абдаллахові ибн-Тâгирові харадж, і Абдаллах вдатно воюється проти нього на протязі цілого року); III, 1305 (під 225=840 р., вияснюється, що намовляв Мâзйâра на повстання халіфський фаворит Афшін). Або Мас‘удій X в.: „Золоті луги“, т. VII, 137-138. Широке оповідання про Мâзйâра ми знаходимо в компілятора ибн-аль-Асіра XIII в.

[3]) Про цеє алідське князівство ще буде ширша мова нижче, в окремому розділі (VI-му)

Таблиця Тâгиридів.

821—822. Тâгир I Зу-ль-йамінейн.
822—828. Тальха ибн-Тâгир.
[829. ‘Алій ибн-Тâгир].
830—844. ‘Абдаллâх ибн-Тâгир.
844—862. Тâгир II ибн-‘Абдаллâх.
862—873. Мохаммед ибн-Тâгир.
[874, 877. Хосейн ибн-Тâгир у Мерверруді та в Мерві].

IV.

Саффариди із Седжистана (861--909).

Саффариди із Седжистана (861--909).

I.

Вступні бібліографічні уваги.

Поки Тагириди мирно або безтурботно князювали в самому Хорасані, проти них визрівала небезпека на далеченькому південному сході під Хорасаном, у тій провінції, переважно болотній, низинній, що лежить у кутку поміж теперішніми гірськими краями Афганистаном та Белучистаном—навкруг великого болотяного озера Гамун та на низовому водозборі р. Гільменд—і що зветься Седжистан (инакше Сеістан, Сістан, стародавня Сакастена)[1]; це батьківщина мітичного перського багатиря Ростема, найславетнішого героя перської епопеї. Там у малоприступному Седжистані військові справи з еретиками-хариджитами витворили нову перську династію, як найвульгарнішого роду—Саффаридів, що й самому халіфатові сталася була дуже поважною загрозою і Тагиридів геть загубила, а тоді сама продержалася на їхньому місці ще літ із трицятеро. Реально в тій династії було тільки двоє людей: один брат—Якуб Саффâр, та другий брат—Амр Саффâр.

Про джерела диви ст. 6 і д.

Що-ж до помічних праць, то крім відповідних сторінок, присвячених саффаридській (зовнішній) історії в II томі Geschichte der Chalifen Г. Вейля (Манґейм, 1848) та в III томі „Исторіи ислама“ А. Мюллера (Спб., 1896; по нім. 1887)[2], випадає зазначити де-кільки спеціяльних праць:

---

[1]) Сакастена визнача „земля Саків“, земля Скитів; бо Саки і Скити—це те саме, навіть філологічно те саме (у грецькому Σκύθαι ми маємо скитське закінчення для множини: „-тай“, або, як і досі в осетинській мові, „-те“). Скити сюди насунули з півночи допіро в II віці перед Р. Х., за панування аршакідської династії (офіційна назва для сатрапії „Сакастена“, або, як у Ісидора Харакського, „Сакастана“, йде од аршакідського шаха Мітридата II Великого, 124-87); а давніше звалася ця країна Заранґа, і цю назву задержав за собою головний город тієї країни Зеренґ (инакше, в мусулмансько-арабській формі—Зерендж).

[2]) Про них диви в загальному огляді, ст. 14-15.

H. Raverty: The kings of the Saffârîûn Dynasty of Nimroz or Sijistân—у Journal of the Asiatic Society of Bengal, т. 54 (=1885), ст. 131 і далі. Як узагалі в роботах майора Раверті, так само й тут, трапляється дуже цікавий дібраний матеріял— і хибне трактування того матеріялу.

Т. Нёльдеке присвятив саффаридській династії популярну статтю: Jakub, der Kupferschmied und seine Dynastie у своїх „Orientalische Skizzen“ (Берлін, 1892), ст. 187-217. Сліди чорнового працювання тут затушковано, затерто (нема, наприклад, покликаннів на джерела), і ми маємо перед собою жваво й талановито поданий готовий результат пильної праці авторитетного, заслуженого орієнталіста. Але, що правда, з багатьма Нёльдековими здогадами ми абсолютно не можемо згодитися і маємо повне право не згоджуватися, коли держимо в руках і перед очима безпосередньо-джерельні історичні свідоцтва, які не раз і не два ведуть нас до зовсім инакших висновків і про які ми навіть не можемо з певністю сказати, чи брав їх Нёльдеке на увагу, чи не брав.

Додаток до Нёльдеківського нарису дав В. Бартольд: Zur Geschichte der Saffariden на ст. 171-191 того юбілейного великого збірника „Orientalische Studien“, що видали на честь 30-ої Нёльдеківської річниці вченики його та прихильники (Ґісен, 1906, вид. К. Бецольд). У Бартольда основна думка така: ті багдадські, або західні, звістки про саффаридів, які нам дають Якубій (873), Табарій IX-X в. і два письменники, цитовані у ибн-Халликяна XIII в.: син ибн-Тейфура IX-X в. та ибн-аль-Азгар поч. X в. (очевидячки використаний почасти й ибн-аль-Асіром XIII в.)— вони хронологічно стоять ближче до саффаридських подій і через те варті більшої віри, ніж місцеві, східні, але пізніщі, звістки, що їх, напр., дав хорасанець Селлямій коло 955 р., використаний у Ґярдізія XI в., Овфія XIII в., ибн-аль-Асіра XIII в., ибн-Халликяна XIII в., Джуздженія XIII в. (1260).— Порівн. ще по-російськи сім сторінок теж у Бартольда таки: „Туркестанъ въ эпоху монгольскаго нашествія“ (Спб., 1900), ст. 222-229; німецькою Бартольдовою статтею оці російські його сторінки в значній мірі касуються зовсім.

II.

Перша Саффарова поява.

Неспокійні хариджитські елементи в Седжистані в половині IX в. і „добровольча“ боротьба проти їх; малопохвальна характеристика тих „добровольців“. До них прилучається з своєю розбишацькою ватагою отаман Якуб ибн-Лейс Саффар та його брати; попередня Саффарова карйера. Якубова вдача; добровольці обирають його за начальника над собою і над Седжистаном (861). Байдужність супроти цієї події як у тагиридів, так і в правовірного халіфа, дарма, що Саффар—неправовірний єретик-шіїт.

Седжистан, дотуляючись до Хорасана, ввіходив був у склад тагиридських володіннів, і, щоб правувати тією країною, призначали туди тагиридн свого намісника. Тільки-ж твердого правління й ладу не було в Седжистані, ішли заколоти: тут господарювали собі й сектанти-хариджити, демократичні по розбишацькому; а в гірських східніх місцях, ближче до теперішнього Афганистану, тут залишалася ще й не повойована поганська людність із своїми місцевими династіями.

На боротьбу проти тих і проти тих гуртувалися з власного почину відважні загони хлопців-молодців, що носили гучну назву „мотатаwwи‘ун“, або „мотатаwwи‘а“, себ-то „охочі“, „добровольці“. В суті своїй це назва мала-б бути почесна, навіть мало не свята. „Добровольцями звуться люди, що, обрікши свою душу на святу війну, засідають на пограниччях тай щиро воюються за віру. Коли бува треба, то вони і в ворожу країну вдираються, а тоді повертають до своєї сторони“—отак поясняє термін „мотаwwи‘ї“ один з біографічних словників[1]). „Всевишній Бог сподобив тебе бути добровольцем, бути людиною благочестивою, бити хариджитів, виганяти їх із Седжистана“—з отакими словами вдається до „добровольця“ один з тодішніх людей (принаймні в оповіданню історика початку X в.)[2]). Тільки-ж, як вчитаємося ми ближче в діяння тих благочестивих „добровольців“, то бачимо, що вони там у Седжистані (тай де-инде инші „добровольці“), прикриваючись високим прапором: „війна за віру“, попросту пнулися до грабіжки, до збагатіння. Здебільша це була всяка голота, однаковісінько небезпечна і для невірних єретиків, і для людей найправовірніших, для тагиридських намісників у тому числі; в істориків недурно всякі оповідання про цих „побожних“ добровольців перехрещуються, в надто спокусливій близькості, з оповіданнями про людей, що замість святого, релігійного титула „борець за віру“ носять инший, чисто вже світський титул „‘еййар“, себ-то „пройди-

---

[1]) Словник Сам‘ânія XII в.: „Книга фамільних прозвань“, в статті „аль-мотаwwи‘ї“. (Вимова „мотаwwи‘ї“—вульгарне вкороченння, замість класичного „мотатаwwи‘ї“).

[2]) Диви оповідання в ибн-аль-Азгара, поч. X в. (=у ибн-Халликяна, єгип. вид II, 314: 9-10=англ. Слен, т. IV, ст. 306).

світ“, „ланець“ [1]); ба часом ці титули навіть плутаються [2]); иноді вони й сами себе звуть любісінько „ланцями“ (‘еййар) [3]);—та така доля бува і в инчих термінів, що даються „борцям за віру“ [4]).

В початку 860-х років (та ще напевне і в 850-х роках) серед седжистанських добровольців подвизавсь проти хариджитів місцевий чоловік-туболець, загартована, сувора, не балакуча людина, Я‘куб ибн-Лейс, на прізвище Саффâр,—людина, що вже й перед тим мала не аби-яку біографію.

Слово „çаффâр“, узяте персами з арабської мови, визнача коваль-мідник, або кітляр (що мідні казани робить). Так звали Якуба через те, що, як був він іще молодим парубікою і прийшов із села на заробітки до міста, то служив був у кузні в кітляра тай помагав йому робити казани; кітлярський промисл узагалі процвітав у Сістані. Заробляв він тоді на місяць 15 диргемів [5]), тоб-то карбованців з троє [6]); оті „15 диргемів“—то в нас одне з небагатьох історичних свідоцтв про тодішню робітницьку плату. З Саффарових братів другий, на ймення ‘Амр ибн-Лейс, що йому потім судилося в історії бути найближчим Я‘кубовим товаришем, теж був попереду служив у кітляра; але далі стався з нього чарвадар, себ-то погонич для в‘ючних ослів чи мулів [7]); залишилася про нього пам‘ять у його рідному селі, що бравсь Амр і за мулярську роботу [8]).

Похмурому Якубові швидко набридла тяжка, мозолява ковальська праця. Покинувши кузню, пристав він з розбійниками [9]), зробивсь отаманом своєї розбишацької ватаги, і зачали вони всі засідати по седжистанських шляхах, роблючи відважні й хитрі наскоки на проїзжачі каравани [10]). Ще трохи часу—і грабіжницька Саффарова банда вийшла на ще ширшу дорогу: вона побожно прилучилася до тих седжистанських „добровольців“,

---

[1]) Таке „‘еййар“ див. прим. у Ґярдізія XI в., л. 104, л. 141; у ибн-аль-Асіра XIII в. під роком 317-м, егип. вид. т. VIII, ст. 71.

[2]) Пор. примітку у В. Бартольда: „Туркестанъ“ (Спб., 1900), ст. 222 та ст. 252. Рельєфний приклад—оповідання у Ґярдізія (=зацитований л. 104).

[3]) Приміром, у „Сіясет-наме“ 1091 р. (ст. 143) вождь таких людей гордовито каже, що він, мовляв, „‘еййар“.

[4]) Трохи аналогічно, в мусулманській арабській мові (напр. у Сирії) слово „аль-газу“, що сталося за технічний термін для священного походу, пристосовується до звичайнісіньких розбишак битого шляху. Тільки-ж корінь „гзw“ в арабській мові вказує й сам собою на акт нападання.

[5]) Про 15 диргемів—у Ґярдізія XI в., л. 104.

[6]) Або шість марок, коли рахуватимем на німецьку монету (за Нёльдеке).

[7]) Про Амрове ковалювання див. за ибн-аль-Азгаром X в., у ибн-Халликяна XIII в., егип. II, 312=англ. IV, 301. Про чарвадарство—егип. II, 324=англ. IV, 331.

[8]) Істахрій X в., в статті про рідне село саффаридів Карнін (ст. 245 у виданні де-Ґуе).

[9]) „‘еййар“, як каже Ґярдізій XI в., л. 104.

[10]) Про розбишацький період Саффарового життя чимало є анекдотичних звісток у „Збірнику оповідань“ Овфія XIII в., в частині I, розд. 13: „Про підступні хитрощі та лукавнощі“.

до тих „благочестивих борців за віру“, що воювалися проти сектантів-хариджитів.

Побратавшися з „добровольцями“, Саффарова банда повернула свою хижацьку завзятість проти отих хариджитів-еретиків. Отаман Якуб Саффар не втратив своєї поваги і в новій кумпанії. Була в нього, окрім відваги й хитрого розуму, одна прикмета, що прихиляла товаришів до нього: не був він скупий, був він щедрий [1]). Панібратства з товаришами одначе Якуб не допускавсь. Не любив він ні з ким ділитися своїми думками, ані розбалакуватися: замкнутий у собі, затаєний, мовчазний, він, коли що й говорив, то говорив коротко, лаконічно. Рідко-коли бачили, щоб він осміхнувсь [2]). Його природній похмурий, суворий вигляд набравсь аж якоїсь нелюдської лютости, відколи в гарячому бою з хариджитами ворожа зброя розрубала йому переносицю й пів-обличчя: рану зашили, загоїли, але навіки залишивсь на лиці різький шрам, що дико йшов од носа і навхрест щоки [3]).

„Добровольці“ в скорості склали велику ціну Якубові Саффарові. У 861 році [4]) вони скинули свого давнішого начальника тай намість нього проголосили Якуба начальником їхніх військових „добровольчих“ сил, а вкупі—й начальником (еміром) над седжистанською країною. Тагириди, що під їхньою зверхністю перебував Седжистан, нічого инакшого не зробили, як прийняли цей факт до відому [5]). Ще менче зацікавлення до седжистанських подій змогли виявити тоді багдадські халіфи. Бо цей 861-й рік—то був рік насильної смерти халіфа Мотавáккиля [6]); турецька преторіянська гвардія, що вбила халіфа в його опочивальні і посадовила його сина на халіфський трон, з того часу зовсім розгнуздалася; халіф стався для них играшкою, тай на протязі якихсь десятьох літ турки-гвардійці скидали з престолу і садовили на багдадський престіл аж п'ятьох халіфів (синів або племінників убитого Мотаваккиля). Разом з тим пішли геть усякі заколоти й розрухи по цілому халіфаті, мало хто бажав з халі-

---

[1]) Мас'удій X в., т. VIII, ст. 48-49; Ґярдізій XI в., л. 104.

[2]) Мас'удій, т. VIII, ст. 50; ибн-Халликян XIII в., егип. II, 320=англ. т. IV., ст. 321-322.

[3]) Це оповідає ибн-аль-Азгар X в. (у ибн-Халликяна XIII в., егип. II, 313=англ. IV, 304).

[4]) Ибн-Халликян (егип. II, 317=англ. IV, 315) подає за сином ибн-Тейфура IX-X в. точну дату: в суботу 23 марта 861 року. Подробиці диви у географа Істахрія X в., ст. 246-247.

[5]) Я'кубій IX в.: Історія, вид. Гутсма, т. II, ст. 605. Европейські історики можуть тепер лиш дивуватися (прим. Авг. Мюллер: „Исторія ислама“, т. III, Спб., 1896, ст. 25-26), чому ані тагирид Тâгир II (пом. 862), ані його син Мохаммед-ибн-Тâгир не догадалися тоді про небезпеку, що нависла над ними з Седжистана, і навіть офіційно визнали Якуба Саффара за добровольчого воєводу в боротьбі проти седжистанських хариджитів.

[6]) Подробиці—Тáбарій IX-X в., серія III, ст. 1452 і далі; Мас'удій, т. VII, 259 і далі.

фами рахуватися. Через те Якуб Саффар із свого далекого Седжистана міг тоді не тільки не боятися якоїсь грізної нàтруски з Багдаду, ба ще й смів би мріяти про те, щоб йому можна було поширити свою владу і на чисто халіфські области, на ті, котрі вже ближчі до Багдаду. Релігійної пошани для „пана над правовірними“ він не мав: Саффар був не правовірний сонніт, а шіїт [1]). Його брат ‘Амр, що йшов у його військовій карйері нерозлучно вкупі з ним, теж був шіїт [2]).

III.

Якуб гуртує саффаридську державу.

Седжистан, з його хариджитськими елементами й „ротбілем“, піддається весь Саффарові (861-867). Од тагиридів одібрано Герат (867). Якуб у Кермані та Фарсі (869). Занепокоєний халіф, щоб одтягти Саффарові сили на схід, дає йому грамоту на тагиридський Бельх та Тохаристан (870). Якуб бере Нішапур (873), кладе кінець тагиридській династії і стає паном цілого східнього Ірану (без Заріччя).

Новообраному (861) седжистанському емірові передше ніж мріяти про другі провінції, очевидячки, випадало добре закріпити за собою самий Седжистан з його непокірною хариджитською частиною людности та з його незалежними дрібними династами-немусулманами. Тут йому пощастило, і незабаром, на протязі декількох літ, він запанував над цілою країною. „Хариджитських єретиків Якуб переміг, трохи чи не всіх понищив, села їхні геть поруйнував“—похваляє Якуба один з літописців [3]). „Через Якуба вратувалася седжистанська людність од хариджитів“—запевняє другий історик [4]). Тільки-ж яким способом поталанило Якубові, будь-що-будь надто швиденько, приборкати тих самих грізних хариджитів, що з їми досі не могли дати собі ради ані тагиридські намісники, ані всі попередні ватажки „добровольців“, це для нас лишається неясним з історичних свідоцтв. Найприродніше буде, либонь, галати, що ані всіх сіл хариджитських Якуб не поруйнував, ані всіх хариджитів у Седжистані не повинищував, хіба що найупер-

---

[1]) Про Саффарове шіїтство можна здогадуватися вже й із тих похвал, які йому наділяє тодішній історик-шіїт Якубій (вид. Гутсма, II, 605), або з оповідання ибн-аль-Азгара поч. X в. (у ибн-Халликяна єгип. II, 313=англ. IV, 303), де ми бачимо, що халіфи для пересправ з Якубом виряжали посла-шіїта. Зовсім точні свідоцтва про його шіїтство—у Низамольмолька: „Сіясет-наме“ 1091 року (вид. Шефер, ст. 11, 12 внизу, 14=франц. переклад 13, 17, 20), в „Таріхи Ґозіде“ 1330 р. (вид. Едв. Бравн, л. 333) і в ще пізніших істориків, таких, як Мірхонд XV в., або автор шіїтського біографічного словника „Меджâлис ель-мо’минін“ 1585-1602 р., які анекдотично підкреслюють ненависть Якубову проти перших трох халіфів, що покривдили були законні Алієві права.

[2]) Взагалі ціла саффаридська династія зараховується в персів (прим. у „Меджâлис ель-мо’минін“XVI-XVII в.) до шіїтської віри.

[3]) Ибн-аль-Азгар, поч. X в. (у ибн-аль-Асіра XIII в., єгип. вид., т. VII, ст. 65 під 253=867 р. та в його вченика ибн-Халликяна, єгип. II, 312=англ. т. IV, ст. 302).

[4]) Овфій XIII в.: „Джâмиʻ ель-хикâйâт“=Елліот: History of India, т. II, ст. 176.

тіших ватажків повбивав; попросту-ж, хариджити були такі самі демократи, як і Якуб-коваль, то він з ними мабуть чи мирно й не порозумівсь, тай закликав тих сектантів до свого війська на спільне здобичне воювання проти багатих країв. Під такий спільний прапор розбійникам-хариджитам піти було не важко, дарма, що їхні хариджитські догмати були ерессю зовсім инакшого розбору, ніж Якубове шіїтство. Десь певне вже не без допомоги хариджитів, отих своїх новітніх спільників, ударив далі Якуб на місцевого седжистанського царика „ротбіля“ чи „зенбіля“ [1]), що його резиденція була на седжистанській границі ближче до Індії, аж у Кабульських сторонах. За якийсь час Якуб захопив „ротбіля“ в свої руки і скарав на смерть (мабуть ще в 860-х р.р., в другій їх половині) [2]). Тим він закріпив за собою Седжистан остаточно і, розвязавши собі тут руки, міг вільно обернути свої військові сили на те, щоб розповсюднитися в тагиридських і халіфських і навіть у північно-індійських сусідніх областях.

Справа пішла одтоді дуже швидко.

Вже й раніш, з початку 860-х років, Якуб Саффар був трівожив своїми наскоками Герат [3]); місто Герат—це тепер афганистанське володіння, але справді воно хорасанське, і належало воно тоді до тагиридської хорасанської держави. В 867 році Якуб, вдершись у гератську область, зовсім захопив Герат під свою владу і туг став твердо.

Минуло два роки—Саффар захопив Керман, а це вже в південній Персії (869). На те, щоб забрати Керман, був у Якуба зрештою дозвіл од багдадського халіфа, хитрої людини, який, серед політичного занепаду своєї держави, пускавсь на всякі лукавства [4]). Він, згідно з заповітом „divide et

---

[1]) Слово „ротбіль“ і „зенбіль“ пишеться арабськими буквами однаковісінько, а читається не однаково в залежності од того, чи одна з надстрічних точок притуляється до другої тісно, чи не тісно. Найчастіш ми зустрічаємо в східніх авторів встановлену вимову „ротбіль“, диви прим. у географа ибн-Хордадбега IX в. в Bibliotheca geographorum arabicorum, т. VI (1889), ст. 40:5 і франц. переклад ст. 29, примітка 1 де-Гує. Але прим. у Мас'удія X в. в европейському виданню ми маємо „зенбіль“ (Золоті луги, т. II, ст. 79 і 87; при „ротбіль“ т. V, ст. 302). В европейському виданню ибн-аль-Асіра читаємо під 257=871 роком „ротбіль“, а в египецькому—„зенбіль“ (т. VII, 88). Завважити варто, що в грецькій транскрипції, де читання букв не залежить од ніяких точок, знаходимо ми мабуть чи не той самий титул: Ζιβηλ (у Теофана Візантійця VIII-IX в., під роком 6117=617). Ширше про цей титул та його вимовляння див. у Нёльдеке в Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, т. 56 (1902), ст. 432-433.

[2]) Ибн-аль-Асір (т. VII, 88) зазначує перемогу над кабульським „зенбілем“ аж під 257=871 р., але це дуже пізня дата і через те непринятна. А в тім, Якуб мав діло аж з чотирма „зенбілями“, чи „ротбілями“ (ибн-Халликян, егип. II, 312=англ. IV, 302).

[3]) Та́барій IX-X в. вперше згадує про Якубів наскік на Герат під 248=862 роком (сер. III, ст. 1500).

[4]) Це був халіф Мо'тазз (866-869), безсила играшка в руках своїх гвардійців-турків. Незабаром турецька гвардія зварила того халіфа Мо'тазза в лазні (Мас'удій X в.: Золоті луги, т. VIII, ст. 4 і ст. 8; пор. Та́барій III, 1709 і д.). На халіфський престіл посадовили преторіянці Могтедія (869-870), та скинули й його і, мордуючи його, виточили з нього кров через шию (Мас'удій VIII, 11; пор. Табарій III, 1831).

impera", не здужаючи приборкати непокірних начальників над провінціями, рівночасно дав патент на керманську область і непевному своєму правителеві Фарса, і Якубові Саффарові: сподівався, що вони один з одним „зчепляться" [1]), вступлять у боротьбу, то халіф таким чином позбудеться хоч одного споміж них. Керман топографічно є ніби частина Фарса, а з Сістаном сполучає його дуже важка дорога через безводну пустелю, і ясно, що, доки Саффар прибув до Кермана із своїм дипломом, фарський намісник устиг уже зайняти Керман своїм військом. Правду сказати (і це ми вже були зазначали) великої пошани для халіфського сану Якуб Саффар узагалі не мав [2]). Тільки-ж, коли можна бувало законно оформити свої претензії ще й через халіфський диплом, то Якуб того диплома не цуравсь тай охоче на нього покликавсь—„Ця країна належить до пана над правовірними, а ми—тільки його покірні раби, що чинимо все за його наказом, бо так звелів Бог"—лицемірно писав він до свого супротивника, вдершись у Керман [3]). Але той одбивавсь, і перемогу здобув Саффар тай одібрав у свого розбитого супротивника не тільки Керман, ба й Фарс (весною 869). З полоненим, закутим у кайдани правителем, грізно вступив Якуб до багатого Шіразу, столичного міста в Фарсі, і почав звідусіль витягувати гроші. Безталанного переможеного супротивника він мучив найгіршими, найлютішими нелюдськими муками [4]), аж доки той виказав, де сховано в його скількись мілійонів золотих грошей та всякі дорогоцінності. І взагалі Саффар пообдирав оці свої новітні провінції гаразд: у самісінькому Фарсі він зібрав (870) щось аж 30.000.000 диргемів, себ-то більш-менш $7^1/_2$ мільйонів золотих карбованців, і з'обов'язувався був надсилати до халіфа що року 5 мільйонів диргемів (приблизно $1^1/_4$ мільйонів карбованців золотом) [5]).

Тільки-ж Фарс і його столиця Шіраз—це вже не надто далеке сусідство й до халіфської столиці Багдаду, тай сусідство не з найлюбіших. Треба було якось одшити Саффара звідси. На багдадському престолі сидів уже знов новий халіф (Мо'тамид, 870-892). Становище того халіфа, коли навіть поминути всі звичайні тодішні преторіянські заколоти та инші державні нелади, сильно ускладнялося через дуже небезпечне чотирнацятилітне пов-

[1]) „йалтамисо би-зâлика играâ кюлли wâхидин мин-hомâ", Тáбарій III, 1698=ибн-аль-Асіф VII, 67.

[2]) У ибн-аль-Азгара X в. (=ибн-Халликян XIII в., егип. II, 313=англ. IV, 303) є хорасанське оповідання халіфового посла, виряджeного до Седжистану, про тую недбалую погорду, з якою прийняв Якуб посланця од „пана над правовірними" і розпечатав халіфського листа.

[3]) Лист наведено у ибн-аль-Азгара X в. (ибн-Халликян XIII в., егип. вид. II, 314=англ. IV, 307).

[4]) Якуб звелів, щоб отому переможеному фарському правителеві, випитуючи його, роздушували його шулятні ядра (testiculi), а до кожного виска щоб прикладали волоський горіх і тоді щільно-щільно обвязували й обкручували голову, нехай ті горіхи придавлюють мозок через виски. Див. ибн-аль-Азгара X в. (у ибн-Халликяна XIII в., т. II, 315=англ. IV, 309). У Тáбарія IX-X в. це все дуже коротко, III, 1705; трохи ширше в ибн-аль-Асіра XIII в., т. VII, 68.

[5]) Ибн-Халликян, т. II, 315=англ. IV, 310 (за ибн-аль-Азгаром X. в.)

стання рабів-„зинджів“ у Басрі (869-883), щось наче повстання спартаківських гладіяторів у південній Італії класичного римського періоду [1]). Може бути, бажаючи одтягти Саффарову увагу кудись геть далеко і од Багдаду і од Фарсу, далеко на схід у середину Азії, новий халіф зробив те, що недавнечко був зробив його попередник,—і так само невдало; він, у 870 році, дав Саффарові грамоту на Бельх (Бактрія) і на ще більше східній Тохаристан. Ті краї лежали на південь од верхів'їв Амур-Дар'ї, досягаючи аж гір Гиндукушських, ген до північної Індії, і перебували під правлінням або зверхністю тагиридів [2]). Якуб заволодів цими сторонами та ще вдерся й до північної Індії й пограбував її окраїни (в Пенджабі). Тодішній тагиридський представник Мохаммед ибн-Тагир нічого Якубові зробити не міг, а войовничі афгано-індійські гірняки, як познайомилися з характером і завданнями Саффарового війська, мабуть чи не збільшили собою його грабіжницькі лави.

Тепер Якуб Саффар смів уже мріяти й про весь Хорасан. Розпещений, недбалий та ще й зарозумілий остатній тагирид Мохаммед не здавався вже для його страшним, а до того мав тоді Мохаммед чималий клопіт од алідів, що трівожили тагиридську державу із свого Прикаспія. У 873 році Саффар вишукав приключку, щоб посваритися з тагиридом тай проголосити йому війну. Він вирушив просто на його столицю Нішапур, скинув Мохаммеда-тагирида з власти і заволодів усією тагиридською державою, себ-то цілим Хорасаном у широкому розумінню [3]). Що правда, Саффарові не дісталася саманідська Трансоксанія. Вона (инакше Мавераннагр, або „Заріччя“) з того моменту, відколи її сюзеренів-тагиридів звалив Саффар, почала набиратися великої самостійности. Але взагалі можна сказати, що в 873=259 році династія тагиридів упала, а Якуб Саффар зробивсь паном трохи чи не цілого східнього Ірану.

IV.

Апогей Саффарової слави і його кінець.

Військовий характер Саффарової держави. Дещо про його військо. Саффар іде походом на Багдад, і коло Дейр-ель-Акуля (876) халіфові війська геть розбивають персів Якуба Саффара. Його остатні три роки.

Типова для Саффара, а почасти (тільки не зовсім) типова навіть для дальших саффаридів — тая розмова, що її мав Якуб з послами остатнього

[1]) Диви про „зинджів“ у Вейля: Geschichte der Chalifen, т. II (1848), ст. 454 і д.; Авг. Мюллер: „Исторія ислама“, т. II (1895; по нім. 1885), ст. 280 і д.; у Нёльдеке стаття № 5 в його Orientalische Skizzen (Берл., 1892): „Ein Sklavenkrieg im Orient“ (ст. 153-184). Тільки-ж у цих обробках нема всіх тих трепетно-жахливих картин громадської війни, які ми бачимо в арабських перводжерелах, прим. у Мас'удія X в., т. VIII, ст. 57-61 (сестра плаче й голосить, що її подруги з голоду нишком зарізали її слабу сестру і все мнясо поділили між собою, а їй покинули саму голову, де їсти нема чого. Отак,—мовляла,—її обікрали).

[2]) Табарій, III, 1841 під 257=870 роком.

[3]) Табарій IX - X в., III, 1881 = ибн-аль-Асір XIII в., т. VII, 93. У Шабюштія X в. (ст. 164-165 нім.) ця подія датується на один рік раніш, ніж у Табарія.

тагирида, виряженими для пересправ з Якубом тоді, як він був уже підступив до хорасанської столиці [1]).

—„Я радніший передати тобі свою країну,—послав сказати тагирид, —тільки-ж подай-но свої повномічні грамоти та прапор (‘ehд о меншур) од пана над правовірними. А як ні—то вертай назад!“

—„‘Ehд о ливâй-и мен ін ест“=„Мої грамоти і мій прапор—ось що“ —одказав їм Якуб, витягаючи з-по-під молитовного килима свій меч.

Прапор („ливâ“), або стяг, доручавсь од халіфа взагалі тоді, коли комусь давалися якісь надзвичайні уповажнення (пор. „Книгу Багдада“ ибн-Тейфура IX в., л. 14б в оповіданню про Абдаллаха ибн-Тагира). Але спеціяльніше стяг, укупі з грамотою, був одним з атрибутів інвеститури, яку давав комусь халіф; і ми знаємо (прим. див. Тáбарій, сер. III, ст. 2133), що Якубів наступник і брат Амр ибн-Лейс держав прапора, присланого з Багдаду од халіфа, на протязі трох днів у себе на подвір‘ю в Нішапурі, виставивши його на показ усім людям,—нехай народ наочно впевниться в факті інвеститури. Так само й пізніш, в X в., як халіф мав діло з бовейгідськими султанами, він на знак інвеститури давав їм свого прапора (див. ибн-аль-Асір, ег. вид. VIII, 95; або „Фахрій“, вид. Альвардт, ст. 334-335). В XI в. він те саме робив для сельджуцького султана (ибн-аль-Асір, ег. вид., т. X. ст. 34:12, під 466=1073 р.).

Що до вислова „‘ehд о ливâ“=„грамота та стяг“, то це звичайнісінький стереотипний термін, яким зазначується в істориків факт наданої інвеститури (див. прим. у того самого Ґярдізія іще л. 107, л. 123, л. 125), В уста остатньому тагиридові Ґярдізій вкладає трохи инакший термін: „ehд о меншур“ замість звичайного „ehд о ливâ“. Як із контекста видко, що тут слово „меншур“ має бути, очевидячки, нечастим, спорадичним синонімом для „ливâ“, себ-то „прапор“, „стяг“—то я так і переложив тагиридові слова; до речі завважити можна, що навіть корінь нашого слова „стяг“ зовсім близький своїм розумінням до арабського коріння „ншр“, який міститься в слові „меншур“. Тільки-ж, звичайно, не можна забувати, що взагалі, себ-то в инших арабських текстах, оце слово „меншур“ зовсім не має значіння „стяг“, а попросту визнача грамоту або наказ про чиєсь призначення. Візьмім напр. у ибн-аль-Асіра XIII в., т. VIII, ст. 203: wa кютиба ла-hу маншурон мин діwâни ль-халіфати=„і написано було йому грамоту з халіфської канцелярії“. Або у ибн-Тиктаки в „Фахрії“ фразу: „wa ль-маншура—qara’a-hу“ (вид. Альвардт, ст. 327)=„а наказа він перечитав“. Або погляньмо в збірку офіційних сельджуцьких грамот XII в., що переховуються в Петербурзі в книгозбірні міністерства закордонних справ [2]): там трохи чи не кожна султанська гра-

[1]) Розмову цю (мабуть за арабоязичним Селляміем X в.) подає перс Ґярдізій XI в., л. 106, і з Ґярдізія її вперше опубліковано у Бартольда: „Туркестанъ“, II (1900), ст. 224. З пізніщих компіляторів вона була відома европейцям уже давніш (Авг. Мюллер: „Исторія ислама“, т. III, Спб., 1896, ст. 32).

[2]) Описав бар. В. Р. Розен, Collections scientifiques de l’Institut des langues orientales du Ministère des affaires étrangères, т. III (Спб., 1886), ст. 146-159. Багато дечого надрукував звідти В. Бартольд у своєму „Туркестанѣ“, ч. I „Тексты“ (Спб. 1898), ст. 23-47.

мота має на горі заголовок: „меншур“. Або знов подивімося в тую харезмшахську колекцію офіційних документів XII в., що знаходяться в Лейдені [1]): накази з заголовком „меншур“ там аж кишать.

Себ-то Якуб не бачив надто великої потреби покликатися на халіфові дипломи навіть номінально. Був диплом — то гаразд, а не було—то теж не біда.—„Не халіф дав міні царство, скарби і все, що я маю: здобув я їх розбійникуючи та відважно, як лев, проти людей ворогуючи“—якось мав сказати він [2]). Меч, військо—оце була найкраща його володарська грамота.

І ото він усіх сил докладав, щоб згуртувати коло себе вірне військо та добре йому платити та раз-у-раз мати гроші на воювання. Звичайно, це накладало виразну печатку на всю його державну фінансову політику; треба бувало тії гроші звідкілясь систематично видобувати,—і в Саффара одним з найзвичайніших способів був той, щоб у великих багатирів конфіскувати їхнє добро. Надзвичайні військові трати припали на остатні три-чотирі роки Саффарового панування, відколи він запанував над східньою половиною Ірана (нижче буде видко, чого йому довелося витрачатися), тільки-ж, не вважаючи на те, знайшлося в Саффаровій скарбниці, як він помер, не менче ніж чотирі мільйони червінців-дінарів та 50 мільйонів диргемів [3]). Із скарбниці, чи то од самого Якуба Саффара (бо думалося, що це—те саме) вояки здобували потрібних їм верхових коней та обрікгодівлю для них. Верблюдів, доброї бактрійської породи, було в Саффаровому військові 5.000, а ослів чи мулів—з 10.000 [4]); ті гроші, що на їх годівлю витрачалися, вважалися за особисті кошти самого Саффара, і всіх отих верблюдів та ослів мав він за свою невідчужну власність [5]).

Саффарове військо, дарма що складалося з розбишацьких елементів, було дуже дисціплінoване. І ватажок-володар подавав собою своїм воякам добрий приклад.

Бо хоч і який був з Якуба Саффара могутній володар та багатир, а не покидав він суворого вояцького життя-буття. Як був у поході (а коли-ж він був не в поході?), то годувався сухим хлібом-коржем, що носив його

---

[1]) Описано ті харезмшахські документи в лейденському каталозі т. I, ст. 169-172, а чимало опубліковано у В. Бартольда в його „Туркестанѣ“, ч. I „Тексты“ (Спб., 1898), ст. 73-80.

[2]) „ез сер-и ейяарі ве шір-мерді бе-дест аверде-ем“—такі слова вкладає Якубові в уста везір Низамольмольк 1091 р.: „Сіясет-наме“, вид. Шефер (Пар., 1891), ст. 14.

[3]) Чотирі мільйони червінців вказує історик IX-X в. син ибн-Тайфура (зацитований у ибн-Халликяна XIII в., егип. II 319 = англ., т. IV, ст. 319). Мас'удій X в. в „Золотих лугах“ каже аж про вісім мільйонів червінців (т. VIII, ст. 46 і примітка на ст. 416).

[4]) Принаймні в поході 876 р. було в Саффаровому обозі саме стільки верблюдів (Мас'удій, VIII, 45) та в'ючних коней чи мулів („dawâбб“—Табарій, III, 1894: 14-15; Мас'удій VIII, 43), або здебільша, ослів (Мас'удій, VIII, 55, „хамір“). Осли були особливої міцно-виносливої породи, що так і звалася „саффарівська“ (Мас'удій, VIII, 55).

[5]) Мас'удій: „Золоті луги“, т. VIII, 49.

в чоботі за халявою [1]), додаючи до того цибулю чи якусь инчу городину [2]), або може часом, щоб трошки підживитися, їв ще й рибу [3]); для кращого обіду варилася баранина з рисом та робилося солодке печиво з тіста й меду („фалудедж"). Сідав він не на роскішних яких килимах, а попросту на невеличкому грубому повстяникові і сперавсь ліктем на свій щит. Як лягав спати, то підкладав того щита собі під голову, обкрутивши його в прапор; тай не ззував чобіт. Одіж носив не пишну, простий „хафтан" із звичайної бавовняної матерії [4]). Ніяких розваг не любив, хіба що під вільніщу годину скликав своїх пажів-джур, роздавав їм довгі реміні („сойур") та з похмурою втіхою дививсь, як вони між собою воюються тими ремінями, лупцюючи один одного [5]).

Таке суворе вояцьке життя провадив Якуб Саффар зовсім свідомо. —„Що робить старший, те роблять і його люди", казав він:—„приміром, коли-б я був тягав за собою всяке добро для своєї догоди, то й вояки мої те саме робили-б, наші коні були-б аж угиналися од важких манатків, а вже-ж нам що дня треба вільно скакати через пустелі та степи" [6]). Подаючи собою війську добрий приклад для дисціпліни, Саффар смів і од війська домагатися дисціпліни, тай справді йому щастило добитися таких чудових наслідків, що ані староперські царі, ані котрі инші стародавні володарі—так запевняє історик—не мали такого слухняного війська, яке мав Саффар [7]). Одного разу розтаборилися Саффарові люди спокійно обозом у степу і пустили коней попастися, коли це раптом прийшов наказ од отамана, нехай коні не пасуться, а негайно переходять на инше місце. Бачуть, один з вояків прожогом біжить до своєї коняки, висмикує їй траву з рота і трівожно приказує до неї своєю рідною перською мовою: „Емір ель-мо'минін деваб-ра ез тер боріденд" = „Пан над правовірними заборонили конякам пашу!" [8]). Дивляться далі, а один з військової старшини їде вдягнутий в залізну кільчугу-панцер, а с-під панцера висвічує голе тіло, без сорочки.—„Що це за знак?!"—питаються в нього.—„А це, бачте,—каже він,—я був голий, бо одмивав із себе нечистоту, коли залунав клич: „до зброї!". Не було мині часу вдягти сорочку, то я накинув панцера на голе

---

[1]) Табарій, III, 1702 = ибн-аль-Асір XIII в., т. VII, 67 під роком 255=867.

[2]) Див. у ибн-аль-Асіра т. VII, 116 під р. 265=878; ибн-Халликян, єгип. т. II, 320 = англ., т. IV, 321.

[3]) Згадку про рибу маємо в не дуже точного Низамольмолька 1091 р.: „Сіясет-наме", ст. 13 перс. = ст. 19 франц., в оповіданні про передсмертну Якубову слабість. У ибн-аль-Асіра (VII, 116) цієї подробиці про рибу навіть нема.

[4]) Про ці Саффарові норови див. у Мас'удія т. VIII, ст. 54, ст. 52. Табарій III, 1702: 8 (про чоботи).

[5]) Мас'удій, VIII, 51-52.

[6]) Мас'удій, VIII, 54-55.

[7]) Мас'удій, VIII, 46-47; диви ще VIII, 51-52.

[8]) Варто завважити, що підданці титулували Якуба ибн-Лейса, як бачимо, халіфським титулом: „емір ель-мо'минін".

тіло". Коли чужі люди були дивувалися перед Якубом Саффаром на таку нечувану дисципліну в його війську, він казав: „Ет! хіба це таке диво? Дивніше—те, що коли мої вояки розіб'ють ворога і той втече з свого табора, то ніхто з моїх салдатів і пальцем не доторкнеться до покинутої здобичі, а ждуть моїх наказів".....

Було згадано вище, що за останніх чотирьох років свого панування мусів Якуб ибн-Лейс робити надто збільшені витрати на своє військо. Причина була тая, що довелося Якубові вступити в сутичку з халіфом, або, точніше, з халіфовим братом і повномічним соправителем Мова́ффаком, що намісникував над Іраком. Приводом переважно були суперечки за Фарс, що його загарбав був собі Якуб ибн-Лейс.

У 875 році Якуб вирушив походом на Багдад, щоб скинути династію Аббасидів[1]). Він наперед був глибоко певний своєї безперечної перемоги і навіть не вважав потрібним держатися найелементарнішої військової обережности[2]). Халіфські прихильники обурені підкреслювали, що до безбожних Саффарових вояків-розбишак, які йшли проти священної особи „пана над правовірними", поприлучалося чимало місцевих месопотамських християн, і вони пихато виступили в Саффарових лавах з ґяурськими хрестами на своїх прапорах[3]). Тим часом як „пан над правовірними" халіф, удягшись у мантію пророка Мохаммеда та взявши його жезл у руки, одлучав „проклятого" Якуба ибн-Лейса (нагадаймо, шіїта) од правовірної мусулманської церкви[4]), халіфів брат Мова́ффак подбав про те, щоб згуртувати добрі військові сили проти нахабних чужинців-персів, які вже підступали до Багдаду. Недалеко Багдаду, на р. Тигрі при Дейр-ель-Акулі (8 квітня 876 р. в християнську пальмову, чи по нашому вербну, неділю)[5]), одбулася фатальна для Якуба зустріч з Мова́ффаковими військами: після лютої бійки араби на голову розбили Саффара, себ-то персів.

За три роки після того Якуб Саффар помер (879), витративши увесь свій отой час на те, щоб поновити свою владу в Персії, сильно захитану після безталанного походу проти халіфської столиці.

---

[1]) Про Саффарів похід на Багдад оповідає кожен з халіфатських істориків під 262-263 = 875-876 р. На побутові подробиці багатий — ибн-аль-Азгар поч. X в. (переписаний у ибн-Халликяна XIII в., (єгип. П. 316-317 = англ., IV, 312-315) та Обейдаллах син Тейфура X в. (у ибн-Халликяна, єгип. II, 317-319 = англ., IV, ст. 315-320). Табарій IX-X в., сер. III, ст. 1891-1896 (а з нього ибн-аль-Асір XIII в., т. VII, 103-104) та Мас'удій X в., т. VIII, ст. 41-46 та Шабюштій X в. (ст. 165 нім.)—ці оповідають коротше. В „Сіясет-наме" 1091 р. везіра Низамольмолька (вид. Шефер 1891 р.; франц. пер. 1893) матеріял подано дуже цікавий; та до нього ставитися, вже хоч-би через анахронізми, треба надто обережно (ст. 11-14 перс. = ст. 13-20 франц.).

[2]) Див. його слова у ибн-аль-Азгара X в. (= ибн-Халликян XIII в., єгип. т. II, 317 = англ., т. IV, ст. 315).

[3]) Табарій IX-X в., III, ст. 1895 : 11; син ибн-Тейфура X в. у ибн-Халликяна XIII в., єгип., т. II, 318=англ. т. IV, ст. 318.

[4]) Ибн-аль-Азгар у ибн-Халликяна, єгип. II, 317 = англ., IV, 313; пор. Та́барій, III, 1895 : 1 („аль-мал'ун").

[5]) „йаwма ш-ша'ані́н"—Та́барій, III, 1896 : 8.

V.

Амр ибн-Лейс (879-900), Якубів брат.

Відносини 'Амра ибн-Лейса до халіфату. Путяща адміністрація в саффаридській державі за Амрових часів. Військо в Амра; малюнок військового огляду й параду. Сутичка з бухарськими правителями і впадіння саффаридів. Таблиця династії.

Як помер Я'куб, то халіфам однаково не пощастило привернути собі Іран навіть під таку оруду й під такий послух, з яким ставився Іран супроти халіфів, хоч-би, за тагиридів. Доводилося затверджувати намісницьку владу в Персії, з столицею Нішапуром у Хорасані, попереду за Я'кубовим братом, далі за Я'кубовим онуком. Що правда, иноді рівнобіжно з тим халіф видавав диплома ще й нащадкам Тâгира, котрі ще живі були, а иноді надававсь диплом на саффаридські землі ще й „зарічним" правителям саманідам, аби викликати серед претендентів міжусобицю. Та з того не багато виходило практичної користи для самих халіфів. Іран з халіфських рук уже навіки вислизнув.

Не можна заперечити, Я'кубів брат і наступник 'Амр ибн-Лейс (879-900) не заносився супроти халіфа так високо, як покійний основник династії. Хоч назвати Амра ибн-Лейса добрим халіфатським підданцем ніяк не можна було [1]), тільки-ж він дуже таки дбав про халіфські повномічні грамоти та інвеститурні знаки [2]). А от, правильної дані він, як бачиться, ніякісінької до Багдаду не засилав, не так, як колись тагириди (бо тагириди були виплачували халіфові щось із 40-50 мільйонів диргемів). Звичайно, халіф не хтів з тим миритися і вимагав од Амра хоч з двацятеро мільйонів диргемів на рік [3]). Тільки-ж із усіх звісток видко, що нічого здобути од Амра халіфові не щастило окрім одноразових, нехай часом і дуже цінних, дарунків. От ми знаємо, що в початку свого панування надіслав Амр до халіфа золоті стовпці, щоб піддержувати пишне шатро, та инші дорогі речі [4]), а як

---

[1]) Про Амрові бунтарські непорозуміння з халіфатом оповідає прим. Табарій IX-X в., сер. III, т. 4, ст. 2106 під 271 = 884 роком, ст. 2113 під 274 = 887 р., ст. 2117 під 276 = 890 р.

[2]) Див. прим. вище, ст. 55, про той халіфів прапір, що Амр держав його три дні у себе на подвірї в Нішапурі на показ усім людям (Табарій, III, 2133). Пор. іще в Ґярдізія XI в., л. 107, про вагу халіфської грамоти та прапора для Амра.

[3]) Цюю цифру 20.000.000 подає нам „Історія Сістану" (чи анонімна, як думає Шефер, чи може неанонімна—пор. Rieu, Supplement до каталогу перських рукописів Британського Музея, Лонд., 1895, ст. 66). Написано її первісно арабською мовою (мабуть коло 1402 р.?—диви у Ріё), а потім перероблено на перську мову (десь певне 1619 р.?). Перську виписку з неї, з власного рукопису, подав Шефер у примітці до франц. перекладу Низамольмолькової „Сіясет-наме" 1091 р. (ст. 21). Порівн. дуже коротко у Табарія III, 1932 під 265 = 879 роком.

[4]) „мальha-йи бозорґ"—диви в тій самій „Історії Сістану", цитоване місце у Шефера.

усадовивсь на багдадському престолі новий халіф (Мо'тадид 892-902), то од Амра ибн-Лейса прибули з Нішапура до Багдада коштовні дари: сто верблюдів хорасанських, багато верблюдів инчих порід, скрині з дорогими тканями, чотирі мільйони диргемів готовими грішми, мідний жіночий індійський ідол з чотирма руками, обсипаний самоцвітами [1]). Та одне діло—послати до „пана над правовірними" в ряди-годи гарненькі й багатенькі гостинці, а друге діло—регулярно переправляти до нього доходи з своєї провінції. Доходів Амр-ибн-Лейс, очевидячки, нікуди од себе не переправляв.

Самостійно порядкуючи всіми сумами, що припливали до саффаридської скарбниці од місцевої людности, саффариди (в першій лінії, звичайно, Амр ибн-Лейс) виявили себе, здається, непоганими правителями. Либонь, не самісінькі здирства та конфіскації були для них джерелами прибутків, але й порядне державне хозяйнування. Не всі так добре думали були про саффаридів. Двома століттями пізніше, відомий сельджуцький везір-адміністратор Низамольмольк (1091) вкладає в уста Амровому сучасникові й супротивникові, саманідові Ісмаілові, дуже непохвальну характеристику саффаридської економічної політики: „Всі оті великі гроші,—диргеми та дінари, що є в саффаридській скарбниці,—звідки вони в них узялися? А звідти, що Я'куб та 'Амр чинили кривди та здирства над простим людом, брали податок з бавовняного прядива у старих дідів та бабів, стягували оплату з дорожньої харчі у проїжжачих чужинців або подорожніх, грабували добро слабих людей та сиріт" [2]). Та мабуть оця жорстока мова більше стосується до самісінького Якуба, ніж до 'Амра, бо той самий Низамольмольк у другому місці, вже од себе, а не з чужих уст, характеризує Амра ось як: „І військо, і піддані люди сильніш любили Амра, ніж Якуба, бо з Амра була людина для всіх дбайлива, щедра, невсипуща, з доброю політикою" [3]). І вже-ж не дурно біограф ибн-Халликян, покликаючись на народній голос, каже, що такого путящого правителя, яким був Амр ибн-Лейс, хорасанська земля давно вже була не бачила [4]): вже-ж пак отакий перехвальний суд про Амра повинен мати за собою, в своїй основі, якісь дійсні реальні факти. Очевидячки, що і в других саффаридських провінціях

---

[1]) Про це посольство до Мо'тадида під 283 = 896 р. диви у Мас'удія: „Золоті луги", т. VIII, ст. 125-126.

[2]) „Сіясет-наме", вид. Шефер, ст. 17 перс. = ст. 25 франц.; Ґярдізій XI в., л. 108, хоч і дуже прихильний до 'Амра, згадує, що в людей, запідозрених політично, 'Амр конфіскував їхні маєтки й добро, тільки що робив це пристойно.

[3]) „Сіясет-наме", ст. 14 перс. = ст. 21-22 франц.

[4]) З контексту видко (егип. т. II ст. 320 = англ., т. IV, ст. 322), що ибн-Халликян XIII в. бере цю народню характеристику для Амра з „Історії хорасанських правителів" Селлямія X в.; ибн-Халликянів учитель, ибн-аль-Асір (егип. вид. т. VII, ст. 179 під роком 287 = 900) теж дає Амрові гарну оцінку, як правителеві і як людині, користуючись безперечно і Селляміем.

(в рідному Седжистані, в Фарсі, Медії, чи де) Амрове порядкування було не гіршим, ніж у Хорасані.

На одному з адміністративних Амрових заходів історики спиняються довше й конкретніше: це —на системі контрольного шпигунства. Ми вже бачили (ст. 34—35), що це—стародавня азійська система; вона широко практикувалася і в багдадських халіфів, її щиро рекомендував Тâгир Дводесничий у своєму відомому „заповіті до сина“; але син, Абдаллах ибн-Тагир, мабуть чи не мав огиду проти донощиків та шпигунів. За Амра-саффарида, навпаки, система шпигунів („монhійан“) знов розцвілася; він наче силувався здійснити Тагирів заповіт, що, мовляв, нехай володар, через донесення, немов сам своїми очима дивиться із свого осередку на все, що діє кожен його значніший урядовець. І, запевнюють, Амр геть чисто все знав-відав, що й од кого чинилося в його володіннях, чи серед війська, чи серед мирної громадської влади [1]). У пізніших поколінь надовго залишився спомин про молодих Амрових рабів, які одгравали значну ролю в його шпигунській організації. Діло в тім, що Амр ибн-Лейс купував молодих невільників, давав їм путнє виховання у себе в домі і надсилав їх, як дар, до своїх вельмож; оці раби й бували найточнішими шпигунами та донощиками, повідомляючи Амра про кожен хід і вихід своїх панів [2]). Про таких Амрових невольників згадує й перська белетристика, напр. Са'дій XIII в. [3]).

Про саффаридське військо, як дбав Якуб Саффар, так після нього добре дбав і Амр. Ми маємо цікаву й характерну картинку, як видавалася війську платня [4]). Це одбувалося кожну чверть року через особливого урядовця—„'âрида“ [5]), і, як зазначає ибн-Халликян, процедура видачі дуже нагадувала таку саму процедуру за сасанідських часів царя Хосрова І Ануширвана VI в., бо й там на параді повинен був з'явитися на ревізію сам цар у повній зброї [6]). Як загучать було два великі барабани, то все військо, з

[1]) Ґярдізій XI в., л. 109.

[2]) Про таких Амрових рабів диви у ибн-аль-Асіра XIII в., егип. вид., т. VII ст. 179 (під 287 = 900 роком).

[3]) „Рюлистанъ шейха Саади“, перев. И. Холмогоровъ, Москва, 1882, кн. I, опов, № 23, ст. 66-67.

[4]) Джерело—писана арабською мовою „Історія хорасанських правителів“ Селлямія X в, яку вичерпав по перськи ґярдізій XI в (див. л. 108) та по арабськи ибн-Халликян XIII в. (егип. II, 320 = англ., т. IV, ст. 322).

[5]) „'Арид“ або, як вимовляють це арабське слово перси, „ариз“ дословно значить „виставник“. Мервець Сам'âній XII в. в своєму алфавітному словникові „Ґенеалогічних прізвищ“ (вид. Марґольєс 1912) дає цьому термінові таке пояснення: „Арид — так зветься той, хто відає військо, переховує його харчі, роздає їх воякам та виставляє військо на очі володареві, коли того треба“.

[6]) Ибн-Халликян дуже докладно малює перед нами жваву сценку навіть і з сасанідського параду, де сам падишах, Хосров Ануширван, показується перед розглядачем „би силяхин тâммин“ = в повному озброєнню, але розглядач оповляється визнати тую шахову зброю за належну, бо якоїсь дрібниці не стає. Покликається ибн-Халликян на історика ибн-аль-'Адіма Халябського (1191-1262), тільки-ж ми маємо ту саму сценку у значно раньших істориків: у Дінаварія (ум. 895, вид. Ґірґас, Лейд., 1888, ст. 74-75) та в Табарія (838-923, сер. I, ст. 963-965).

начальником Амром включно, сходилося до осібно визначеного місця, де перед „'âридом“ лежав уже мішок з грішми, а в руках у його помічника був спис воїнських іменнів. Найперше ім'я читалося самого Амра. Він підходив до 'âрида, той уважно оглядав його коня й доспіх, далі заявляв, що все гаразд, у порядку, тай видавав емірові 300 диргемів (щось карбованців 75, як на передвоєнну російську валюту). Гроші тії клав Амр до свого чобота в халяву тай, немов би царський служивий, проказував: „Хвалити Бога, що дає мінї вірою-правдою послужити панові над правовірними та заслужити його ласку“. Після того Амр сідав на високому місці, тай додивлявсь, як ото й пішаки і верхівці геть усі по черзі підходили до 'âрида, всі давали себе докладно зоглядати, а вже аж тоді здобували платню. Отаким чином саффаридська видача платні бувала й парадом для розглядин.

Ослабли, занепали й упали саффариди, в особі того самого Амра ибн-Лейса, з тої причини, що вони ув'язалися в боротьбу проти трансоксанської, чи „зарічної“ (= бухарської) династії саманідів. Бо їм здавалося, що скоро-по їм на спадщину припали корінні володіння тагиридів (Хорасан), то повинен до них перейти, як спадщина, і тагиридський протекторат над „Заріччям“ („Мавераннагром“). А вже-ж бухарським еміром явилася тоді дуже талановита особа—саманід Ісмаіл (з 892 року). У боротьбі проти нього не встояв Амр ибн-Лейс—і династія саффаридів упала. Тільки-ж їхні володіння перейшли не до халіфа, а до саманідів.

Таблиця саффаридів:

861-879. Я'куб ибн-Лейс.

879-900. 'Амр ибн-Лейс (уб. 902 р.).

901-909. Тâгир ибн-Мохаммед ибн-'Амр (внук 'Амрів).

Дальші саффариди мають вузько-місцеве седжистанське значіння; а відомі вони навіть у XVII в.

V.

Саманіди, бухарські еміри (875—999 чи 1005).

Саманіди, бухарські еміри (875—999 чи 1005).

I.

Дещо додаткове про джерела.

Джерела і помічну бібліографію для саманідської історії вказано на ст. 6—16, разом із загальним джерельним оглядом для X віку.

Долучитися до цього має ще:

а) 'Отбій (пом. коло 1036 р.), газневідський історик, що його „Ат-таріх аль-Йаміні“ (про султана Махмуда Газневідського) надруковано на полях 10-го, 11-го і 12-го т.т. єгипецького видання халіфатської історії ибн-аль-Асіра (Каїр, 1290=1873). Те, що надруковано на полях 10-го тому, має вагу для історії саманідської держави вже в другій половині її існування, коли їй довелося мати діло з газневідами. В Отбія, поміж иншим, є в т. XI, ст. 43-46, і загальний конспект саманідських царювань.

Із місцевих історій уже названо в загальному огляді під № 8 саманідську

б) Історію Бухари, що по-арабськи написав Нершехій у X в., а другі переробили її на перське в XII в.

Додати варто:

в) Несефій (ум. 1142): „Самаркандська історія“, або „Кандіййе“, в скороченій перерібці Несефієвого вченика та ще пізніших середньо-азійських письменників; що правда, політичної історії тут не гурт, побільше—місцеві „житія святих“. Скількись уривків історичного характеру надрукував із „Кандіййе“ В. Бартольд у своїх „Текстахъ“ (Спб., 1898), ст. 48-51. Російський переклад першої половини „Самаркандської історії“ під заголовком „Кандія Малая“ (себ-то вкорочена Несефієвим учеником) дав В. Вяткін у „Справочной книгѣ Самаркандской области“, вип. VIII (Самарк., 1906) [1]).

---

[1]) Докладну рецензію на Вяткінський переклад „Кандіи Малой“ подав В. Бартольд у „Запискахъ Восточнаго Отдѣленія Имп. Русскаго Археологическаго Общества“, т. XVIII (Спб., 1908), вип. 4, ст. 0182-0189.

г) Історія Бейгека XII в., що її скомпілював у 1168 році Абуль-Хасан Бейгекúй [1]). Бейгек—місто й округа в Хорасані, на захід од Нішапура [2]). Рукопис (179 л.л.)—у Британському Музеї в Лондоні, і описав його Ріё в своєму каталозі перських рукописів того музею (Supplement, 1895, ст. 60-61). Спеціяльний розділ, присвячений в „Історії Бейгека“ саманідам,— не великий (л.л. 38-39), але цікаві подробиці про них розкидано скрізь там і сям по книзі, особливо в другій половині її.

II.

Саманіди в „Заріччю“, як аристократичні васали аристократичних хорасанських тагиридів; первісний їхній звязок із халіфською центральною владою. Як звалив тагиридів Саффар (873), саманіди робляться самостійними.

„Саманіди—це одна з найкращих династій, яка панувала над людьми“, якось випадково сказав про цих володарів аж надто авторитетний у своїх оцінках арабський історик, що уважно дослідив життєписи дуже й дуже багатьох усяких князів, царів та султанів [3]).

Їхній рід—стародавній вельможний перський, із Бельху; а Бельх це класична Бактрія, на верхоріччі Аму-Дар'ї, на лівому, південному боці ріки. За часів омейядських халіфів, у кінці VII та початку VIII в., ця область підпала під владу арабських завойовників, і ми маємо звістку для 730-х років, що в бельхській окрузі є село Сâмâн, а поміщик того села зветься „Сâмâн-ходâт“, себ-то „саманський господар“ [4]). Він покинув рідну зороастрійську віру і перейшов із своєю сім'єю на віру мусулманську. Звідти й вступає до мусулманської історії фамілія Саманідів. Тільки-ж родословне своє древо починали саманіди із значно давнішої доби. Вони вважалися за безпосередніх нащадків Беграма Чубіна, славнозвісного воєводи VI віку у перед-іслямській перській державі, що побунтувався проти шаха Хосрова II Первіза та був проголосив себе самого за „царя над царями“ тай утік до тюрків у Середню Азію в 591 році. „Проти цієї саманідської генеалогії ще

---

[1]) Не треба, звичайно, плутати цього Бейгекия XII в. з другим, давнішим Бейгекием Абульфезлем, відомим газневідським мемуаристом XI в.

[2]) Головне місто бейгекської округи—Себзевар.

[3]) „Кâну ахсана ль-молюки сîратан“—ибн-Халликян XIII в., єгип. вид., II. 78=англ III, 313 Мабуть ибн-Халликян узяв цю оцінку для саманідів у свого вчителя, ибн-аль-Асіра (1160-1232), бо й у того ми читаємо „wa кâнет мин ахсани д-дюwали сîратан“ (егип. вид т. IX, ст. 56 : 11, під 389=999 р.)

[4]) Якут (ум. 1229) у своєму „Географічному словникові“ (вид. Вюстенфельд, т. III. 1868 р., ст. 14-15) наводить цитати, з яких видко, що дехто з географів шукає село Саман коло Бельха, але дехто—коло Самарканда (в самаркандській околиці шукає того села і географ X віку Макдисій, див. Bibliotheca geographorum arabicorum, т. III ст. 338). Титул „Сâмâн-ходâт“, що має в собі арабське закінчення „т“, Якут хоче вимовляти на більше перський лад і чита „ходâh“, а не „ходâт“, як це роблять і деякі його попередники (див. напр. у аль-Бірунія 1000 року: Chronologie orientalischer Völker, араб. текст, Липськ 1878, ст. 39 : 14).

ніхто не спорився"—каже аль-Біруній, великий критичний учений X XI в., що жив не під саманідським володінням і міг бути геть об'єктивним [1]). Так само инші історики й поети, що належали до табору, чужого або попросту й ворожого саманідам, звали цих емірів „Беграмовою династією" [2]). Звичайно, що й далі, в пізніших істориків, навіть думки ніколи не бувало—допускати для саманідів инакший, не такий аристократичний родовід, як оцей напів-царівський, себ-то од Беграма Чубіна [3]).

Та хоч поробилися мусулманами саманіди ще за омейядів, визначилися вони в халіфаті вже аж у період 'аббасидський, за халіфа Ма'муна, що 819 р. попризначав саманідську сім'ю губернаторами до всяких міст Мавераннагра, себ-то „Заріччя" (инакше Трансоксанія, тепер Туркестан): кого—в Самарканд, кого—в Ферганý, кого—в Шаш (Ташкент), чи куди,—попереду без Бухарí [4]). Вважаючися за підданців халіфових, губернатори-саманіди однак у тіснішу васальну залежність пішли до новітньої хорасанської династії тагиридів, що тоді й виникла тай була рідною для саманідів і через свій просвітно-культурний дух, і через стародавній перський родовід, і через свої громадсько-політичні погляди й настрої. Вкупі з тагиридами, саманіди не одкидалися аж до краю од фактичного звязку з халіфською центральною владою. Цей звязок (ст. 31 і 60) виразно давав себе знати тим, що тагириди засилали що-року прибутки з країни до Багдаду. Звичайно, що разом з тим країна не забувала свого права домагатися грошей із загально-державної скарбниці для своїх місцевих потреб. От, халіф Мо'тасим (833-842), запевне без усякої охоти і навіть не без пересердя, приневолений був заасигнувати два мільйони диргемів на те, щоб прокопати великий арик в окрузі Шаш (ташкентській):

---

[1]) „Лям йюхâлиф ахадон фі ман кâна awwаля дawляти-ħим"—аль-Біруній, араб. текст: Chronologie orientalischer Völker (Липськ 1878), ст. 39 : 13=англ. переклад Захав: Chronology of ancient nations (Лонд. 1879), ст. 48.

[2]) Отаке „âло Баhрâма" див. в віршах газневідського (себто антисаманідського) хвалителя Бадіаззамâна Гамаданського (пом. 1008), що їх наводить підхвальний газневідський історик 'Отбій (пом. коло 1036)—на полях егип. вид. ибн-аль-Асіра т. XI ст. 73.

[3]) У ибн-Халликяна XIII в. (егип. вид., II, 79=англ. III, 313) замість Беграма Чубіна названо навіть Беграма Ґура, справжнього саманідського „царя над царями" (420-438); те саме—в ранішому „Географічному словникові" Якута XIII в. в статті „Сâмâн" (вид. Вюстенфельд, т. III, 1868 р, ст. 13). Тільки-ж у ибн-Халликяна оте „Ґур" скидається на механічну описку, бо в його учителя ибн-аль-Асіра XIII в. ми знаходимо ім'я саманідського предка не инакше, як „Беграм Чубін" (егип. вид., т. VII, ст. 99, під 261 р.), однаково як і в ибн-аль-Асірового ексцерптора Абульфиди XIV в. (царгород. вид., т. II, ст. 53). Те саме „Чубін"—у перських компіляторів, прим. в „Таріхи Ґозіде" 1330 (факсимільне видання 1910 р., л. 379), у Мірхонда XV в. (вид. Дефремері, 1845) і т. и.

[4]) Цю звістку історики подають не під 204=819 роком, як запевнює Вейль, (Geschichte der Chalifen, т. II, 1848, ст. 448, невірно покликаючись на ибн-аль-Асіра) і як слід було-б сподіватися. Ретроспективно вони про це згадують, торкаючись уже 261=875 року. Див. прим. ибн-аль-Асіра (егип. вид., т. VII, ст. 99).

— „Яке нам з тобою діло до людей Шаша та Фергани!“,—спробував був він одмагатися од витрати, докірливо вдаючись до того вельможі, що обстоював оце мавераннагрське прохання.

— „Пане над правовірними! Хіба-ж вони не твої підданці?“—одказав той:—„а вже-ж для господаря, що добре пильнує своєї держави, і далекі люди і близькі—однаковісінькі“.

То халіф більше не сперечавсь [1]).

Відколи, в 873 р., династію тагиридів звалив Якуб Саффар, саманіди в Мавераннагрі не підхилилися новим господарям. Року 874-го [2]) вони навіть одтягли од Якуба Бухару (потім вона зробилася їхньою столицею) [3]), а інвеституру почали здобувати безпосередньо з Багдаду (875) [4]). Разом з тим вони зробилися, сказати, так що й зовсім незалежними од халіфа; що правда, монету били з халіфовим ім'ям, споминали його на хотбі (ектенії), тільки-ж і з адміністративного і економічного погляду були вже геть самостійні. А в тім, иноді було траплялося й так, що котрийсь халіф повертав саманідському емірові ті грошові військові витрати, які тому доводилося вчинити, воюючись проти такого свого супротивника, що й халіфові був не до серця [5]).

III.

Засновник саманідської могутности, видатний емір Ісмаіл ибн-Ахмед (892-907). Його блискуча перемога над Амром Саффаром (900) і величезний обсяг його держави; доля саффаридської династії. Емір Ісмаіл, як путящий внутрішній правитель своєї держави, оборонець бідняків.

Найпершим представником цього нового, самостійного періода в житті саманідської династії являється самаркандський саманід Наср I (875-892); тільки-ж східні історики, хоч їм і відомо, що Наср I уже безпосередньо залежав од халіфа, розпочинають таблицю саманідської династії допіро з його брата Ісмаіла, що мав столицю в Бухарі і що розбив саффарида Амра ибн-Лейса [6]).

---

[1]) Та́барій IX-X в., сер. III, ст. 1326. Без різьких Та́барієвих подробиць оповідає про шашський арик Овфій XIII в. в „Джа̂ми ель-хика̂йа̂т“, відд. I, розд. 5 (вид. В. Бартольд у „Текстахъ“, Спб., 1898, ст. 83-84).

[2]) Нершехій X в: „Історія Бухари“, вид. Шефер, ст. 77.

[3]) Тілки-ж Самарканд, що був найбільшим містом цілої країни (як видко з опису його стін у географів X в., а почасти з сучасних стінних зостатків), не втратив своєї ваги, як найлюдніший, дуже торговий пункт. Займав він просторінь не меншу, як сучасна Москва, і людности могло там міститися може з пів мільйона.

[4]) Див. у Та́барія, сер. III, ст. 1885, під 261=875 роком.

[5]) От, року 901=288 халіф виплатив саманідському емірові 300.000 динарів та 10.000.000 диргемів на експедицію проти Седжистана,—Мас'удій X в.: „Золоті луги“, т. VIII, ст. 201-202.

[6]) Напр. 'Отбій (пом. коло 1036 р.) в своїй історії Махмуда Газневідського, що на Отбієвих очах поклав кінець саманідській державі, каже: „Династія саманідська

Ісмаіл (892-907) безперечно може вважатися за найвидатнішого володаря поміж саманідською династією з політичного погляду. Та саффарид Амр ибн-Лейс не склав тому ціни завдалегідь і прискорив свою загибіль. Уперто він пнувсь і пнувсь до сюзеренних прав над саманідським Мавераннагром, бо, на його думку, вже-ж геть усі права, які колись були в тагиридів, являлися невідчужними і для саффаридів; а багдадський халіф[1]) лукаво піддержував тії Амрові претензії, бо для халіфа, звичайно, раз-у-раз була добра рація нацькувати двох надто самостійних правителів, одного проти одного[2]). Катастрофа настала аж у 900 році, а ще за два роки перед тим посланці од халіфа привезли до Нішапура, Амрової хорасанської столиці, довгождану грамоту про те, що Заріччя доручається Амрові-саффарові замість Ісмаіла-саманіда. Емір Ісмаіл, обережна людина, раднішний був піти на згоду тай прикінчити справу добрим миром. Він послав переказати Амрові, що мовляв, нехай-би за саманідською династією залишилося їхне Заріччя, далека тая країна (Ѳагр), а всіми иншими, розлогими землями Персії нехай безтурботно володіють саффариди[3]). Амр на це не пристав і вирядив велике військо в напрямі до Бельха, щоб воно в тому місці перейшло ріку Аму-Дар'ю і вдерлося в саманідські володіння. Та Ісмаіл встиг раніш переправити своє військо через ріку, до тієї Бельхської округи, на те, щоб війна провадилася на саффаридській території, а не на саманідській. І ось у рішучому бої, що одбувся в весну 900 року під Бельхом, Ісмаілові дісталася блискуча перемога. Було в Амра щось 50.000 військових людей; чимало їх загинуло[4]), инші кинулися на втеки і геть порозбігалися. Дивним дивом усі ті, котрі повтікали, поратувалися геть до одного, дарма що їх було тисяч з п'ядесять люду,—тільки самому Амрові, їхньому воена-

---

держалася 102 роки і шість місяців і десять днів (себ-то з 900 року), а першим володарем був Ісмаіл, що розбив Амра ибн-Лейса під Бельхом"—див. на полях егип. вид. ибн-аль-Асіра, т. XI, ст. 44. Або от, знов, більше-менше такими словами (себ-то тільки про 102 роки існування) починається розділ про саманідів у перській „Таріхи Ґозіде" 1330 р. (факсимільне вид. 1910 р., л. 379), хоч автор оповідає і про цілу низку попередників Ісмаілових.

[1]) На халіфському престолі сидів між 892-902 роками Мо'тадид, син того Мовáффака, що був розбив Якуба Саффара при Дейр-аль-'Акулі (876).

[2]) Тáбарій, сер. III, ст. 1183, під р. 285=898 (грамота од халіфа Амрові на Ісмаілів Мавераннагр); „Сіясет-наме" Низамольмолька 1091 р., вид. Шефер, ст. 14 перс.= ст. 22 франц. (халіф засилає потайних послів до Ісмаіла, щоб він виступив проти Амра). Порівн. „Таріхи Ґозіде" 1330 р. (факс. вид. л. 376—те, що в Низамольмолька).

[3]) Тáбарій IX-X в., сер. III, ст. 2194 (під 287=900 р.)=ибн-аль-Асір XIII в., егип., вид., т. VII, ст. 178=ибн-Халликян XIII в., т. II, 322 араб. (або т. IV, 327-328 англ.).

[4]) Про загибіль каже Обейдаллах син ибн-Тейфура поч. X в. (у ибн-Халликяна XIII в., араб. т. II, 323=англ. IV, 329) в супереч Табарієві (сер. III, 2194), себ-то й усім тим, хто черпа з Табарія (ибн-аль-Асір і др.) і в супереч Низамольмольковій „Сіясет-наме" 1091 р., ст. 15 перс.=23 франц.

чальникові, не пощастило вратуватися [1]). Бо, бажаючи втікти швидче, навпрошки, він з конем загруз у болоті, серед очерету; там його заскочили люди з саманідського війська тай притягли в полон до свого господаря Ісмаіла [2]). Отак злоповісно закінчилася для Амра-саффара тая битва під Бельхом 900 року, що „сталася зорею щастя для династії саманідської“ [3]).

Є анекдот (бродячий, бо його прикладають і до других побитих воєводів), що Амр, як приволокли його до саманідського табору та посадовили під сторожу, був виголодавсь. Один з його недавніх прислужників блукав був по полю; побачив він, що той дорогий бранець голодує, тай пішов роздобув для нього трохи мняса, зварив те мнясо тут-таки поблизу на полі і одбіг шукати соли. Лихо наднесло собаку. Собака всунув морду до горщика, вгризся зубами в кістку, тай сильно попікся. З великого болю порвавсь він утікти, та не можна було йому видобути морду назад, і він в нестямі потяг цілого горщика геть за собою. Амр-саффар удавсь тоді до сторожі, що дивилася на цю кумедію: „Оце для всіх вас наука. Вранці мою кухню ледві тягли чотириста верблюдів, а в вечері її потяг один-однісінький псюра [4])“.

Лукавий багдадський халіф, як дійшла до нього звістка, що саманід Ісмаіл розбив Амра-саффара, то він послав щасливому переможцеві своє щире привітання і інвеституру на Хорасан та на инші краї, котрі були доти під саффаридським пануванням. Як годилося для інвеститури, окрім писаної грамоти („‘ahd“), надіслав халіф Ісмаілові ще й прапор („лива̂“), корону-діядему („та̂дж“) та почесні вбрання („халати“) [5]). Ісмаіл одпровадив полоненого Амра до Багдаду. Там безталанного саффара вдягли в гарний парчевий одяг, але на голову нап'яли „відлогу неласки“ („бюрнос ас-сохта“), посадовили на роскішно осідланого двогорбого верблюда, що він його колись сам був прислав як дарунок халіфові, тай провезли по вулицях столиці на показ народові; так звичайно робили з видатними небезпечними державними злочинцями. Зневажений Амр ибн-Лейс, їдучи отак-о на верблюді, покірно

---

[1]) Таке диво підкреслює Та‘а̂либій X в.: „Лата̂иф аль-ма‘а̂риф“ (вид. де-Йонґ, 1867), ст. 88, а—очевидячки за ним—на ту саму дивовижу двічі зверта увагу ибн-Халликян XIII в. (егип. т. II, 115=англ. III, 417 та егип. II, 324=англ. IV, 331). Отак і в „Сіясет-наме“, ст. 15 перс.=ст. 23 франц.

[2]) Про це болото й трістя диви у Обейдаллаха сина ибн Тейфура IX-X в. (=у ибн-Халликяна XIII в., т. II, 322 егип.=т. IV, 329 англ.) та у Та́барія IX-X в. (сер. III, 2191), з якого черпають ибн-аль-Асір XIII в. та ибн-Халликян XIII в. в зацитованих вище уступах.

[3]) „нажямат дawлято-ном“—це каже ‘Отбій X-XI в., на полях егип. вид. ибн-аль-Асіра, т. XI, ст. 43.

[4]) „Сіясет-наме“ Низамольмолька 1091 р., ст. 15-16 перс.=23-24 франц.; безперечно звідти—в „Таріхи Ґозіде“ 1330 р., факсим. вид., л. 376-377. Такий самий анекдот турки розповідають про османського султана Баєзіда I, що його розбив під Ангорою 1402 року Тімур — див. мою „Історію Турціи“, т. I (Москва, 1916), ст. 28.

[5]) Та́барій IX-X в., сер. III, ст. 2195 (=ибн-аль-Асір XIII в., т. VII 178-179); Обейдаллах син ибн-Тейфура IX-X в. (у ибн-Халликяна XIII в., егип. вид., т. II, 323=англ., IV, 328); про інвеституриі подробиці—Селлямій X в. (у ибн-Халликяна, араб. II, 323=англ., IV, 328).

моливсь Богові; народові було його шкода; поети поскладали відповідні моралізаторські вірші про цю подію[1]). Трохи пізніш Амра скарано в Багдаді на смерть (902)[2]).

Споміж саффаридських країв Хорасан реально перейшов під саманідську Ісмаілову владу заразісінько після битви під Бельхом (900). Того самого року, знов „після битви, якої ще й не бачило те століття“[3]), прилучив Ісмаіл до своєї саманідської емірської держави ще й Табаристан (мазендеранське південно-каспійське побережжя), де літ за трицять-п'ятеро перед тим під аграрну неспокійну нотку заснувалося алідське князівство, що з ним не могли дати собі ради й саффариди[4]). Забезпечивши тим чином за собою всю північну Персію (незабаром сюди долучено ще й медійську область Рея, по теперішньому Теграна), Ісмаіл міг обернути свої військові зусилля на південь, до всіх инших саффаридських країн, на які він поздобував од халіфа інвеституру. А там, у Седжистані та Фарсі, внук Амра ибн-Лейса проголосив себе його наступником і не надто був охотивсь піддаватися Ісмаілові, байдуже, чи в того була, чи не була халіфська грамота. Та за декільки літ захопили отого Амрового внука й наступника власні його повстанці, і тоді під саманідську владу перейшов Седжистан, а далі й усі инші саффаридські краї[5]). Кінець кінцем, границі саманідської Ісмаілової держави, яку він покинув своєму синові, щоб він фактично їх обійняв і закруглив, простягалися од Бухари́ тай аж до Перської затоки, і од кордонів Індії тай аж до околиць Багдаду.

Варто наперед зазначити, Ісмаілова спадщина не дуже довго зоставалася ціла. Оті непомірно великі межі саманідської держави з політичним центром десь на північній окраїні, в середньо-азійській Бухарі, де-далі значно поменшали, як побачимо, через те, що повиникали ще нові династії з амість знищених саффаридів.

А в тім, і саффариди не були справді понищені. Їхня батьківщина Седжистан (чи Сістан) давала їм неприступні притулки і надовго заховала їх од загибелі.

За другого Ісмаілового наступника (Насра II Кармата, 914-943) саманідське правительство настановило одного з Саффарових нащадків за

---

[1]) Про оцю ганебну процесію—Обейдаллах син ибн-Тейфура IX-X в. (у ибн-Халликяна XIII в., т. II, 323 араб.=т. IV, 329-330 англ.); Мас'удій X в.: „Золоті луги“, т. VIII, ст. 200-201 та ст. 208-209.

[2]) Про смертну кару для Амра ибн-Лейса—Та́барій IX-X в., сер. III, ст. 2208 (=ибн-аль-Асір XIII в., т. VII, 184=ибн-Халликян, єгип. II, 323=англ., т. IV, ст. 330-331).

[3]) Так каже Мас'удій X в., т. VIII. ст. 194. Порівн. Та́барій, сер. III, ст. 2201, та ибн-Мискавейг X-XI в., факсим. вид., т. V (Лейд. 1913), ст. 16.

[4]) Про те алідське князівство буде ширша мова низче, в осібному розділі.

[5]) Табарій, сер. III, ст. 2282-2287, під 296-299=908-911 р. (кінець справи—уже при Ісмаіловому сині Ахмеді). Порівн. Мас'удій: „Золоті луги“, т. VIII, ст. 201-202. та ст. 281; ибн-Халликян, єгип., т. II, 324=англ., т. IV, ст. 333 (джерело не названо).

губернатора в Седжистані. В тому вбачають історики доказ саманідської великодушности [1]), та мабуть чи не є це виразніший доказ тому фактові, що місцева сістанська людність тяжко любила саффаридську династію і піддержувала її [2]). В кожному разі оці саффариди в Сістані виявили себе значно довговічнішими, ніж сами саманіди в своєму Хорасані. Бо потім настав час, що саманідська династія впала, отже-ж сістанські саффариди пережили і саманідів, і газневідів, і сельджуків, ба навіть і монгольську люту навалу XIII віку. Автор „Таріхи Ґозіде“ коло 1330 р. двічі зазначує [3]), що й за його часів, у XIV століттю, саффаридські володарі панують у Сістані (мабуть, лиш над деякими округами).

Та того мало. За часів шаха Аббаса Великого, року 1619-го, один із саффаридського роду обробив перською мовою „Історію Сістану“ (під заголовком: „Ихйа ель-молюк“ = „Оживіння для царів“ [4]). Тут він розповідає чисто всю історію саффаридської династії в Сістані, каже, що й „Залізний Хромець“ Тімурленґ у 1402 р. затвердив тодішнього сістанського саффарида на його князівстві (чи навіть „царстві“) і що ті саффаридські князі не переводилися в Сістані геть аж до того самого часу, коли оброблялася отая історія: „Оживіння для царів“ 1619 р., бо й тоді (феодально, очевидячки) князював у Сістані 16-й нащадок Амра ибн-Лейса, авторів родич.

Чи можна поручитися, що й тепер у якомусь сістанському закуткові нема якихсь князів-саффаридів?

Ісмаіл уславивсь не тільки з того, що він був політично наймогутніший володар поміж усіма саманідами: ба як правитель він теж має почесне місце серед инших представників цієї не-аби-якої династії. Двома століттями пізніш, у кінці XI віку, славнозвісний великий державний адміністратор везір Низамольмольк у своїй „Книзі політики“ титулує саманіда Ісмаіла „правосудний емір“ („емір-и Адиль“), наче якогось Хосрова Ануширвана [5]), і оповідає всякі характерні анекдоти про те, як Ісмаіл турбувавсь, щоб ніхто серед саманідських підданців не зазнав кривди; навіть у зімку, серед холодного й навального середньо-азійського бурану-сніговиці, емір Ісмаіл, не беручи з собою ніяких товаришів, виїздив зранку верхи на головний бухарський майдан і самітно, не злізаючи з коня, чекав там аж до часу південної молитви, чи не вдасться до нього за судом-правдою якийсь

---

[1]) Див. „Таріхи Ґозіде“ 1330 р., факсим. вид. 1910 р., л. 382 в розділі про саманідську династію.

[2]) Порівн. у Отбія XI в. на полях ибн аль-Асіра ег. вид. т. X, ст. 55.

[3]) „Таріхи Ґозіде“, факсим. вид. (1910), л. 378 та л. 382.

[4]) Про ту саффаридську „Історію Сістану“ з титулом „Ихйâ“ див. у Ріё в Supplement до опису перських рукописів Британського Музею (Лонд., 1895), ст. 66. Не маю змоги вивірити, чи Шеферів рукопис (анонімної, як він каже) „Історії Сістану“ являє собою одну з копій того самого твору, чи щось инше (див. Шеферів переклад „Сіясет-наме“, Пар., 1893, ст. 24-25). У Gibb Memorial series обіцяно видання „Ихйâ“.

[5]) „Сіясет-наме“, вид. Шефер (Пар., 1891), ст. 11 перс. = франц. переклад (1893), ст. 13.

покривджений бідняк-харпак[1]). „Ет! хіба є тепер на світі такі еміри, яким був Ісмаіл саманід?!“—журливо питається Низамольмольк. Або от знов: автор „Самаркандської історії“ Несефій XII в.[2]) зазначає той цікавий факт, що емір Ісмаіл, не так як инші східні володарі, ані разу не дозволив собі взяти щось із державної скарбниці на свої особисті потреби: все, що він витрачав на себе, витрачав він із свого власного добра, яке дісталося йому од дідів-прадідів. Та воно й не так важко було йому перебуватися самісінькими своїми засобами, бо й не любив він роскошувати, був людина уміркована; навіть жінку мав він одну, а не харем. Узагалі, у дальших поколінь заховалася про еміра Ісмаіла пам'ять, як про людину святу, і за Несефієвих часів (пом. 1142) володарі ходили босі молитися на його могилу.

І знов читачеві згадуються Низамольмолькові слова: „Хіба-ж є тепер на світі такі еміри, яким був Ісмаіл-саманід?!“.

IV.

Саманіди X в. після Ісмаіла. Нормальніші, бо не такі розлогі, межі їхньої держави; їхні васали. Наср II Кармат (914-943) і його талановиті везіри. Найважніші саманідські володарі другої половини X віку; Нух II ибн-Мансур (976-997). На чому полягає слава саманідської династії?

Войовник-емір Ісмаіл помер року 907-го. Син його (Ахмед 907-914), миролюбива людина, як узагалі вся дальша саманідська династія X в., силою інерції ще провадив деякі завоювання, закруглюючи величенну територію, покинуту йому на спадщину од його батька. Тільки-ж незабаром саманідська держава, на чималу користь для самої себе, почала звужуватися. І от, зминуло якихсь літ двацять-п'ятеро після Ісмаілової смерти, повстали ще дві инші великі перські держави: зіяридська на заході північному та бовейгідська на заході південному (про них ще буде широка мова), і через них саманідська держава X в. замість розлогих Ісмаілових, трохи чи не всеіранських, границь, увійшла в природно-нормальні тай вигідніші межі на обох боках великої ріки Аму-Дар'ї.

Більше-менше це була та сама територія, що й у тагиридів, та не з однаковими центрами, не з однаковими метрополіями. Бо для тагиридів корінною областю являлося Лівобережжя (Хорасан у широкому розумінню, з

---

[1]) „Сіясет-наме“, ст. 17 перс. = ст. 26 франц. У французькому перекладі звичайнісінький термін „нема́зи пішін“, себ-то „південна молитва“ (дословно „найперша молитва“) дивною помилкою перекладено: „la prière de l'aube du jour“—себ-то, ніби, „вдосвітня молитва“. І в арабській мові так само „çалâт аль-уля“ (досл. „перша молитва“) визнача „південна молитва“, а не яка инша.

[2]) Несефій (ум. 1142) цитується за тими вибірками, які надруковано в „Текстахъ“ В. Бартольда (Спб., 1898); диви там ст. 50. В російському перекладі „Кандіи Малой“ В. Вяткіна („Справочная книга Самарк. области“, вип. VIII, Самарк., 1906, ст. 255) це місце перекладено невірно.

Нішапуром столицею), а Правобережжя (Маверанцагр, по теперішньому Туркестан)—то був для них тільки васальний додаток (де сиділи й тоді оці самі князі-саманіди). Навпаки, для саманідської держави політичною основою була замість Хорасану їхня рідна метропольна область правобережна, „Заріччя“ (Мавераннагр) із столицею Бухарóю, Самаркандом і иншими такими містами [1]; і тут на своєму Правобережжі були саманіди зовсім безпосередніми правителями. А Лівобережжя, чи „Передріччя“ (Мадуннаннагр), себ-то Хорасан і взагалі всі краї на південь од Аму-Дар'ї, перебували під рукою окремого саманідського намісника - „воєводи“ („сипеh-салар“), і резиденція його була в Нішапурі. На устях Аму-Дар'ї і її долішньому течінню—в Хіві, що тоді звалася Хварезм, Харезм, було в саманідів напівсамостійне шахство, із своєю окремою, васальною, стародавньою династією, яка присилала до Бухарй не данину, а дарунки. Були в них ще й инші, тільки-що дрібніші, такі самі дуже самостійні васали, котрі—з лівого берегу Аму-Дар'ї, котрі—навіть із правого, себ-то в Заріччю. Являючись, таким побутом, сюзеренами для чималого числа васальних династів-володарів, може з цієї самої причини титулували себе саманідські еміри офіційно: „солтâн ас-салâтін“=„султан над султанами“ [2]. Ще-ж величали їх і так, як багдадських халіфів: „емір ель-мо'мінін“=„пан над правовірними“ [3], та жадної повости в такім пишнім величанні не було, бо вже й Якуба Саффара звали його підданці „паном над правовірними“ [4].

---

[1]) У істориків одначе ми нераз знаходимо для саманідів титул обернутий навпаки: „володарі Хорасана та Мавераннагра“. Так їх зве напр. ибн-аль-Асір, VIII, 27, кажучи про Ісмаілового сина Ахмеда; себ-то на найпершому місці згадано в нього Хорасан, а вже аж на другому—рідний саманідський Мавераннагр. І це в нього густо-часто, напр. VIII, 113 (під 324=936 р., про Насра II Кармата); VIII, 195 (під р. 351=962) та VIII, 207 (р. 356=967) та VIII, 225 (р. 361=972) та VIII, 243 (р. 366=976) —це все про Мансура I ибн-Нуха. Ми беремо лиш перші-ліпші з численних прикладів. Бува й так, що ибн-аль-Асір, назвавши якогось саманідського володаря „паном Хорасана та Мавераннагра“, далі зве його коротко тільки „паном Хорасана“, навіть без додатку „та Мавераннагра“. Напр. у т. VIII, 113: 13 (під 324=937 роком) так титулується Наср II Кармат,—хоч кількома рядками вище він іще титулується повно: „пан Хорасану та Мавераннагру“. Або в т. VIII, 191 (під роком 349=960) саманід Абдельмелик зветься в ибн-аль-Асіра ще повно: „пан Хорасана та Мавераннагра“, але на дальшій сторінці т. VIII, 192 (під р. 350=961), сказано: „Цього року впав з коня і на смерть забився емір Абдельмелик, пан Хорасану“, хоч у посмертнім згадці більше, ніж де инде, випадало-б не вкорочувати емірового титула, а личило-б назвати і його корінну, батьківську країну.

[2]) Диви у ибн-Халликяна XIII в. (в життєписі лікаря Рâзія), єгип. вид., т. II 78=англ., т. III, 313.

[3]) Приміром Овфій (до 1236 р.) в „Джâми ель-хикâйâт“ (що вид. Бартольд у „Текстахъ“, Спб., 1898) починає одне своє оповідання словами: „Переказують, що за часів пана над правовірними Ісмаіла саманіда...“ (ст. 90); або знов далі: „Чутка про се дійшла до пана над правовірними Ісмаіла...“ (там само, ст. 90). З контексту видко, що Овфій дословно цитує якесь старе джерело—може Селлямія X в., чи кого.

[4]) Порівн. в анекдоті про Саффарову дисціпліну, наведеному в нас на ст. 58 за „Золотими лугами“ Мас'удія X в., т. VIII, ст. 47.

Назвім побіжно ще деяких саманідських васалів окрім харезмського шаха.

Про васальних князів-саффаридів у Седжистані вже була згадка (ст. 71-72).

Ще инші васали в саманідів на Лівобережжі малися в Джузджані, або Ґузґані (тепер це частина афганського Туркестану), і там була дуже культурна династія ферігунідськ...—Так само в теперішньому Афганистані, в Газні коло Кабула й Гиндукуша геть близько до Індії, мали саманіди собі васала, некультурного місцевого царика. — Не дуже культурний був і васальний князь Гарчистана, гірської країни між Гератом і Мервом на верхів'ю р. Моргаба.

Що-ж до васалів на Правобережжі, то тут визначалися і політично і культурно еміри ісфіджабські (на північ од Ташкента) та чаганські, або на арабський лад „саганіянські" (в східній гірській Бухарі, над р. Сурхан, що вливається в верхню Аму-Дарю з правого боку).

Що саманідські васали (Харезм і др.) посилали в столицю Бухару самісінькі дарунки, а не данину, це ми знаємо прим. з Макдисія X в. (в Bibliotheca geographorum arabicorum, т. III, ст. 337).

Цілу сотню літ продержалася саманідська династія, відколи Ісмаіл розбив під Бельхом Амра Саффара (900) та позабирав його землі.

В першій половині X віку найдовше (бо літ аж трицятеро) панував, Ісмаілів унук, уславлений поетом Рудеґієм Наср II (914-943), вільнодумний емір-„кармат". Обставини, при яких посадовлено його, ще хлопчака, на бухарський трон, здавалося, не повинні-б були ворожити великого щастя ані йому, ані його державі. Батько його (Ахмед 907-914) загинув трагічною смертю через свою „тілоохорончу" турецьку гвардію (з покуплених рабів, вихованих змалечку для військової служби), бо саманідські еміри так само як і багдадські халіфи, вважали за неминуче діло держати коло себе преторіянську охорону з купованих тюрків-сердюків („мамлюків", „голямів") [1]); і хоч у саманідів преторіянське своєвільство не дійшло до таких нечуваних безграниць, як у халіфів, та будь-що-будь часом давалося таки в знаки. Насрів батько, не надто покладаючись на вірність будь-якої людини, а раба-гвардійця з'осібна, мав звичку—як лягав спати, то коло своїх дверей казав прив'язувати лева, і знав, що отой грізний ночувака напевне нікого не підпустить до його опочивальні. Та трапилося якось емірові бути на полюванні, і не поставили тоді лева коло емірового шатра на ніч. Його „голями" (сердюки), незадоволені через щось проти свого пана, влізли до шатра, вбили його тай утікли. Другі військові, котрі були з ним, привезли його тіло до Бухари, поховали, дали покійникові почесний титул „шеhід" (святий мученик), а на престіл зараз-таки й посадовили його осьмилітнього

[1]) Та ми бачили (ст. 42), що вже й у тагиридів IX в. був нахил надто покладатися на своїх рабів і втягувати їх у політику.

хлопця, отого Насра II (914). Як прийшли слуги взяти цю дитину на руки, щоб понести до трону, хлопець ізлякавсь.—„Ви й мене хочете вбити, як убили татка?!“—плакав він та пручався з їхніх рук. Довелося довго уговкувати його та виясняти, що не вбити його хтять, а посадовити на таткове місце. Не диво, що ніхто тоді не міг шанувати такого князя[1]). Подбали про його науку, дали йому суворого вчителя, що лупцював малого Насра II нещадно[2]), а державні справи провадив широко-вчений письменник, талановитий енергійний везір Джейганій. У попередніх перських династій (тагиридів, саффаридів) не бачимо посади повномічних везірів; а в саманідській адміністрації путящий повномічний везір—це типова особливість, яка могла давати внутрішню силу державі навіть за будь-якого малозначного володаря. Джейганій провадив саманідське управління дуже добре, на дуже велике добро саманідській державі; можна сказати, що весь лад дано їй од того видатнього адміністратора Джейганія[3]). Далі, з 920-х років, так само гарним путящим везіром у Насра II був Бель'емій Старший[4]). І вийшло, що часи панування Насра II залишили у нащадків як найкращу згадку. Закінчив своє життя емір Наср II безталанно, бо замість правовірного сонітства, що доти тішилося офіційною пошаною в Мавераннагрі, схиливсь до вільнодумного шіїтства („карматства“); незадоволене духовництво, за допомогою турецької гвардії, приневолило його зріктися влади тай передати трон своєму синові, малозамітному Нухові I (943-954)[5]).

Другу саманідську половину X в. заповнюють собою троє бухарських емірів: Абдельмелик I (954-961), його брат Мансур I (961-976) та Нух II (976-997). Вихвалені, а часом хтось подумав-би, що навіть аж перехвалені сучасними їм істориками[6]), ці саманіди не дуже виблискували з погляду зовнішно-політичного. Навпаки, ми ще побачимо[7]), що

---

[1]) Коротко згадує про насильну Ахмедову смерть та про Насрове запанування Тáбарій IX в., сер. III, 2290 (під 301 р.), а про подробиці диви в ибн-аль-Асіра XIII в., егип. вид., т. VII, ст. 27. Та ще в „Таріхи Ґозіде“ 1330 р., факсим. вид., л. 381, і в Мірхонда XV в., вид. Дефремері: Histoire des Samanides (Пар., 1845), ст. 131.

[2]) Про того вчителя є цікавий анекдот у Овфія XIII в. (вид. Бартольд у „Текстахъ“ 1898 р., ст. 88-89, в розд. I) на тему: „Коріння в науки гірке, а плід солодкий“.

[3]) Порівн. ті високі похвали, які дає Джейганієві Ґардізій XI в. (л. 115), певне на підставі „Історії Хорасана“ Селлямія, що писав коло 955 року.

[4]) Цей везір зветься „Старший“, щоб одрізняти од Бель'емія Молодшого, що теж був саманідським везіром, але пізніш, уже в еміра Мансура I (961-976), і що його ймення звязано з перським перекладом всесвітньої арабської історії Тáбарія (963) та з багатьма иншими літературними явищами.

[5]) Диви про Насрове „карматство“ бібліографічний „Фиhрист“ 988 р. (вид. Флюгель. Липск, 1871), ст. 188, та „Сіясет-наме“ везіра Низамольмолька 1091 р. (вид. Шефер 1891), ст. 187-193 перс.=ст. 274-281 франц. Нам ще раз доведеться спинитися на Насровому „карматстві“ (див. ст. 86).

[6]) Мáкдисій X в. каже про Абдельмелика I, що, ніби, „серед цілої династії саманідів не було такого, як він“—Bibliotheca geographorum arabicorum, т. Ш (Лейд., 1877), ст. 337.

[7]) В розділі про історію газневідів це побачимо дуже докладно.

за першого з них, себ-то Абдельмелика, вбивається в надто велику силу начальник турецької гвардії Алптеґін, хорасанський намісник-воєвода; за Мансура I він (961) тіка до афганської Газни і засновує там окрему державу; а за Нуха II тая газневідська держава не перестає загрожувати лихом для держави саманідської. Не на політичній могутності полягає слава цих саманідів, а на їхньому путящому правлінню (звісно, не без допомоги тямущих везірів, таких, як Бель'емій Молодший 961-974 у Мансура, або Отбій 977-982 у Нуха II)[1]; полягає їхня слава на їхніх заслугах для культури, як матеріяльної так і духової, на заслугах для просвіти, для науки, для відродження перської національности. Історик перського письменства не може-ж наприклад не зазначити, що емір Нух II (976-997), одразу як зійшов на трон, сказав поетові Дакикиєві віршувати старо-іранську „Книгу царів“[2]), а на-прикінці Нухового панування, дякуючи великому безсмертному Фирдовсієві, тая віршована „Книга царів“, або „Шаг-намé“, вже була так що й готовісінька. Як у першій половині X в. найвидатніше саманідське ймення—емір Наср II Кармат, так у другій половині—емір Нух II ибн-Мансур.

І взагалі геть про цілу саманідську династію, миролюбиву, культурну, віротерпиму й неліниву, що обіймає собою всенький X вік, або ще й ширшу епоху (900-999, або 875-999, не кажучи про раніші часи), доводиться визнати, що їхнє правління було великим добром і для Трансоксіяни, і для підвладних земель. Столиці Бухарá та Самарканд поробилися осередками цівілізації, художньої і матеріяльної культури, вчености і наукової діяльности для значної, чималої частини мусулманського світу. А вже-ж що до історії письменства, то навіть із тих коротеньких звісток, які в нас побіжно й випадково наведено, можна вгадати (і про це буде докладна мова в своєму місці), що не чия, як саманідська епоха, переважно повинна вважатися за епоху перського національного відродження та пропвітання та за золотий вік перської літератури. Перські тай арабські письменники (прим. араб ибн-Халликян XIII в.—автор біографічного словника) не знаходять слів, щоб достойно вихвалити цю династію—„найкращу на світі поміж усіма иншими династіями, що найбільше дбала про справедливість, віру та науку“[3]).

---

[1]) „В ніяких історичних книжках не знайдеш, щоб був десь на світі другий такий везір, яким був 'Отбій“—каже про нього родич його, історик 'Отбій, в своїй історії Махмуда Газневідського, на полях єгип. вид. ибн-аль-Асіра, т. X, ст. 78-79. Він наводить і похвальні голоси сучасників про везіра 'Отбія. Ще порівн. у нього X, ст. 49.

[2]) Прозаїчний переклад тієї старо-іранської „Книги царів“ на новоперську мову вже була зробила окрема офіційна (ибн-Абдерреззакова) комісія в Хорасані 957-958 р., за панування саманіда Абдельмелика I.

[3]) Такі похвали саманідам—у ибн-Халликяна, єгип. вид., т. II, ст. 78 = англ., III, 313.

V.

Заслуги саманідів, як культурних правителів. Емір—„добрий хазяїн“ своєї держави і дбає про добробут народніх мас. Промисловість і торговля; китайські технічні впливи; питання про історію паперу; торгові відносини з Волгою та з північною Руссю та Европою. Розумове життя; письменство й наука; емірська книгозбірня, описана філософом ибн-Сіною коло 997 року.

Ибн-Халликянові слова можна инакше переказати так: „Саманідське правління було найідеальніше, яке можна собі здумати на землі“.

Що вважають на сході за ідеал для правителя? На цю тему написано в східніх літературах дуже багато всяких „політичних підручників-домостроїв“, або „княжих зерцал“ (коли прикласти до тих східніх „домостроїв“ західно-европейський термін)[1]). Між иншим, і славнозвісний, досвідчений везір-адміністратор XI віку Низамольмольк написав для сельджуцьких султанів у 1091 році свою „Книгу політики“ = „Сіясет-наме“, тай її перший розділ присвячено міркуванням про те, яким повинен бути путящий володар[2]). Після загальних думок про те, що цар—то божий обранець, якому доручено дбати про справедливість і добробут своїх підданців („завсіди радячись із везіром про справи державні, військові, фінансові і про добрий громадський лад“, додає Низамольмольк у другому місці своєї книги)[3]), Низамольмольк далі каже конкретніш: „Володар повинен робити все, що веде його країну до щасливого життя—проводити підземні канали („карізи“) і прокопувати од річок звичайні, непідземні канали-рукави, перекидати мости для переправи через великі ріки, дбати, щоб процвітали села і ниви, мурувати кріпости, засновувати нові міста, ставити в них високі будинки та гарні палати, заводити на великих („царських“) шляхах станції-рбати для подорожніх[4]), і т. и.“. Бо цар, на думку Низамольмолькову[5]),—то „кетходá“ (господар-хазяїн) для країни; і він, як добрий господар, повинен турбуватися про людей свого краю так, як про своїх рідних сім'ян та рабів.

Здається, що саманіди (звичайно, вкупі з своїми везірами та иншими, поставленими од них, урядовими людьми) задовольняли цьому Низамольмольковому ідеалові аж-аж. Бо варто лиш перегорнути або якусь всехалїфатську історію, де говориться й про саманідів, або якусь спеціяльну „Історію Бухари“ Нершехія X в., чи „Самаркандську історію“ Несефія XII

---

[1]) Про такі державні „домострої“ докладно диви в моїй „Исторіи Персіи“ т. I. вып. 4, ст. 531 і дальші (Москва, 1915), в розділі про „Кабус-наме“. Нагадаймо і те „Послание до сина“, що його склав засновник тагиридської династії, а халіф Ма'мун звелів, щоб воно було наче підручник для всіх адміністраторів. Диви в нас ст. 28 і 33

[2]) Диви „Сіясет-наме“ ст 5 перс. = ст. 5-6 франц. (вид. і переклав Шефер, Пар., 1891-1893).

[3]) „Сіясет-наме“, ст. 110 перс. = ст. 163 франц.

[4]) Що таке „рбат“ чи „рибат“—диви ст. 41.

[5]) „Сіясет-наме“, ст. 110 перс. = ст. 163 франц.

в.—і скрізь ми побачимо: все оте, що вказано в Низамольмолька, саманідські правителі за два століття перед ним охоче й дбайливо переводили в життя. Ці всі заходи, очевидячки, не могли не йти на добро трудящим народнім масам, чи городянам, чи селянам-хліборобам. До того-ж, миролюбивий характер саманідської династії, що втікала од усяких військових сутичок і тим паче од завзятих війн із своїми сусідами, дозволяв не накладати на піддану людність ніяких трудних податків; тай у середині краю звичайно не було в саманідів жадних важких міжусобиць, які-б лягали економічним тягарем на людей: чи хліборобів, чи промисловців, чи купців. Через те податки і мито в саманідській державі були як найлекші, як найнормальніші, як найвигідніші для народу [1]). Правда, трапляються нам иноді такі звістки, як ота, що наприкінці саманідського панування встановлено було податок на спадщину, і люди дуже нарікали на таке, „несправедливе", оподаткування [2]); тільки-ж европейський досвід добре нам свідчить, що це є одна з найсправедливіших оплат, яка може бути, а ніяк не здирство. Навпаки, в саманідській державі, коли було треба допомогти людності грошима од правительства, то це охоче робилося. Сільські громади (мабуть і хліборобські, а торгово-промислові— то це напевне), наприклад, коли доводилося їм викупати землю в поодиноких власників, наперед могли рахувати, що саманідське правительство дасть їм потрібну позику [3]). Важко сказати, які заходи для піднесення народнього добробуту ідуть допіро од самих саманідів, а які попросту продовжують собою народолюбиву традицію ще тагиридську (бо нам тагиридський державний лад не так докладно відомий, як саманідський) [4]); але що саманідське панування було для підданого народу не менш доброчинним, як тагиридське, так це стоїть по над усякими сумнівами.

Добре розвивалися в саманідських землях промисловість і торговля.

Промисловість за саманідів визначалася величезною різноманітністю. Географ Істахрій X в. каже, що людність Мавераннагра може перебутися без ніяких виробів з инших країв, бо всього має рясно у себе вдома [5]). Другий тодішній географ Мáкдисій [6]) дуже докладно перелічує те,

---

[1]) Порівн. у географа Макдисія X в.—в Bibliotheca geographorum arabicorum, т. III (Лейд., 1877), ст. 340-341.

[2]) „Історія Бейгека" XII в., л. 75 по рукопису Британського Музею (опис. у Ріё в його Supplement до каталогу перських рукописів, Лонд., 1895, ст. 60-61; процитовано в Бартольда в „Туркестанѣ", Спб., 1900, ст. 271).

[3]) Нершехій у своїй „Історії Бухари" оповідає про отаку урядову землевикупну допомогу для села торгово-промислового; та загальний напрямок бухарської економічної політики дозволяє думати, що це робилося і для инших. Порівн. статтю В. Бартольда: „Нѣсколько словъ объ арійской культурѣ въ Средней Азіи" (в „Среднеазіатскомъ Вѣстникѣ", 1896, іюнь, ст. 31).

[4]) Згадаймо однак, як щиро піклувався про хліборобське селянство Абдаллах ибн-Тагир іше в IX в. Диви в нас ст. 40.

[5]) Істахрій—в Bibliotheca geographorum arabicorum, т. I, ст. 287.

[6]) Мáкдисій—в Bibliotheca geographorum arabicorum, т. III, ст. 323-326.

чим торгує Бухара́, що вона продає иншим землям, — тай чого-чого там немає! Геть усякі є матерії: бавовняні, полотняні, суконні чи инші вовняні, шовкові, парчеві і т. и., бо й бавовна — своя, і шовк — свій, і все таке — своє; вироби шкуратяні (узуття і т. и.) та ремінні-лимарські; металеві речі з міді, олова, криці, та військова зброя (з металів Фергани) [1]); посуд (звичайний і роскішний); ювелірні дорогоцінності; самаркандський папір з ганчірок, і т. и. Цікаву культурну подробицю, повну мудрої науки для будь-якого покоління, переказує нам Ма́кдисій: на базарі продавалися й вироби арештантів, засаджених до в'язниць саманідських; арештанти по тюрмах своїх не дармували, не гайнували часу, а путнє діло робили. — Варто зазначити, обробна промисловість витворювалася в Мавераннагрі під сильним впливом од китайців, що сиділи поблизу Мавераннагру тай навіть колись тут були панували; особливо в посудному виробі слідно безперечний китайський вплив [2]). А от що до паперу (з ганчірок), то в цій справі самаркандці мабуть чи не випередили і своїх навчителів-китайців, бо в Китаї папір з ганчірок з'являється допіро з 940 року, а в Самарканді—ще в VIII-IX в. [3]). А втім, коли не техніку, то хоч саму думку про те, що з ганчірок можна виробляти папір, могли самаркандці позичити не в кого як у китайців-таки; принаймні мусулмани в X віці твердо вірили, що і папір виробляти вчили їх уже-ж не хто, як ті самі китайці [4]). К кінцю X віку в мусулманських землях самаркандський папір геть повитісняв і папірус, і пергамен. Той папір — навоскований, міцний, і рукописи, котрі писано на ньому, зостаються цілісінькі на протязі багатьох століттів.

Всі рясні мавераннагрські вироби розвозилися на продаж по далеких сторонах. Тільки-ж, хоч і каже Істахрій, що Мавераннагр, виробляючи все у себе вдома, міг-би перебутися без ніякого чужоземного привозу, та вже-ж і привізний торг був у Мавераннагрі не-аби-який. Найважніщу вигоду для країни давала всяка привезена сировина. Головним пунктом для такого

---

[1]) У ферганських копальнях здобувалося золото, срібло, залізо, мідь, оливо, живе срібло і т. и., не кажучи про такі речі, як бірюза, нашатир, усякі смоли, то що.

[2]) Здається, що мусулмани (чи завойовники-араби, чи місцеві) сами були свідомі того промислового впливу, якого зазнав Мавераннагр од китайців. Та́барій IX-X в. під 134 = 751 р. (сер. III, ст. 79) зазначує, що арабські завойовники знайшли тут чудово розмальоване й роззолочене китайське начиння, китайські кульбаки, всякі китайські парчеві вироби, і взагалі багато дорогого китайського краму. Або порівн. паралель між Мавераннагром і Китаєм у географа ибн-аль-Факи́га Гамаданського кінця X в. (в Bibliotheca geographorum arabicorum, т. V, ст. 316).

[3]) Про це див. у Карабачка в Mittheilungen aus der Sammlung der Papyrus des Erzherzogs Rainer, т. II-III, Відень, 1887, ст. 108-117.

[4]) Та'а̂либій X-XI в. в своїх „Лата̂иф аль-ма'а̂риф" (вид. Йонґ, Лейд., 1867, ст. 126), покликаючись на одного з географів X в., запевнює, що самаркандців навчили робити папір ті китайські бранці, яких у 751 р. заполонив арабський полководець (Зіяд ибн-Са̂лих), одбивши сильну китайську експедицію, що вдерлася була до Мавераннагра.

привізного торгу була Хіва́ (Харезм) на низах р. Аму-Дар'ї. Сусідні кочовики, наїздячи до Харезма купувати собі матерії на одіж, чи щось инше, неминуче потрібне для їхньої обихідки, разом з тим пригонили туди на продаж численні отари овець чи иншу худобу, і з того був для хівинців великий виск [1]). Привозилися сюди сирові товари і з дальших країв, от як з Волги: чи з її півдня—од хазарів, чи ще більше з її півночі—од волжанських болгарів [2]). Серед тих товарів, що їх привозили до Мавераннагру од болгарів, для нас цікаво зазначити: хутра (соболі, куниці, бобри, тхори, то що), ремінні шкури, віск, мед і слов'янські раби [3]). Слов'янські раби — ці очевидячки з руських земель, а точніш—із північно-руських; географ ибн-Росте (коло 903 р.) поясняє, що тих слов'ян до болгарів привозили на продаж варяги-нормани, захопивши їх через якийсь військовий наскік [4]). Тай усі инші перелічені у Ма́кдисія товари, дарма що рясно їх було і в волзько-болгарській землі, вивозилися болгарами ще й із Руси. „Вся Русь, котра сидить по обох берегах Волги, везе до болгарів свій крам: хутра з соболів, горностаїв, білок, то що"—каже той самий географ ибн-Росте [5]). Або, знов, ми маємо виразне свідоцтво у другого географа ибн-Ха́вкаля (977 р.), що найкращі хутра здобувалися не де, як на Русі; русини продавали тії хутра до болгарів, а частина того краму йшла до Харезма [6]). Але й Русь—це ще не був остатній найзахідніший пункт, звідки йшов привізний торг до Харезму, Бухарі́ і взагалі до земель саманідської держави: адже геть-усі прибалтійські краї, себ-то Фінляндія, Естляндія, Ліфляндія, Курляндія, Прусія, Мекленбурґ, Шлезвіґ, Швеція, піддержували торгові зносини з саманідськими краями X віку. Про це яскраво свідчать незліченні саманідські монетні

---

[1]) Див. Істахрій X в. в Bibliotheca geographorum arabicorum, т. I (Лейд., 1870), ст. 303-305, та ибн-Ха́вкаль X в. у Biblioth. geographorum arab., т. II (Лейд., 1873), ст. 391.

[2]) Постійні караванні зносини Мавераннагра (особливо Хіви) з Болгаром підкреслює, окрім географів із серії де-Ґує, ще Мас'удій у „Золотих лугах", т. II, ст. 15.

[3]) Див. Ма́кдисій X в. в Bibliotheca geographorum arabicorum, т. III, ст. 323,—можна сказати, класичний уступ про саманідську торговлю. Про слов'янських рабів у Харезмі свідчать і раніші од Ма́кдисія арабські географи, приміром Істахрій (коло 951 р.), що користувавсь Бельхієм (коло 921 р.). Російський переклад диви у А. Гаркавого: „Сказанія мусульманскихъ писателей о славянахъ и русскихъ" (Спб. 1870), ст. 193

[4]) Диви у Д. Хвольсона: „Ибнъ-Даста" (Спб., 1869), розд. VI, § 2, ст. 35 (Як відомо, колишню Хвольсонову вимову „ибнъ-Даста" тепер одкинуто; і в Bibliotheca geographorum arabicorum, т. VII, 1892, того географа видано з вимовою „ибн-Росте"). Ибн-Росте, як узагалі арабські географи X в., зве людність теперішньої російської та української території слов'янами, бо під „Руссю" вони розуміли спеціяльно норманців-варягів.

[5]) Диви в Хвольсоновому виданню і перекладі ст. 23 (= розд. III, § 3).

[6]) На ці ибн-Ха́вкалеві слова давно вже звертали увагу і коментували їх російські орієнталісти. Диви C. Frähn: Ibn-Foszlans und anderer Araber Berichte über die Russen (Спб., 1823), ст. 66-71; Д. Хвольсонъ: Ибнъ-Даста (Спб., 1869), ст. 180; А. Гаркави: Сказанія мусульманскихъ писателей о славянахъ и русскихъ (Спб., 1870), ст. 219.

скарби, що їх і досі не перестають викопувати з-по-під землі, як у північній Русі (і Білорусі), так і на прибережжях балтійського моря, включаючи сюди і Шлезвіґ і Швецію [1]). Відомий російський орієнталіст Френ іще 1823 року в своїй епохальній розвідці про арабського подорожника ибн-Фадлâна (що описував Русь на початку X в.) звернув увагу на ці саманідські скарби (ст. 79 і д.) і зробив з того такий справедливий висновок: „Ота безліч середньоазійських монет X в., яких викопують такечки багацько, що аж вірити не хочеться (jene, allen Glauben überschreitende, Menge, ст. 80), служить для нас доводом, що вивіз північних товарів (дорогоцінного хутра, бурштина-янтаря, то що) значно собою перевищав привіз південних товарів (матерій, самоцвітів і т. и.), бо инакше важко пояснити, чому така сила східніх монет позалишалася на европейській півночі". Літ над п'ятнацятеро пізніш, у спеціяльній розвідці про топографію відкопаних східніх монетних скарбів, Френ знову підкреслив: „У жвавому звязку північної Европи з середньою Азією товари, що вивозилися з півночі в Азію, мали своєю вартістю перевищати ввіз товарів азійських, бо инакше не була-б поприходила така страшенна безліч азійських грошей (саманідських диргемів і дрібняків) на Русь і в прибалтійські країни" [2]). Випадає тут зазначити, що на території південної, старокиївської Руси, теперішньої України, саманідські гроші трапляється викопувати не часто: видко, що Київська Русь свою сировину вивозила не до саманідської держави, не до Хіви й Бухари, а де-инде. Для Київської Руси найприроднішою водяною торговою артерією була, звісно, не Волга, не путь до середньої Азії, а Дніпро, що пливе до Чорного моря. Він для південної Руси давав собою иншу, вигіднішу словутню путь „изъ

[1]) Такі саманідські скарби, а їх викопано велику силу, бувають частенько ще й дуже багаті на число монет: иноді в одному якомусь скарбі трапляється по скількись тисяч срібних диргемів. Френ у своїй розвідці про ибн-Фадлана (Ibn-Foszlan's und anderer Araber Berichte über die Russen älterer Zeit—von C. M. Frähn, Спб. 1823, ст. 80, виноска) зазначує наприклад, що той скарб саманідських монет, якого викопано коло Великих Лук Псковської губерні, важив 6-7 пудів.—Цікаво завважити, що при тій безлічі диргемів, які оберталися на території старої Русі, старо-руська мова не знала слова „диргем". Видко, що диргеми там ходили під якоюсь иншою своєю назвою. А що диргем инакше зветься по арабськи „наqд," то треба думати, що старо-руська монетна назва „ногата" є ніщо инше, як оте саме арабське слово „наqд". Див. замітку бар. В. Тізенгавзена в „Запискахъ Восточнаго Отдѣленія Импер. Русскаго Археол. Общества" т. 1 (Спб. 1886), ст. 239, та довгу статтю В. Трутовського:„ Ногата, ея происхожденіе и ея мѣсто среди цѣнностей древней Руси" в московських „Древностяхъ Восточныхъ", т. IV (1913), особливо ст. 19-21 (та ще див. рец. акад. Корша в тім самім томі „Древностей Восточныхъ", протоколи, ст. 96).

[2]) Після Френа (1823, 1841) можна-б назвати ще довгу низку вчених, що писали про торговлю саманідських земель X в. з північною Европою. Поміж ними рясний матеріял, з коментаріями, зібрано у Хвольсона: „Ибнъ-Даста" (1869), ст. 158-193. З новіщих варто зазначити Г. Якоба: Welche Handelsartikel bezogen die Araber des Mittellalters aus den nördlich-baltischen Ländern (2 вид. Берлін, 1891, I вид. 1887); це найкращий коментарій до слів Мáкдисія про мавераннагрську і спеціяльно харезмійську торговлю. Ще новіші праці Labbé: Sur les grandes routes de Russie entre l'Oural et la Volga (1905) і Szelągowski: Najstarsze drogi z Polski na Wschód w okresie byzantyńsko-arabskim (1909).

Варягъ въ Грѣкы" [1]). Київські русини везли свої товари або просто до Царгороду, „въ Грѣкы", або до ближчих торгових міст на чорноморських берегах: до устя ріки Дуная [2]), до Криму (Херсонес-Корсунь), до берегів кавказьких та малоазійських [3]).

Матеріяльний добробут, що панував у заможній саманідській державі, очевидячки сприяв розвиткові і розумової культури. Звістки у географів X в. про той папір, який вироблявся в Мавераннагрі, сами собою вже натякають, що в цій багатій країні виріб паперу запевне мав ійти вкупі з розвоєм грамотности, письменства, освіти, словом усього того, для чого папір потрібний. І справді, історія літератури й науки дає тому натякові блискуче фактичне ствердження. Добру просвітню славу лишили по собі вже й висококультурні саманідські попередники—тагириди (прим. 'Абдаллâх ибн-Тâгир), що щиро дбали із свого Хорасану про подачу грамотности й науки для всього охочого люду, підвладного їм; а за саманідської династії ті давніші тагиридські заходи процвіли вже пишним цвітом. Освіта носила переважно характер гуманітарний, і ми маємо вказівки навіть аж на гіперпродукцію, на аж надмірний виріб інтелігентних сил, бо бачимо, що з'явилася й літературна ботема, з'явивсь безробітний пролетаріят і з инших інтелігентних професій;—це звичайний, природний наслідок переваги гуманітарних знаттів над реальними [4]). І, як воно скрізь бува і завсіди, в тім крилася й деяка політична небезпека, бо безробітні інтелігенти—клас політично непевний [5]). Про літературу саманідського періода ширше розводитися тут нам нема чого, бо про цей „золотий вік" буде аж надто простора мова нижче, в окремому розділі в звязку з загальною картиною перського письменства [6]); а тутечки ми зазначимо тільки, що при дворі саманідських емірів існувала

---

[1]) Докладні звістки про руський торг у Царгороді маємо ми (окрім наших літописів) у писанню імператора Костянтина Багрянородного: „Як управляти державою",—зложеному в 948-952 р. (Про дату написання диви Bury: The treatise: De administrando imperio—в Byzantinische Zeitschrift, 1906).

[2]) Порівн. у літописі Святославові слова про торг на Дунаї: „Ту вся благая сходяться:отъ Грѣкъ паволокы, золото, вино и овощи разноличьнии, и и-Щеховъ и изъ Угоръ серебро и комони, изъ Руси же—скора и воскъ и медъ и челядь"—Іпат. літоп., л. 50-51 (друк. ст. 43-44). Названо тут ті самі предмети руського торгу, які Мâкдисій зазначує і для північної Руси, не виключаючи й „челяди" (= „ар-раqіq мин ас-Çаqâлибе"—„слов'янські невольники").

[3]) Костянтин Багрянородний: De administrando imperio, 42.

[4]) Порівн. у Альфр. фон-Кремера: Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen, т. II (Відень, 1877), ст. 470-476, де перекладено й одну „макâму" Бадіаззамана Гамаданського (пом. 1008 р. в Гераті) про пригоди талановитого літератора-голодраба.

[5]) Про небезпеку од безробітних інтелігентів див. міркування у везіра Низямольмолька 1091 р. в розд. 42-му „Сіясет-наме" (особливо ст. 144-148 перс.=ст. 213-219 франц.). Він бере приклад із життя не саманідської держави, але бовейгідської, того самого X віку, тільки-ж це не важно, бо взагалі для геть-усіх земель X в. колишнього халіфату інтелігентний пролетарій є явище звичайне.

[6]) Там ми скажемо і про літературу саманідських васалів: харезмшахів, прикаспійських зіяридів, джуздженських ферігунідів і др.

дуже цікава величезна бухарська бібліотека. Її ми ближче знаємо через те, що коло 997 року за Нуха II (976-997) туди здобув собі вільний вступ од вдячного еміра Нуха II молодий філософ ибн-Сіна (Авіценна) в нагороду за вдатне лікування, і він її описав у своїй автобіографії [1]).

Це був величезний будинок („дâр") з цілою низкою світлиць; для кожного відділу науки або письменства—окрема світлиця („бейт"), де стояли скрині, наставлені одна на одну, повні наукових і поетичних книжок, що всі вони були й закаталогізовані. Безперечно, що значна, коли не переважна частина тих книжок, була суто-арабська; мовою вчених писань була тоді звичайно арабщина, і під науками в великій мірі розуміються або мусулмансько-богословські: теологія, догматика, право („фикг") і т. и., або філологія арабської мови: граматика, реторика і т. и. Тай сам ибн-Сінâ виразно каже: „В одній світлиці знаходилися книжки з арабської філології („аль-арабіййе") та поезії, в другій—богословська юриспруденція, в кожній иншій—инші науки". На найпершому місці він, бачимо, сам ставить арабщину та іслям. Тільки-ж не для них упросивсь філософ до цієї книгозбірні, але, каже, щоб почитатися тих книжок, які торкалися його найближчої спеціяльности—медицини [2]), себ-то і лікарських, і природничих, і філософських (бо філософія і природничі науки тоді здебільша мали спільний інтерес). І, дарма що іслямське правовірство осуджує такі писання, ибн-Сінâ знайшов тут для себе в емірській бібліотеці багатеє жниво.—„Я переглянув каталог писань стародавніх авторів" („тала'то фиhриста кютоби ль-awâиль"),—повідає філософ, „і сказав дати міні те, що міні було потрібне. Тай бачив я там такії книжки, що багатьом людям не відомі навіть їхні назви. Ні перед тим, ані після того не доводилося міні бачити такої книгозбірні". Не диво було-б, як-би серед отих „писань стародавніх авторів" знайшлися манускрипти й доісламські, пеглевійські. Принаймні для попереднього IX-го століття ми маємо звістки про колосальні пеглевійські книгозбірні, приміром у Мерві, що туди їздили по науку й природні араби, не полінувавшись попереду навчитися по-пеглевійськи.—„У нас арабів мова класично-хороша, а от ідеї ми мусимо черпати з книжок перських"—казав один з таких арабів, що чималенько попрацювавсь у пеглевійській книгозбірні [3]).

---

[1]) Ибн-Сінина автобіографія дійшла до нас через біографічний словник лікарів ибн-Абі-Осайбіï (1203-1270), що його видав Авг. Мюллер (Кенігсберг, 1884); про книгозбірню див. т. II, ст. 4. Коротше оповідає ибн-Халликян (1211-1282), див. егип. вид. т. I, ст. 152-153=англ. I, 441.

[2]) „аль-иδна фі мотâла'ати-hâ wa qирâати мâ фі-hâ мин кютоби т-тибб".

[3]) Про пеглевійську книгозбірню в Мерві див. у ибн-Тейфура Багдадського (ум. 893 р.): „Китâб Багдâд". вид. Келлер (Лейпц., 1908), л. 62. По російськи я переклав той уступ цілком в „Історіи Персіи", т. I, вып. 2 (М., 1914), ст. 161-162.—Із звісток X в. про староперські книжки варте певної уваги—оповідання Хамзи Іспаганського про тую книгозбірню, що її несподівано одшукали 961 року в одному напів-зруйнованому будинку в Іспагані; див. Hamzae Annales, ст. 198-201 араб. (Лпц. 1844)=ст. 152-155 лат. (Лпц. 1848).

І зміст бухарської саманідської бібліотеки, і присутність при емірському дворі отаких філософів, як ибн-Сіна, і поетичне розроблення таких сюжетів, як старо-іранська „Книга царів“—це вже вимовний показчик неклерикальности в саманідів. І взагалі кажучи, всі оті численні удільні династії X в., на які порозпадавсь багдадський халіфат (саманіди, бовейгіди та зіяриди в Персії, хамданіди в північній Сирії, іхшіди і, потім, халіфи-фатиміди в Єгипті, та окрім того, звісно, кордовські халіфи-омейяди в Іспанії)—усі давали тоді притулок вільній думці й науці, не рахуючися з теоретичними поглядами клерикального, обскурантного богословія.

VI.

Тіньові боки саманідського ладу. Паралелізм влади цівільної і військової: везір та начальник гвардії. Впливове правовірне соннітське духовництво: улем- „остад“ і його політична роля. Духовництво кличе турецьку гвардію скинути еміра Насра II за його карматське шіїтство (943); Нух I (943-954) і його святий везір. Початок політичного занепаду саманідів. Іхня загибіль (999). Таблиця династії.

Були й тіньові боки в тому, здавалося-б на прочуд гарному, державному ладі, що встановився за саманідів. Найважнішою вадою являлося неєдиновластя і постійна незгода поміж повномічними представниками влади цівільної і влади військової.

Теоретично вся безмежна повність влади знаходилася в єдиних руках емірових. Та практично всі державні справи вів везір, себ-то міністер, чи точніше премієр-міністер, а військову найвищу силу мав начальник гвардії, що складалася побільше з купованих турецьких рабів. Везіри, загалом беручи, траплялися в саманідів дуже путні, і ото-ж вони й піддержували добрий лад у державі. Але з начальника гвардії найчастіш бував честолюбивий інтриган, завжди охочий, за допомогою своєї палатної гвардії, піднімати в княжих палатах заколоти, навіть скидати еміра з престола і намість нього садовити другого еміра, більш підхожого для військових своєвільників; це-ж воно звичайно і скрізь отаке трапляется, де володар охороняє себе преторіянами. Везір і гвардійський воєвода, як і слід сподіватися, перебували в контрах один проти одного.

Була в державі ще третя особа, яка в цих відносинах нераз радніша була грати непослідню ролю. Це—представник ученого правовірного соннітського духовництва. Соннітство являлося офіційною вірою в саманідській державі. Що правда, серед людности і Мавераннагра, і особливо—Хорасана (з його видатною шіїтською святинею в Мешхеді) багацько було шіїтів [1]); ми знаємо, що й найбільший національний поет Ірана, саманідський хорасанець Фирдовсій, був шіїт. Володарі саманідські ставилися до шіїтства терпимо; але хоч тая терпимість супроти єретиків була не до мислі ані

[1]) Там у Мешхеді поховано осьмого шіїтського імама Алія-Ризу, що його лукаво отруїв халіф Ма'мун (818).

їхній турецькій гвардії, ані соннітському духовництву, направду еміри не забували шанувати правовірну соннітську віру як слід. Улеми, себ-то вчені богослови, тішилися в саманідів усякими почесними перевагами. Вони, приміром, не цілували землю перед володарем. З посеред найученіших й найдостойніших ханіфітів бухарські еміри обирали собі порадчика, що його посада дуже нагадує собою теперішню посаду шейх-уль-ісляма при турецькому султані; звавсь він попросту „остâд“(=наставник, професор) [1]). Той саманідський улем, коли до його вдавалися, похваляв або не похваляв ті постанови, котрі мали вийти од еміра [2]), або й сам він перший піднімав клопотання перед еміром у якійсь справі і подавав свою пораду. За його-ж указівками обсаджувалися й посади урядовців [3]). Не важко вгадати, що симпатії цього „остâда“ тай узагалі духовництва повинні були більше хилитися на бік суворо-правовірної турецької гвардії з її начальником, ніж на бік його супротивника-везіра.

Засновник саманідської могутности емір Ісмаіл (892-907), що мабуть він найперший із саманідів і завів турецьку гвардію у своїх палатах, не давав їй розпускатися й своєволити. Але син його (Ахмед 907-914), ми вже це бачили, трагічно загинув од рук своїх охоронців-„голямів“ [4]). На княжий престіл, як пам'ятаємо, посадовили дитину, хлопця Насра II (914-943). Та як підріс він, то виявилося, що й він не до вподоби ані своїм туркам-гвардійцям, ані правовірному духовництву. Двір цього саманідського еміра Насра II найменше міг похвалитися своєю ортодоксальністю: його талановиті везіри Джейганій та Бель'емій Старший, що дали славу його пануванню, вже-ж ніяк не могли-б почванитися репутацією добрих правовірів, ба Джейганій, коли вірити бібліографові X в., авторові „Фигриста“, попросту був прихильником зороастрійського дуалізма [5]). А на-прикінці свого недовгого життя сам емір Наср II захопився шіїзмом модного тоді радикального ісмаілітського напрямку—„карматством“. Вищі духовники-правовіри вдалися тоді за підмогою до проводирів турецького війська. Склалася проти володаря змова, і зчинивсь державний переворот. Довелося емірові Насрові II Карматові зріктися трону на користь свого сина Нуха I (943-954), а проти єретиків, чи в Заріччю, чи в Хорасані, уряджено було жорстоке переслідування: їх ловили, вбивали, а добро їхнє конфіскували [6]).

---

[1]) Диви у Мáкдисія X в. в Bibliotheca geographorum arabicorum т. III (Лейд. 1877), ст. 339, та коротеньку статтю „Остâд“ в алфавітному словнику генеалогічних прізвищ Сам'âнія XII в. (факсим. вид. Лейд., 1912).

[2]) „йас'альуна-ħу 'ан ашйâа—фа йожîбо“, як каже Сам'âній у згаданій статті „Остâд“.

[3]) Мáкдисій, згадане місце (т. III, 339),

[4]) Диви вище, ст. 75-76.

[5]) „Фигрист“, вид. Флюгель (Лейпц., 1871), ст. 138.

[6]) Найдокладніші звістки про оце єретицтво еміра Насра II ми знаходимо в 49-му розділі „Сіясет-наме“ 1091 р. везіра Низамольмолька (ст. 187-193 перс. = ст. 274-283 франц.). Коротко—в „Фигристі“ X в., вид. Флюгель, ст. 188.

Ця подія епохальна з того погляду, що вона сталася **початком занепаду** політичної саманідської сили.

Новий емір (Нух I ибн-Наср, 943-954) на везірську посаду закликав як-найблагочестивішого факúга-„остада“ ас-Сюлямія (що пізніш здобув собі титул „ісповідник-мученик“—„аш-шеhід“). Цей побожний везір Сюлямій, бувши везіром, по давньому своєму звичаю раз-у-раз моливсь тай моливсь, постував що понеділка і що-четверга, невтомно писав богословські писання навіть серед своїх ділових офіційних годин, а державні справи порати не мав часу [1]). За троє років свого святого везірування він усе подоводив до повного неладу: васали і правителі перестали слухатися центрально-бухарської влади і чинили розрухи та повстання, державна скарбниця перебувала в нужденному становищі, з людности двічі,—мовляв, ніби позику,—стягли податок [2]), військо не здобувало належної платні. Вояки побунтувалися тай убили везіра,—инакше сказати, він загинув смертю „мученика-ісповідника“ (звідти його посмертне прозвання: „аль-вазîр аль-хâким аш-шеhîд“) [3]).

Та хоч і вбили нездатного везіра, а вже саманідські справи не пішли так добре, як ішли були колись. Культурно, духовно, саманідська держава гарно далі розцвіталася ще й після того, себ-то і в другій половині X віку, але в політиці не все було гаразд; і, приміром, у порівнянню з південно-західньою перською державою бовейгідів, що саме отоді політично розрослася, саманідський політичний занепад відчувавсь зовсім рельєфно. Дарма що саманідські еміри другої половини X в. були не-аби-які люди [4]), дарма що й везірів мали вони видатних (таких як Бель'емîй Молодший, або Отбій), —уже їм важко було налагодити розхитаний державний механізм, тим більше що вояцька самоволя не переставала даватися в знаки і бути невпинним джерелом усякого політичного лиха.

У середині третьої четвертини X в. вбивсь у велику силу в Бухарі турок **Алптеґін**, один із вислужених рабів-гвардійців. Щоб позбутися його настирливої опіки над собою, емір (Абдельмелик I, син Нуха I) вирядив Алптеґіна з Бухарú до Хорасану на важну й почесну посаду намісника-воєводи („сипеhсаляр“); це, правда, була тільки паліятива, бо й з далечіні, з Хорасану, Алптеґін не переставав мати вплив на внутрішні бухарські справи: приміром, не випадало емірові ані закликати якогось везіра, ані

---

[1]) Див. статтю „Шеhід“ в генеалогічному словнику Сам'âнія XII в. (факсим. вид. 1912).

[2]) Мáкдисій X в. в Bibliotheca geographorum arabicorum, т. III, ст. 340.

[3]) Окрім згаданої статті „Шеhід“ у Сам'âнія XII в. див. у ибн-аль-Асіра XIII в. єгип. вид., т. VIII, ст. 142 та ст. 164-165 (під 334 = 946 р.).

[4]) Порівн. наведені в нас (ст. 76) Мáкдисієві слова X в. про еміра Абдельмелика I (954-961), що „серед цілої династії саманідів не було такого, як він“—Bibliotheca geographorum arabicorum, т. III, ст. 337.

змістити його без порозуміння з сипегсаляром[1]). Тую свою політичну силу захтів виявити Алптеґін і тоді, як помер цей емір і повстало питання про те, хто має бути його наступником. Та престіл діставсь не тому кандидатові, котрого бажав Алптеґін; бухарська турецька гвардія в супереч Алптеґіновому бажанню на емірський трон посадовила инакшого саманіда (Мансура I, 961-976)—і Алптеґін, злякавшись за свою долю, втік із гуртом прихильних йому вояків до Афганистану. Тут він заснував газневідське царство, і ото-ж воно й явилося почасти безпосередньою, почасти посередньою причиною загибелі саманідської держави. На історії газневідських султанів, Алптеґінових наступників, нам іще доведеться далі спинитися з дуже й дуже широкою докладністю, а тут ми можемо коротко занотувати: ік кінцю X століття газневідська держава одібрала в саманідів їхні південні володіння (Хорасан, то що); не хто-ж, як вона-таки, захопила і східні землі династії бовейгідської; не од кого, як од неї, впав на перську цівілізацію та культуру перший погубний удар.

Та не самий Хорасан утратили саманіди: не довелося їм залишитися і в своєму рідному Заріччі (Мавераннагрі). Бо рівночасно з газневідським запануванням у Хорасані (999) мавераннагрські володіння саманідів, тоб-то на північ од Аму-Дар'ї, з Бухарбю, захопило місцеве північно-туркестанське турецьке плім'я, що на чолі його стояла династія караханідів (чи Ілекханів). Відважний остатній саманід-витязь Абу-Ібрагім Монтасир (уб. 1005) силувавсь був літ шестеро вести проти тих турецьких заволок партизанську боротьбу, та нічого вже не вдіяв. З того часу на завсіди прикінчилося в Туркестані панування стародавнього арійського елементу, і господарями аж досі залишаються там тюрки.

Варта уваги тая обставина, що, відколи запанували над Бухарбю нові господарі-караханіди, то різко вкорочується торг поміж середньою Азією та чужими краями, з Руссю—з-осібна. Якщо саманідські монетні скарби (X в.) викопуються на Русі пудами, то скарбів XI в. (себто з монетами караханідськими), можна сказати, зовсім—не доводиться викопувати: видко, що торг припинивсь.

Таблиця саманідів.

875-892. Наср I ибн-Ахмед.
892-907. Ісмаіл ибн-Ахмед.
907-914. Ахмед ибн-Ісмаіл „шегід".
914-943. Наср II ибн-Ахмед „кармат".
943-954. Нух I ибн-Наср.
954-961. Абдельмелик I ибн-Нух.
961-976. Мансур I ибн-Нух.
976-997. Нух II ибн-Мансур.
997-999. Мансур II ибн-Нух II.
999. Абдельмелик II ибн-Нух II.
— Абу-Ібрагім Монтасир (уб. 1005).

---

[1]) На це вказує 'Овфій XIII в. в „Джâми ель-хикâйâт", част. II, розд. 25 (вид. Бартольд в „Текстахъ", Спб., 1898, ст. 91) в оповіданні, де новому емірові Мансурові ибн-Нухові (961-976) двораки нагадують, що, скидаючи везіра, він давнім звичаєм („ресм") мусить попереду спитати поради („мешверет") у сипегсаляра.

VI.

Перське державне життя в землях західнього та південного Ірану X віку: Аліди в Прикаспійській країні, Зіяриди, та початок Бовейгідської держави.

Перське державне життя в землях західнього та південного Ірану X віку: Аліди в Прикаспійській країні. Зіяриди, та початок Бовейгідської держави.

I.

Декотрі попередні уваги.

Ми були вказували, що в початку X віку мабуть чи не весь Іран з теперішнім Туркестаном являв собою єдину державу саманіда Ісмаіла (892-907). Та єдиною тая держава залишалася недовго, трохи більше ніж чверть століття, а протягом другої четвертини X віку на заході північному і на заході південному іранської території повстали дві другі перські держави—під володінням династії зіяридів та бовейгідів. Обидві династії повиходили з південно-каспійського побережжя, лісової та гірської болотяної країни, що з по-під безпосередньої влади саманідів вислизнула вона найпередше од усіх. Тай узагалі ще й тоді, як тих двох династій не було, ще перед X віком, Прикаспій виразно виявляв був чималі змагання жити своїм власним, геть відокремленим політичним життям, незалежним от будь-кого. Дві-три слові доведеться сказати найперше про отих попередників зіяридського та бовейгідського виступу.

II.

Аліди в Табаристані.

Відокремлене політичне становище прикаспійських країв за мусульманської епохи VII-IX в. Місцеві династії. Аграрний рух 864 р. і заснування Алідської держави в Табаристані; де-що про історичні табаристанські джерела. Перший алідський володар Хасан ибн-Зейд (864-884): його культурні і ісламські заслуги; шіїтська перевага в Прикаспії. Перерва в політичній історії алідського князівства; намісники саманіда Ісмаїла в Табаристані (900-913). Алід Хасан-Отруш (913-917), соціяльний демагог, скидає саманідських намісників і поновляє Алідську державу; об'єктивна оцінка Отрушевих змагань. Серед дальшої політичної боротьби в Прикаспії висувається (928) малозначний ґілянський князь Мердавідж ибн-Зіяр, а до нього пристає збіднілий князь-дейлемець Бовейг.

На південно-каспійському побережжю є три країні: а) західна, ближча до Кавказу—Ґілян, де гірська частина, яка трохи одступає од каспійсь-

кого берега в напрямі до Медії, зветься Дейлем[1]): б) середня—Табаристан (інакше Мазендеран) і в) східня—Джорджан (Ґорґян, стародавня Гірканія). Тая перська мова, яку ми тепер тут знаємо, значно одрізняється од звичайної, центральної перської мови: особливо сильні одміни має наріччя ґілянське („ґілекі“)[2]), і ґілянці на персів, а перси на ґілянців звикли дивитися як на чужих[3]). В X віці про отаку відрубність ґілянської мови згадує географ ибн-Хавкаль (977)[4]).

Ці прикаспійські місця—сильно неприступні. Іще й за сасанідських часів дейлемці у візантійських письменників VI віку (Δελεμῖται у Прокопія: De bello Gothico, IV, 14; Διλιμνῖται у Агатія IV, 17, 18) описуються як дуже войовничий гірський народ, що хоч і служить за гроші та за здобич у війську перських царів, але в своїх неприступних горах поводиться самостійно. Так само, коли всю иншу Персію звоювали в VII віці араби, то тут ані арабська влада, ані іслям не могли закріпитися. В Ґілян, а надто в гірську його частину Дейлем, для арабів зовсім не було ходу[5]), і поганські місцеві династії[6]) задержали цілковиту незалежність. Мазендеран (чи то Табаристан) так само був малоприступний, бо тут не то що військові походи, ба й звичайнісінькі подорожі і всяка инша передача дуже гальмуються через непролазні болота, ріки та ліси; навіть тубольці губляться серед них. Один з мазендеранських істориків Зегіреддін, що писав аж у XV в., так і підкреслює, що з давніх часів це була річ дуже важка—їздити по Мазендерані або підтримувати там якісь зносини, бо й служники і проводирі, яких міг узяти з собою подорожній, легко гинули в ріках та болотах серед невилазної твані, і не раз траплялося, що подорожній, виїхавши з великою силою попутчиків та підручних, нарешті прибував кудись сам-один, пішки[7]). В супереч цілком незалежному Дейлемові Табаристан, що правда, визнав халіфську зверхність, та й то допіру аж за аббасидів, у VIII віці; тільки-ж і найголовніща табаристанська династія „воеводів“ (испепгедів) і другі тамошні династії („падуспани“ і ин.) зовсім мало втратили після того

---

[1]) Назви „Ґілян“ і „Дейлем“ часто плутаються. Див. в нас нижче, ст. 101.

[2]) Иноді ґілянську мову звуть у Персії „пеглевійською“ Див. Г. Дорнъ: Каспій (прилож. къ XXVI тому записокъ Имп. Акад. Наук) Спб. 1875, ст. 176.

[3]) Диви статтю Вільг. Ґейґера: Die Kaspischen Dialekte в I томі страсбурського Grundriss der iranischen Philologie (вип. 3, 1899, ст. 347). Б. Дорнъ: Каспій (Спб. 1875, прилож. къ 26 т. записокъ Ак. Наукъ), ст. 131.

[4]) Ибн-Хавкаль в Bibliotheca geographorum Arabicorum, т. II. (Лейд., 1873), ст. 268.

[5]) Про цю гірську неприступність оповідає з подробицями напр. історик мусульманських завоюваннів Балазорій (пом. 892), вид. де Ґує, Лейд. 1863-1865, ст. 335.

[6]) Політичне панування, або найбільша перевага, тут належали дейлемській династії Джостанідів, про яку (здебільша на підставі нумізматологічних праць Френа) див. напр. у Б. Дорна: Каспій (Приложеніе къ XXVI тому Записокъ Импер. Академіи Наукъ), Спб. 1875, ст. 63—65.

[7]) Zehir-eddin's Geschichte von Tabaristan, pers. Text hsg. von. B. Dorn (Спб. 1850), ст. 24.

свою реальну силу. Ба навіть монета табаристанська вибивалася по давньому з написами пеглевійськими, не мусулмансько-арабськими, дарма що в східній частині Табаристану перебував арабський намісник, а потім, у IX віці, представник от тагиридів, панів східнього Хорасану [1]).

Про всі оті незалежні, або малозалежні прикаспійські володіння диви в розвідках 1850-1870 р. р. акад. Б. Дорна, що поміж ними визначається своїм обсягом: „Каспій (приложеніе къ XXVI тому Записокъ Импер. Акад. Наукъ)“, Спб. 1875, ст. LVI+718. Та ще важні, як сировий матеріял, його Auszüge aus muhammedanischen Schriftstellern, betreffend die Geschichte und Geographie der südlichen Küstenländer des Kaspischen Meeres, Спб. 1858. Дорн узагалі повидавав у світ і инші табаристанські історичні джерела, про які буде згадка нижче. Або коротше диви у Г. Мельгунова: „О южномъ берегѣ Каспійскаго моря“ (Спб. 1863).

Зовсім коротко-компендіяльно—у Ф. Юсті в додатку до начерку сасанідської історії в Grundriss der iranischen Philologie, т. II (Страсб. 1896), ст. 547—549, та ще коротше—Стэнли Лэнъ-Пуль. „Мусульманскія династіи“ (Спб., 1899), ст. 290-292.

Сюди-таки до Прикаспія укрилися покривджені омейядами VII-VIII в. нащадки халіфа Алія. Політичної влади вони попереду не мали, а попросту являлися претендентами на далеке халіфство, або на „імамство“. Та після половини IX віку, як зовсім розгнуздали свою своєволю в Багдаді тюрки-гвардійці і покотили халіфат до швидкого занепаду, а хорасанські тагириди теж почали слабішати і мали уважно стежити не стільки за Прикаспієм, скільки за діяльністю Я‘куба Саффâра на сході,—пощастило алідам заснувати в Табаристані (у 864 р.) своє окреме князівство. В цій справі допомогло їм повстання місцевих селян, на межі Табаристана та Дейлема, проти новонадісланого тагиридського управителя: він надумавсь там захопити, наче нічиє добро, ті ліси й випаси, що належали до громади і не мали окремих господарів-власників. На чолі селянського руху стали аліди, а саме —людина великої фізичної сили, „джâлиб аль-хиджâра“ („що скелі піднімав“) Хáсан ибн-Зейд (864-884) і, в результаті, династія алідів здобула собі тут світську владу та незалежність. Основникові князівства Хáсанові ибн-Зейдові пощастило притягти до себе цілу низку не тільки табаристанських, ба й сусідніх дейлемських князів [2]), і коли йому часом щось загрожувало од військ халіфських або тагиридських, він любісінько міг одійти до неприступного Дейлема, а там його ніхто вже не міг досягти.

Про цих табаристанських алідів можна знайти звістки не тілки в тих джерелах для всехаліфської історії IX та X в. в., що їх спис подано на ст. 4 і далі (Тáбарій, Мас‘удій, ибн-Мискавейг, Біруній XI в., ибн-

---

[1]) Пор. ст. 31 та 43.

[2]) в їх числі—представника найсильнішої дейлемської династії Вегсудана ибн-Джостана (Табарій IX—X в., III, 1528; пор. III, 1686).

аль-Асір XIII в. і др.)[1]. Пишуть про них, у відповідних розділах, і спеціяльні історики прикаспійських земель.

Поміж ними найцікавіший Мохамед ибн-Ісфендіяр поч. XIII в., що в 1216 році написав по перськи свою „Історію Табаристану“ од найстаріщих до своїх часів, взявши як підставу для оповідання про історичні нелегендарні найстаріщі часи тую історію Табаристана, яку, не по перськи, а по-арабськи, зложив був ще в X-XI в. зіяридський письменник Йездадій (жив при дворі князя Кабуса 976-1012)[2]. Є вкорочений англійський переклад Едв. Бравна з цілого ибн-Ісфендіяра: An abridged translation of the History of Tabaristan compiled about A. H. 613 (A. D. 1216) by Muh. b. al-Hasan b. Isfendiyar (Лейд., 1905)[3]. З виходом у світ Бравнової друкованої книжки, можна вже перебутися без давніших описів манускриптів отієї ибн-Ісфендіярової „Історії Табаристану“[4]. Не завадить завважити, що хронологія в ибн-Ісфендіяра часто дуже шкандибає.

Інших табаристанських істориків, пізніших од ибн-Ісфендіяра, повидавав з німецьким перекладом Б. Дорн в 1850 р.р. під заголовком: Muhammedanische Quellen zur Geschichte der südlichen Küstenländer des Kaspischen Meeres. Для нас найважніший (бо найдокладніший) серед отих виданих у Дорна джерел — це Зегіреддін Мар'ашський XV віку: Sehir-eddin's Geschichte von Tabaristan, Rujan und Mazanderan (Спб., 1850-1858=Muhammedanische Quellen, т. I перський текст, т. V німецький переклад). Компіляцію свою Зегіреддін доводить аж до своїх часів (1476). Про инші Дорнові праці згадано на ст. 93).

Алідське князівство одразу внесло до Табаристану чимало дечого культурного. Бо вже-ж і Хáсан ибн-Зейд (864-884) дбав не тільки про те, щоб політично закріпитися в Табаристані. З нього самого був письменник, поет, тямущий філолог і вчений правознавець[5], і він силувався притягати до себе в Прикаспій літераторів і вчених. Те саме далі робив його брат, що обійняв престіл після нього (Мохаммед ибн-Зейд, 884-900), і отож навіть літ п'ядесять після того, у столичному Багдаді в

---

[1]) От, про Хáсана ибн-Зейда широко пише Тáбарій IX-X в., сер. III, т. 3, ст. 1524-1533 під 250=864 роком, ст. 1585-1586 під 251=865 р. і далі (а звідти витяги, з невеликими додатками, у ибн-аль-Асіра XIII в., егип. вид., т. VII, ст. 44-46 та ст. 57). Коротко у Мас'удія X в.—в „Золотих лугах“, т. VII, ст. 342-343. Споміж географів диви у Істахрія (коло 951 р.) в Bibliotheca geograph. Arab., т. I (Лейд., 1870), ст. 205.

[2]) Йездадієва „Історія Табаристану“ до нас не дійшла безпосередно, тоб-то в своєму арабському первописі.

[3]) Иноді Едв. Бровн наводить і уривки перського тексту. Давніш у Journal Asiatique 1894 (ст. 185-250 та 502-505) подав Дж. Дармстетер з ибн-Ісфендіяра (по перськи і французьки) чималі вибірки; тільки-ж тії вибірки торкаються ранніх сасанідських часів, а не того періода, що цікавий для нас.

[4]) Прим., такий опис є у Рієв, в його каталозі перських рукописів Британського Музею, т. I (Лонд., 1879) ст. 202—204. Выписки з того Британського рукопису давно був подав W. Ouseley в своїх Travels in various countries of the East (Лонд. 1823; т. III). Та зазначім іще статтю Ф. Шпігеля в Zeitschr. der Deutschen Morgenl. Ges., т. II (1850), ст. 62—71, про місцеві табаристанські та дейлемські династії до X в.: Nachrichten über Taberistan nach... ben Isfendiar.

[5]) Характеристику Хасана ибн-Зейда історики подають звичайно під р. 270=884, тоб-то під роком його смерти. Диви, напр., у ибн-аль-Асіра XIII в., егип. вид., т. VII, ст. 147.

двірських халіфських колах, охоче згадували про тих учених, письменників та поетів, що пнулися були до цих алідів, у їхню далеку прикаспійську країну [1]). Так само й іслямські справи пішли в цих краях краще, відколи тут запанували аліди: не тільки табаристанці, ба навіть непримиренні дейлемці почали одтоді хоч трохи охітніш привертатися до мусульманської віри замість зороастрійства та чистого поганства. Річ звичайна, що в невеличкій державі, де володарями являлися нащадки пресвятого шіїтського імама Алія, Мохаммедового зятя, іслямське визнання повинно було набратися характеру переважно шіїтського, нехай і не крайнього, та в кожному разі не однакового з тим ортодоксально-соннітським іслямом, який панував у аббасидсько-халіфському Багдаді. Цього сподіватися наперед можна було, знаючи відоме східне прислів'я: „Ан-нâсо 'аля діни ль-молюки", тоб-то „Cujus regio, ejus religio"; і справді, географи X віку, згадуючи про мусулманську людність прикаспійських земель, зазначають, що вона держиться напряму Алієвого, себ-то—що вона шіїтська [2]). В першій четвертині X в., вже геть після Хасана ибн-Зейда та його брата [3]), мусулманство було поставилося в Дейлемі навіть як офіційна, державна віра. Справедливість вимагає однако завважити, що іслям показавсь там зовсім поверховний. Історик Мас'удій, пишучи в 947 році, з жалем каже: „Тілки-ж тепер віра їхня (ґілянців та дейлемців) знов попсувалася, думки їхні позмінювалися, і більшина тих людей поприверталася до давньої своєї нечестивости, дарма що колись уже чимало дейлемських князів та вельмож були переходили на мусулманство тай пособляли табаристанським алідам" [4]). Та ще довго й після того дейлемці задержували свої давні поганські або зороастрійські звичаї [5]).

---

[1]) „qaçda ahли ль-'ильми wa ль-адаби еййâ-hюмâ wa мâ qâлет иш-шо'арâо фі-hимâ"—Мас'удій X в.: „Золоті луги", т. VIII, ст. 353, в оповіданню про літературні розваги халіфа Моттакия (940-944) під 332=944 роком. Пор. у ибн-Ісфендіяра XIII в. „Історія Табаристана", част. I, розд. 4 (=ст. 42 і далі в скороченому перекладі Едв. Бравна 1905).

[2]) Диви про це прим. у Істахрія (коло 951 р.) та в ибн-Хавкаля (977) в Bibliotheca geographorum Arabicorum, т. I (Лейд., 1870, ст. 205, Істахрій) та т. II (Лейд., 1873, ст. 268, ибн-Хавкаль). Пор. і в пізнішого історика-компілятора ибн-аль-Асіра XIII в. (егип. вид. т. VIII, ст. 29, під 301=913 роком) згадку про шіїтство прикаспійців: wa hом йазhабуна мазhаба ш-ші'а.

[3]) А саме вже за часів аліда Хасана Отруша (913-917), що про нього буде мова нижче.

[4]) Мас'удій: Золоті луги, т. IX, ст. 10.

[5]) Пор. цікаву статтю К. Иностранцева: „Обычаи прикаспійскаго населенія Персіи въ X вѣкѣ"—в його дисертації: „Сасанидскіе этюды" (Спб., 1909), ст. 110—135, де автор дає наукове коментування на одне місце з Мâкдисія кінця X віку (Bibliotheca geographorum Arabicorum, т. III. 2-е вид., Лейд., 1906), ст. 368-370. Таких місць про дейлемські звичаї можна чималенько нашукати і по инших историках. Див. напр. у Отбія (почат. XI в.) про траур (жалобу) у ґілянців (на полях, егип. вид. ибн-аль-Асіра, т. XII ст. 22). Або у ибн-аль-Асіра XIII в. під 366=976 р. (егип. вид. т. VIII, ст. 241) про тії обряди X в., які одбуваються в дейлемців, коли запанує новий князь. І т. и.

Що до політичного алідського становища, то ми вже згори зазначили, що і засновник алідського табаристанського князівства Хасан ибн-Зейд (864-884) і почасти так само його наступник-брат (884-900) довгенько могли почувати себе більше-менче забезпеченими проти тих своїх сусід, котрі мали-б претендувати на Табаристан. В тих були свої силні клопоти. Бо от, для „панів над правовірними", багдадських халіфів, тоді настали були, як добре знаємо, дуже скрутні часи, чи то через внутрішні непорозуміння в Багдаді між кожним халіфом і його турецькою гвардією, чи, знов, і через тії грізні небезпеки, що насувалися на халіфів з окраїн: на півдні— довголітнє завзяте повстання рабів-зенджів у Басрі (869-883), на сході— напір Я'куба Саффâра, що й самому Багдадові був загрожував (876), а після себе залишив міцного брата 'Амра [1]). Знов-же й тагиридська хорасанська держава, яка найближче була зацікавлена в табаристанських справах і таки силувалася в 860-х роках одвоювати назад країну, будь-що-будь не надто вже страшна була табаристанцям-алідам тому, що тагиридська династія тоді, в особі свого останнього володаря (малоздатного, хоч і силно зарозумілого Мохаммеда ибн-Тагира 862-873), хиталася вже до занепаду [2]) гай, як незабаром виявилося, доживала вже була свої послідні дні, доки їй, як відомо, покладено було край через сістанського розбишаку Якуба Саффара (873). От, сусідство саффаридів, що їхнє панування понаставало скрізь замість тагиридського, мало-б бути для алідів багато небезпечнішим; але вийшло так, що й саффариди теж не впоралися з Табаристаном і Дейлемом [3]). Таким чином, більше як 35 літ, табаристанська держава двох перших тамошніх князів-алідів (864-884, 884-900) трималася самостійно, незалежно, аж доки, на самісінькому початку X віку, тут узяв гору бухарський емір саманід Ісмаіл. Алідський володар, не зваживши своїх сил, захтів був боротися з Ісмаілом за Джорджан, східню прикаспійську область; але саманідські війська, „після битви, якої ще й не бачило те століття" (як каже Мас'удій), розбили його, і він незабаром загинув (900) [4]).

Разом з трохи не цілою прикаспійскою країною земля скасованого алідського князівства увійшла в склад величезної, розлогої саманідської Ісмаіло-

---

[1]) Пор. вище ст. 50, 54, 58-59.

[2]) Подробиці про боротьбу Хасана ибн-Зейда проти тагиридів, що подані в арабських авторів, згуртовано, без розволіклости, у Г. Вейля: Geschichte der Chalifen, т. II (Мангейм, 1848), ст. 391-394, 449-450.

[3]) Див. прим. у Тàбарія, сер. III, ст. 1884—1886, під роками: 260-261=873-874, про Якубів похід на Табаристан та Дейлем. Як заліз Якуб у дейлемські гори, то ледві звідти викараскавсь, загубивши тисяч сорок свого війська, а жінки гірняків казали були до своїх чоловіків: „Ви не чіпайте тих зайд, ми самі їх упораємо".

[4]) Пор. у нас ст. 71. Про цей безталанний кінець Мохаммеда ибн-Зейда диви в Тàбарія X в., сер. III, ст. 2201; у Мас'удія X в. „Золоті луги" т. VIII, ст. 194; та у ибн-Мискавейга X-XI в., факсим. вид., т. V (Лейд. 1913) ст. 16. З пізніх компіляторів вистарчить назвати Хондеміра XV-XVI в.) вид. Дорн: Die Geschichte Tabaristans. Спб. 1850, ст. 83.

вої імперії. Довелося алідам тимчасово не тілки одсунутися од влади, ба навіть почасти й зовсім ховатися по гірських закутках. Тринацятеро літ (900-913) в Табаристані правували саманідські намісники.

913-ий рік був для Прикаспія неспокійний. З моря налетіли на країну хижаки-чужинці, в середині країни повстали соціяльні заворушення.

Тії чужинці, що з'явилися грабувати край, були руси, тобто нормани. В Київі тоді був запанував руський князь Ігор, син Рурика (912-945). Не наше діло тут вирішати, чи були Ігоревими підданцями ті хижі нападчики-руси, що хмарою налетіли на Прикаспій [1]), чи може то були самостійні або напів самостійні руси „понтійські", чорноморські [2]), себ-то руси-нормани мабуть чи не з болотяного півострова Тамані-Тмутаракані [3]). Важно лиш знати, що того 913 року 50.000 русів випливло на 500 човнах з Азівського моря на Волгу. Звичайно, що вони повинні були попливти попереду рікою Доном і переволокли свої човни з Дону в Волгу суходолом, там де русла обох рік дуже зближаються між собою. Звідти, з Волги, за дозволом хазарського царя, що йому руси пообіцяли дати половину здобичі, вони, проз хазарську столицю Ітиль, спустилися Волгою в Хазарське (Каспійське) море. „І розповсюднилися руські кораблі по тому морю", оповідає історик Мас'удій, що писав 947 року: „і кинулися їхні ватаги на Ґілян і Дейлем, на Табаристанські міста, на Джорджанське побережжя, на Нафтову країну (Баку) та вдиралися й у Азербейджан. Руси проливали кров, брали в полон жіноцтво й дітей, грабували людське добро, палили оселі. На всі народи, що сиділи коло того (Каспійського) моря, напав жах, всі зчинили галас і лемент, бо з давніх давен не було тут ворожих наскоків, а припливали були сюди кораблі самісіньких купців та рибалок. Попоравшись у надбережних країнах, руси засіли на островах коло Баку, тай перебули там скількись місяців, і нікому з каспійських народів не можна було до них на тому морі підсту-

---

[1]) М. Погодинъ: „Изслѣдованія, замѣчанія и лекціи", М. 1846, т. II, стр. 253-257; т. III, ст. 142; він-таки: „Норманскій періодъ русской исторіи", М. 1859, ст. 22-25.

[2]) Б. Дорнъ: „Каспій. О походахъ древнихъ русскихъ въ Табаристанъ", додаток до XXVI тому „Записокъ Императ. Академіи Наукъ", Спб. 1875, ст. 31.

[3]) Географ поч. X в. ибн-Росте каже в IV розділі: „Руський край—на такому острові, що навкруг нього—невелике море, а обійти його можна за три дні. Він укритий лісом, нездоровий, вогкий: як ступне людина на землю, то земля з вогкости аж дрягтить". Ще й Погодін, хоч цього автора не знав, а спирався на ибн-Фадлані, прийшов був до висновку, що в арабів буває мова про русів Тмутараканських, тілки додавав: „Тмутаракань должно почитать завоеваниемъ руссовъ послѣ ихъ водворенія въ Кіевѣ" (Погодинъ: „Изслѣдованія, замѣчанія и лекціи", т. II, М. 1846, ст. 257). Без такого обмеження ставляться до тмутараканських русів декотрі новіщі історики. Напр. О. Юхименкова в своїй „Исторіи украинскаго народа" (Спб. 1906, т. I, ст. 13) виразно зазначає, що коли ми спитаємо: „Де жила мореходна Русь, про яку згадують арабські географи?", то „есть одна такая мѣстность, которая невольно напрашивается въ отвѣтъ: Таманскій полуостровъ", а в Київі руси „водворились" уже пізніш: допіро в половині X віку.

питися“ [1]). Коли ми згадаємо, що в західній Европі включалася в церковні ектенії окрема молитва до Бога, щоб Він-Всемогутній урятував мирний християнський люд de furore Normannorum, то не важко зміркувати, що мали відчувати всі мусульманські народи Каспія од такого близького норманського сусідства.

І разом з тим, того самого 913 року, виникли серед народніх табаристанських мас ще й свої внутрішні розрухи соціяльно-економічного характеру. І отак, як колись алід Хáсан ибн-Зейд зміг використати для себе тамошній аграрний селянський рух, так і тепер знайшовся підхожий ватажок-алід, талановитий, освічений і енергійний, дарма що дуже старий, на ймення Хасан, по батькові ибн-‘Алій, а на прозвання Отруш (тоб-то Глухий, чи Глухар, 913-917) [2]). Він, ійдучи за прикладом однойменного йому засновника тутешньої алідської династії, так само добре використав для себе незадоволення народніх мас. Ґрунт він знайшов для себе не тілки в Табаристані, ба й у Ґіляні та Дейлемі, де він був переховувався оті тринацятеро років, коли в Табаристані сиділи були саманідські намісники, і позав‘язував там тісні відносини з місцевою людністю. Під демократичним гаслом, випрямованим проти стародавніх великих земельних власників-поміщиків, Хáсан Отрýш з‘організував у тому 913 (=301) році демократичне повстання цілого краю: табаристанців проти саманідів, а так само й дейлемських та ґілянських народніх низів проти своїх дейлемських та ґілянських панів. Патріярхально-поміщицький лад—каже з жалем проти Отруша один з істориків X-XI в.—встановлено було в країні ще од Ферідуна (мітичного іранського царя): Ферідун, як скинув насильника-Зоґака, то звелів, щоб люди спокійно володіли своїми землями та челяддю,—а Хасанові Отрýшові заманулося, щоб усякі бунтарі поробилися такими самими господарями, як і справжні люди [3]).

---

[1]) Диви у Мас‘удія про похід 913 р.: „Золоті луги“ т. II (Пар. 1863), ст. 18-22 Повний російський переклад цілого цього місця є в Ґаркавого: „Сказанія мусульманскихъ писателей о славянахъ и русскихъ“ (Спб. 1870), ст. 130-134, а трохи вкорочений переклад давніший—у Григорьева („Журн. Мин. Нар. Просв.“ 1835, т. V, ст. 235 і д.= Погодинъ: „Изслѣдованія, замѣчанія и лекціи“, т. II, М. 1846, ст. 247-250); ще коротше—в Б. Дорна: „Каспій. О походахъ древнихъ русскихъ въ Табаристанъ“ (Спб. 1875, ст. VI-VII).

[2]) Оглухнув він на війні, як довбнув його з розмаху один з ворогів мечем у голову,—ибн-аль-Асір XIII в., егип. вид., т. VIII ст. 29 (під роком 301=913). Часто він в істориків титулується попросту „Нâсир“ (=побідоносець), без усяких инших найменнів.

[3]) Це в розділі про парсійські празники каже аль-Біруній, що свою „Хронологію східніх народів“ присвятив коло 1000-го року одному з пізніщих (уже зіярідських) прикаспійських володарів. Диви Albêrûni: Chronologie orientalischer Völker, hrg. von Sachau (Липеськ, 1878), ст. 224 араб.=англ. переклад (Лондон, 1879) ст. 210. Сучасну літописну звістку про виступ Хасана Отруша ми маємо в Табарія під 302=914 роком (остатнім роком Табарієвого літопису), сер. III, ст. 2291-2292. Ще диви в Мас‘удія X в.: „Золоті луги“, т. VIII, ст. 279-280, та т. IX, ст. 4—5. У ибн-аль-Асіра XIII в.—егип. вид. т. VIII, ст. 28-29 (під 301=913 р.) та ст. 30 (під 302=914 р.). Та ще пор. відповідні місця в спеціяльних табаристанських компіляторів (ибн-Ісфендіяра XIII в. і ин.). В компіляції XIV в. „Таріх-и Ґозіде“ (факс. вид. 1910) див. л. 335. В Хондеміровій (XV-XVI в.) історії Табаристана, вид. Дорн (Спб. 1850), ст. 83 і д.

Почався в Прикаспії заколот. На щастя для людей, пірати-руси,—мабуть тому, що наближалася зіма, а з нею період страшних каспійських морських хуртовин [1]),—попливли кінець-кінцем назад на Волгу, щоб через Хазарщину вернутися додому. Тут мусулмани наздогнали їх і так люто побили, що аж трицятеро літ після того руси не важилися поновити свої морські забіги на південний Прикаспій [2]). А в країні, серед неспокою та розрухів, Хасан Отруш досяг того, чого бажав, тобто щоб знов заклалося алідське князівство в Табаристані замість саманідського намісництва. Саманідське становище захиталося тут іще й через те, що і в самій династії саманідській скоїлася небезпечна революція: гвардія вбила еміра Ахмеда (23 січня 914 р.) і посадила на саманідський престіл його маленького синка, осьмилітнього Насра II (диви ст. 75-76). Отак серед заколоту алід Хасан Отруш остаточно запанував у Табаристані. І як сучасні йому, так і дальші літописці халіфатської історії мусіли обиєктивно занотувати, що це не якийсь пройдисвіт-демагог, але дуже добрий правитель: „Хасан Отруш поводився з людьми гарно і справедливо, і люди ще не бачили, щоб хтось инший дбав отак, як він, за правосудність, за добрее правління і за щирую скрізь правду“, кажуть вони [3]).

Та не довго судилося цьому старезному дідусеві князювати, щось трохи більше над три роки [4]). Наступник його (зять) продержався, серед розрухів, ще літ дванацятеро. А далі довелося алідській династії позбутися коли не цілої своєї табаристанської території, то як-найбільшої її частини, політично

---

[1]) Каспійське море навіть серед літа буває бурхливе, а в зімку—бурхливіще, ніж яке инше.

[2]) Мас'удій нічого не оповідає про якісь дальші руські наскоки X віку, тілки ж ми з инших джерел знаємо, що за трицятеро літ, в 944 році, руси знов налетіли на Каспій і, через ріку Куру, дісталися до Азербейджана тай погромили місто Берда'а. Про цей руський похід на Берда'а диви: а) коротко у вірменського історика Мусія Каганкатуаці з того самого X віку (рос. переклад К. Патканова: „Исторія Агванъ“ Спб. 1861, ст. 275=В. Дорнъ: „Каспій“, Спб. 1875, ст. 496-497); б) ширше—у арабського історика XIII в. ибн-аль-Асіра під 332=944 р. (рос. переклад у Б. Дорна: „Каспій“, ст. 512-515, порівн. ст. 473 про топографію Бердаа).—Пам'ять про тодішні „руські“ подвиги довго ще держалася не тілки в Прикаспії, ба й по дуже далеких кінцях іранської території. Напр. у початку XI віку хвалебний дієпис султана Махмуда Газневидського Отбій, що писав у далекому Афганистані, на високу похвалу бойовим мечам каже, що вони—„такі, як мечі русів“ („сойуф—кя сойуф ар-Рус“); див. друкований текст Отбія на полях егип. вид. ибн-аль-Асіра (1290=1873 р.), т. XI. ст. 53.

[3]) Табарій, сер. III, ст. 2292; ибн-аль-Асір XIII в., егип. вид., т. VIII, ст. 30 (під 302=914 р.): „wa лям йара н-нâсо митла-hу фі 'адли-hи wa хосни сірати-hи wa иqâмати-hи ль-хаqqа“. Пор. ще „Таджâрибо ль-омам“ бовейгідського історика ибн-Мискавейга кінця X в., факс. вид. (в Ґіббовій серії т. V, Лейд., 1913), ст. 90 і далі.

[4]) Помер Хасан Отруш у місяці лютому 917 р., маючи зроду 77 літ—диви у Хамзи Іспаганського (961 р.): Annales, вид. Ґотвальдт (Липськ, 1844), ст. 241 араб.=ст. 188 лат. (Лип. 1848); ибн-аль-Асір XIII в., егип. вид. т. VIII, ст. 36 (під 304=916-7 р.).

зовсім одійти в тінь, тай відступити місце новим володарям[1]). Бо серед заплутаної боротьби алідів, саманідських намісників або воєначальників та місцевих прикаспійських князів чи то уперто-поганських, чи мусульманських,—найбільше взяв гору (928-935) зовсім незначний доти нащадок стародавнього князівського, сказати-б аж шахського, перського роду Мердавідж ибн-Зіяр з надбережного Ґіляну; а з Мердавіджем спільно, хоч иноді не без чималого суперництва, орудував відомий доти ще менче князь-гірняк Бовейг (або, як недобре читають, Буе) з енергійними синами, з Дейлема, тоб-то з Ґіляну гірського.

Про події, які висунули Мердавіджа на гору замість алідів, широко оповідає сучасник Мас'удій (т. IX, ст. 15 і далі), що писав у 947 році за оповіданнями самовидців (т. IX, ст. 15, ст. 23); другий, молодший сучасник — короткословний Хамза Іспаганский (961 р., вид. Ґотвальдт, Липськ, 1844, ст. 241—242 араб.=ст. 188—189 лат.)[2]). З-посеред пізніщих, компілятивних джерел обмежитися можна на двох таких, як ибн-Мискавейг: „Таджарриб аль-омам" X-XI в., т. V (Лейд., 1913, ст. 271 і далі) та ибн-аль-Асір XIII в. (єгип. вид., т. VIII, ст. 59 і далі, 66 і далі; близько до Мас'удія). Та звичайно, що путящими джерелами про Мердавіджа будуть і ті письменники, які писали спеціяльні історії династії бовейгідської; про них мова ширше йтиме далі, в розділі „Бовейгіди, володарі Багдада", і там зазначаються не самі-но тії писання, які й до нас подоходили, ба й ті, які колись являлися джерелами для инших, а потім загубилися (напр., Сабій X в., порівн. у нас ст. ст. 102).

За ибн-аль-Асіром (та ще за пізніщими—ибн-Хальдуном XIV в. та Мірхондом XV в.) критично посистематизував східні звістки про Мердавіджів виступ Ґ. Вейль в Geschichte der Chalifen, т. II (Манг., 1848) ст. 616-620.

Вейль, зовсім справедливо, зве Мердавіджа ибн-Зіяра ґілянцем (т. II, 617, 620) мабуть тому, що користувавсь, окрім пізніших компіляторів, іще Хамзою Іспаганським, коротесеньким, але близьким свідком подій (іще ближчого Мас'удія Вейль не мав в руках). Тільки-ж головний

---

[1]) Подаємо тут у виносці, щоб більше вже до цього не вертатися, хронологічну таблицю табаристанських алідів:

864—884. Хасан ибн-Зейд.
884—900. Мохаммед ибн-Зейд, його брат.
900—913. Саманідські намісники.
913—917. Хасан Отруш.
917—928. Хасан ибн-Касим (Отрушів зять).
Хронологія дальших (дрібно-земельних і малозначних) не відома.

Оті остатні, малозначні аліди згадуються в істориків іще й після половини X віку, напр. в історії про Хасана Саббаха 1090 р. Без хронологічних дат можна їхню генеалогічну таблицю знайти у Ґ. Вейля: Geschichte der Chalifen, т. II (Манг., 1848, ст. 618, в примітці), а Вейль подає тую свою таблицю за всесвітнім істориком ибн-Хальдуном XIV віку.

[2]) Що Хамзу Іспаганського, хоч закінчив він свою компендіяльну історію аж 961 р., треба вважати за наочного свідка для подій цілої першої половини X в., це виходить з його власних слів, бо він каже, що навіть події 904=291 р. він сам бачив (ст. 192 араб.=ст. 147 лат.).

Вейлів авторитет (ибн-аль-Асір—егип. вид., т. VIII, ст. 66) іменує Мердавідже ибн-Зіяра однаково дейлемцем, як і Бовейга; так само чинять і инчі пізніщі автори (от, хоч би Абульфида XIV в., царгород. вид., т. II, ст. 78). Очевидячки, вони міркують, що коли Дейлем треба вважати за гірську частину Ґіляну, то і на Ґілян можна дивитися як на надбережну, надморську частину Дейлема. Але що батьківщина Зіярової сім'ї—Ґілян, це любісінько зазначає й ибн-аль-Асір, у другому місці, в оповіданні про Мердавіджевого брата Вешмґіра (егип. вид. т. VIII, ст. 84).

При нагоді можна зазначити, що в тих звістках за Прикаспій, які звідусіль рясно нагуртував Б. Дорн в усяких своїх розвідках або виданнях, назва „Дейлем" для надбережної, не гірської частини, себто спеціяльно для Ґіляну, трапляється аж надто часто.—Иноді обидві країні звуться „Дейлемâн" з закінченням âн. Дорн навіть так був і хтів витолковувати цю (чисто перську!) форму на ан, як арабське dualis: „Кадусійцы жили въ нынѣшнемъ Гилянѣ и Дайлемѣ, т. е. въ Дайлеманѣ, или обоихъ Дейлемахъ" каже він (Дорнъ: „Каспій", приложеніе къ XXVI тому Записокъ Имп. Ак. Наукъ, Спб. 1875, ст. 68). З історично-граматичного боку ця Дорнова етимологія живовидячки не правдива, і навіть сам Дорн у своєму додаткові до того самого „Каспія" зробив уже уступку: „Не хочу прямо увѣрять, что ан—окончаніе двойственнаго числа, но замѣчу, что оно встрѣчается во многихъ названіяхъ странъ и мѣстностей, которыя были раздѣлены на двѣ части, как Ґіля́н, Хазарâн, Джорзâн" („Каспій" 1875, ст. 476)[1]. В цих Дорнових антиетимологичних міркуваннях цікаве для нас лиш констатування того факту, що дейлемців можна звати й ґілянцями, а ґілянців—дейлемцями.

І Мердавідж ибн-Зіяр і Бовейгова сім'я не обмежилися вже самісінькою прикаспійською землею або найближчими її пограниччями. Вони вийшли геть далеко по-за межі Прикаспія тай обернули свої змагання не стільки навіть проти своїх недавніх сюзеренів-саманідів, скільки проти арабського халіфата й халіфської столиці Багдада, де сидів чужий для них-шіїтів аббасидський „пан над правовірними".

III.

Зіяриди з Бовейгідами.

Пишна генеалогія ибн-Зіярової та Бовейгової сім'ї, що погано мириться з їхньою первісною бідністю та чималим варварством. Розповсюджуючи свою державу по західній Персії, Мердавідж ибн-Зіяр (928-935) незабаром підходить близько до арабських халіфових земель; рівночасно Бовейґіди заберають Шіраз. Передчасна загибель не дає Мердавіджеві захопити халіфський Багдад і коронуватися на іранського „царя над царями" (935). Вешмґіра ибн-Зіяра (935-967), Мердавіджевого брата й наступника, бовейґіди одтісняють назад до рідного Прикаспія, а халіфову столицю Багдад

[1]) Під „Джорзâн" розуміє Дорн „два Джурза (двѣ Грузіи), т. е. по сю и по ту сторону Куры, слѣдовательно Грузію въ полномъ ея объемѣ, и въ такомъ случаѣ Хазарâн означало бы страну Хазаръ по сю и по ту сторону Дербенда" (див. „Каспій" 1875, ст. 142). Але ще частіш закінчення ан вживається в персів для таких місцевостей, де про жадну подвійність не може бути й мови.

звойовують сами (945) і загортають усю дотогочасну халіфову світську владу в свої руки. Тим часом, через бовейгідську небезпеку, прикаспійська держава зіяридів самохіттю знов сполучається з саманідською (коло 944). Дуже культурний характер зіяридського прикаспійського князівства X-XI в. із столицею Ґорґаном. Хронологічна таблиця зіяридів.

Князівську генеалогію мають у літописах і Мердавідж ибн-Зіяр і Бовейгіди аж надто славну. Мердавіджева родословна таблиця виводиться од саманідського шаха Кавâда (488-531), того самого, що й великому Хосрову I Анушірвâнові був батьком; а бовейгідська генеалогія з'язується з ім'ям іще давнішого шаха Беграма Ґура (420-438 [1]). Або ще, у декотрих істориків бовейгідський родовід з'язується з ім'ям остатнього саманідського шаха Йездиґерда III (628-651), що, рятуючись од арабського завоювання, переховувавсь якусь добу в північних країнах Ірану, коли не в самім Прикаспії, то поблизу його; діти Йездигерда III мали оселитися в Дейлемі [2]).

Може бути, що таку пишну генеалогію пізніш повигадували для зіяридів, а вже тим паче для бовейгідів послужливі їхні історики [3]). Та хоч би

---

[1]) Про ці родоводи (ще й про саманідський) диви в аль-Бірунія (коло 1000 р.) в його „Хронології східніх народів", вид. Едв. Захав, араб. ст. 38-39 (Липськ 1878)= англ. перекл. (Лонд., 1879), ст. 44-48. Найперший, хто записав шаха Беграма як предка для бовейгідів, безперечно був бовейгідський двірський історик Сâбій кінця X в., бо про це свідчить його сучасник аль-Біруній (араб. ст. 38:2-3), і пізніші історики звичайно покликаються в цій справі саме на Сабія (прим. „Таріхи Ґозіде" 1330 р., факс. вид., Лейд., 1910, л. 413—414; або Мірхонд XV в. „Історія бовейгідів", вид. Вількен, Берл., 1837, ст. 13 перс.=ст. 58 нім.). Коли ибн-аль-Асір XIII в. (егип. вид., т. VIII, ст. 91, під 321=933 р.) визнає для бовейгідів сей самий родовід од Беграма Ґура, то він покликається на бовейгідського письменника ибн-Макулю, що помер між 1082-1094 р.р. і так само черпав напевне не звідки, як із Сабія X віку.

[2]) Од Йездиґерда III виводить бовейгідів (без особливої категоричности) бовейгідський вельможа ибн-Мискавейг X-XI в., в супротивність свойому сучасникові Сâбієві (бо в того, ми вже бачили, предком названо Беграма V Ґура).

[3]) Абу-Ісхак Ібрагім аç-Çâбій (ум. 994 р.) писав свою „Вінценосну" історію бовейгідів (981) за спеціяльним офіційним наказом од шіразького бовейгідського володаря 'Адодеддовле (ум. 983 р.), і коли один з приятелів спитавсь був у Сабія, над чим він працює, Сабій іронічно одказав: „Складаю всякі дурні побрехеньки та поважні брехні,... абâтîла анмаqо-hâ wa акâзîба ль-фоqahâя" (ибн-Халликян, егип. вид., т. I, 12=англ. I, 37, ширше про Сабія—у Та'âлибія 961—1038 в його „Йетімет аддаhр", т. II. 23—86). Чи не в гурті всіх отаких „побрехеньок" мав подати Сâбій і сасанідську генеалогію для бовейгідів? Біруній, пишучи про тії генеалогії літ на двадцятеро після Сабія, в своїй „Хронології", яку присвятив тодішньому представникові зіяридів (коло 1000 р.), натурально визнає сасанідський родовід у зіяридів за правдивий; але підносить іронічні сумніви, чи можна покладатися на сасанідську генеалогічну таблицю у бовейгідів (ст. 38: 11-15 араб.=ст. 45-46 англ.). В XIV віці Абульфида в своїй „Історії" (царгород. вид., т. II, ст. 83) пише: „Бовейг був дейлемець, посереднього становища, а як видбали його діти велику державу, то з'явилася в них славна генеалогія, аж од сасанідських царів". Цей рішучий скептицизм у Абульфиди цікавий тим, що тут доводиться Абульфиді різко одступити од ибн-аль-Асіра, якого він звичайно переписує або вкорочує без великих мудрувань; а вже-ж ибн-аль-Асір (егип. вид., т. VIII, ст. 91) виразно зазначає, що бовейгіди—сасанідського роду.

вона була й зовсім правдива, непідроблена[1]), однаково ибн-Зіяр із Бовейгом ані трохи не скидалися сами на величніх сасанідів. Не було в них ані дідівського багацтва, ані тієї тонкої культурности, яка часами довго держиться і в збіднілих аристократичних сім'ях. Харпаки, варвари (хоч вроду й розумні і талановиті), нагадували вони собою хіба отих сучасних несчисленних дрібних безграмотних кавказьких „князей", що їми на наших очах аж кишить Кавказ, що вони густо-часто не мають навіть у що вдягтися, а як у котрогось є „духан", то це вже пан на всю губу.

Судити про той примітивний, чисто селянський побут, серед якого зріс і жив Мердавідж ибн-Зіяр у своїм Ґіляні, доки вибився в люди, ми можемо з характеристичного літописного оповідання про його рідного брата Вешмґіра ибн-Зіяра. Оповідання стосується не до першого виступу Мердавіджевого, а до трохи пізніших часів.

Уже як пішла Мердавіджева військова кар'єра гладенько, уже як позвойовував він декотрі землі тай здобув собі на них інвеституру од багдадського халіфа, згадав він про свого брата Вешмґіра, що залишивсь на батьківщині в Ґіляні. Вирядив він посланця, нехай привезе Вешмґіра з ґілянського краю до Іспагану (в 932=320 році).

—„Діставсь я нарешті до їхнього села—оповідає посол—зачав я запитувати про Вешмґіра. Показали міні, де він; а він саме тоді, разом з деким, був сіяв рис. Як побачили вони мене, кинулися всі до мене: босі, голі, в дірявих штанях із крашеної матерії, в подертій одежині. Привітавсь я з Вешмґіром ибн-Зіяром, сказав, що мене надіслав сюди його брат Мердавідж ибн-Зіяр; тепер, мовляли, є в Мердавіджа цілії країни, де він панує, єсть і гроші, і таке инче. А Вешмґір непристойно прихнув ротом: „пиррр", наче хтів напаскудити братові на бороду. Каже: „То це вже мій братік одкинувсь од шіїтства й передягся по аббасидському?![2])" Ледві-ледві пощастило міні вмовити Вешмґіра, щоб поїхав укупі зо мною до Мердавіджа. Як подорожували ми разом, надививсь я добре на цього невігласа; через свою грубу необтесаність робив він такі вчинки, що й переказувати про них соромно. Це вже потім він вилюднів"[3]).

Коли в цьому грубо варварському, некультурному парубоцькому образові Мердавіджевого брата буде важкенько вгадати родоначальника тієї інтелігентної зіяридської династії, що потім визначилася своєю не-аби-якою любов'ю до культури й освіти, то так само і в звістках про Бовейга, за його молодших літ, буде важко добачити родоначальника теж дуже культурної

---

[1]) Мердавідж напевне щиро вірив у свою сасанідську генеалогію. Це видно з усієї його поведінки (про що буде мова нижче). Зазначити ще раз варто, що ті історики, які сумніваються про сасанідство бовейгідів, не підносять ніяких сумнівів про Мердавіджа (напр. Біруній, Абульфида).

[2]) Себто: згодився взяти інвеституру од багдадського халіфа.

[3]) Це оповідання про Вешмґіра диви в ибн-аль-Асіра XIII в., егип. вид., т. VIII, ст. 84 (під 320=932 р.).

династії бовейгідської. Ще як Бовейг був у Дейлемі бідним рибалкою [1]) і ніхто на світі ним не цікавився, приснивсь йому віщий, пророчий сон, який нагадує собою те, що колись було приснилося старо-медійському цареві Астіягові про Кира, майбутнього пана Азії. Сон—трафаретний; мабуть чи не кожному азійському завойовникові належить його бачити [2]); та характеристична з культурного боку саме тая варіяція, в якій він приснився дейлемському гірнякові, Бовейгові. І взагалі ціле оповідання про той сон повне характерних побутових подробиць.

„Як жив Абу-Шоджа' Бовейг у своєму Дейлемі—переказує історикові X в. один з його приятелів—був він людина не дуже заможна, і ото померла йому жінка тай покинула трох синів-сиріток. Сильно Бовейг журивсь, і навідав його я. Почав йому докоряти: „Хіба-ж можна так силно побиватися! Як-що тобі, дорослій людині, журба не завадить, то отих твоїх бідних хлоп'ят вона вб'є. Може, котресь із них ще й помре, і буде тобі така туга, що й за жінку-покійницю забудешся!". Отак я його розважав-розважав, далі забрав із собою і його і дітей, щоб трохи розвіялися, тай завів до моєї хати, нехай щось з'їдять.

Ідять вони, трохи вже повеселіщали, аж іде якийсь чолов'яга і каже, що з нього звіздочот-ворожбит, товмачить сни, пише чарівні замови та талісмани і таке инче. Бовейг прикликав його тай говорить: „Приснилося міні, наче я сів помочитися [3]), і задзюрила з мого черева [4]) не солона вода, а величезний огонь. Той вогонь широко порозходивсь на всі боки і піднявся в гору, аж мало-мало не дістав до неба. Далі—розіллявсь, і сталося три вогненні гиляки, а з кожної гиляки позростало нове віття, і цілий світ засияв од тих вогнів. І побачив я, що перед тими вогнями покірно хиляться геть усі люди на світі".—„Це сон не-аби-який—сказав астролог—та не скажу до чого він, як не даси одежину, коня та осла". На те Бовейг: „Та їй Богу, в мене є тілки тая одежина, що оце на міні! Коли ти її в мене забереш, то я залишуся голий!".—„То даси десять червінців"—сказав астролог. „Десять?!—одказав Бовейг:—в мене й одного червінця нема, то звідки я дам тобі десятеро!". Тоді астролог узяв од нього так собі де-що й оголосив: „Знай, що троє твоїх синів заволодіють землею і всіма, хто на землі. І підніметься їхня слава високо до небес, отак як високо піднісся той огонь. І народиться од них безліч царів, отак як ти бачив оте гилля".—„Чи тобі не сором глузувати з мене?"—спитав Бовейг:—„З мене людина вбога, а мої діти—це-ж оці біднята, оці тройко. Яким побутом вони поробляться царями?"—„Назви міні час-годину, коли кожне з них на світ прийшло",—сказав астролог. Бовейг розказав, як пам'ятав. Звіздочот заходився обчисляти гороскоп, по-

[1]) Про Бовейгове рибальство диви у ибн-Халликяна XIII в., егип. вид., т. I, ст. 361 =англ. II, ст. 332 (мабуть чи не з „Шозур" ибн-аль-Джавзія, ум. 1201). Незвідки либонь, як з ибн-Халликяна, дає тую звістку ибн-Тиктака (1302): „Фахрій", вид. Альвардт (Гота, 1860), ст. 325.

[2]) От, потім ми зустрінемо Астіягів сон ще й у історії султана Махмуда Газневідського, завойовника Індії.

[3]) В арабському первопису нема „сів",; тілки-ж, як відомо, на сході людина для малої потреби так само присіда до землі, як і для великої.

[4]) В первопису крутенько: „мин закарі"=e pene meo.

тім узяв за руку Алія (майбутнього Імадеддовлю Шіразького), поцілував її і сказав: „Пануватиме над землею найперше оцей, їй Богу, а тоді— оцей“, і він узяв за руку брата його, Хасана (майбутнього Рокнеддовлю Рейського) [1]).

Бовейг розлютувавсь і гукнув до дітей: „А ну! наплещіть добре пику оцьому мудрецеві! Годі йому глузувати з нас!“. Дітвора кинулася до звіздочота, нахалястала йому обличчя. Він благав, щоб вони його помилували, а ми дивилися й розлягалися сміхом. Далі діти дали ворожбитові покій, а він і каже: „Ну, то пригадайте ж оце все тоді, як поробитеся царями, а я прийду до вас“. Ми знов давай реготатися. Нарешті дав йому Бовейг десять диргемів. А що сталося пізніш, це відомо“ [2]).

Мердавідж ибн-Зіяр, покинувши хліборобство і ув'язавшись у табаристанські військові свари поміж алідами та саманідськими намісниками та місцевими дрібними князьками або отаманами, був у 928 році вже найвидатнішою політичною фігурою в Прикаспії [3]). Рибалка Бовейг із своїми трома парубками (молодшому було літ 15-16) [4]), що доти або з батьком укупі рибалчили, або дрова в лісі на продаж рубали та важкі оберемки на своїх головах тягали [5]), теж пішли шукати військового щастя серед отих прикаспійських усобиць тай одразу добре визначилися й вибилися вгору, як отамани чи воєначальники своїх хоробрих дейлемських загонів. Нарешті прилучилися вони з своїм гуртом земляків до Мердавіджа ибн-Зіяра [6]), і здобули в нього дуже почесне й поважне місце,—звісно, не стілки батько, підтоптана вже людина, скілки його молодці-сини [7]). З Прикаспія надто швидко розповсюднилася Мердавіджова влада на південь, тай халіфової санкції дочекалася незабаром [8]). Саме на прикінці 931 року [9]) ми вже ба-

[1]) А наймолодший Бовейгів хлопець звавсь Ахмед (майбутній Моиззеддовля Багдадський).

[2]) Ибн-аль-Асір XIII в., єгип. вид., т. VIII, ст. 91 (під 321=933 р.). Немало дословно те саме оповідання у ибн-Тиктаки (1302): „Фахрій“ вид. Альвардт (Ґота 1860), ст. 325—327. З невеличкими вкороченнями по-перськи у Мірхонда XV в.: „Історія бовейгідів“, вид. Вількен (Берл. 1837), ст. 13—14 перс.=ст. 58—59 нім.

[3]) Ибн-аль-Асір XIII в., єгип. вид., т. VIII, ст. 67 під 316=928 р. (пор. ибн-Мискавейг X-XI в., факс. вид., т. V, ст. 302 і далі).

[4]) Ибн-аль-Асір, VIII, 95 (під 322=934 р.). Той парубчак (Моизз) навіть у 931 р. не мав борідки.

[5]) Про їхнє дроворубство диви в Моиззовому життепису у ибн-Халликяна XIII в., єгип. вид., т. I, ст. 56=англ. I, 156 (за „Шозур-аль-оqуд“ ибн-аль-Джавзія, що помер 1201 р.). Мабуть чи не звідти—у ибн-Тиктаки (1302): „Фахрій“, вид. Альвардт (Ґота 1860), ст. 325.

[6]) Сталося це, певне, в 931=319 році, тоді, коли взагалі дейлемці густими лавами звідусіль були вливалися в Мердавіджеве військо: „wa аqбалет ид-Дейлямо илей-hи мин кюлли нāхийатин ли базли-hи wa ихсāни-hи ила джюнди-hи, фа 'азомат джойушо-hо wa каѳорат 'асāкиро-hо“-ибн-аль-Асір XIII в., єгип. вид., т. VIII,ст. 77.

[7]) Ибн-аль-Асір, т. VIII, ст. 92 (під 321=933 р.).

[8]) Це були остатні роки довголітнього панування халіфа Моктадира (908-932), що за ним наступив божевільний маніяк-халіф Кāгир (932-934).

[9]) Сучасник Мас'удій (пис. 947) не подає ніякісінької дати, навіть року не зазначує. Точну дату (16-го зулькāде 319 року=24 грудня 931 р.) ми знаємо од другого сучасника—Хамзи Іспаганського (961): Annales, вид. Ґотвальдт (Липськ, 1844), ст. 242 араб.=189 лат. У ибн-аль-Асіра XIII в. зазначено попросту 319=931 рік (єгип. вид., т. VIII ст. 78).

чимо в ибн-Зіярових руках офіційно визнану розлогу північно-західню перську державу зіяридську, незалежну од північно-східніх володарів-саманідів, попросту під номінальним сюзеренітетом аббасидського халіфа, що йому завойовник-Мердавідж з'обов'язався виплачувати 200,000 червінців річного податку. Або чи не точніш буде назвати тую державу лиш „Мердавіджова", ніж „зіяридська", бо дальші представники зіяридської династії, що пам'ятні тілки в історії перського письменства, але не політичного впливу, не панували вже на такій великій просторонi, як сам Мердавідж ибн-Зіяр. Мердавіджова перська держава обіймала собою, по 1-ше, більшу частину прикаспійських земель (в де-котрих округах держалися й далі, після Хасана Отруша та його зятя, аліди), і там само була справжня, невідчужна зіяридська столиця м. Ґорґян: по 2-ге — вона обхоплювала собою землі західньої Персії: всю Медію, включаючи і ближчі до Каспія такі міста, як Казвін та Рей (приблизно по теперішньому Тегран) і більш південні міста, як от Гамадан (Екбатану), Хольван (на допливі Тигра, на межах халіфової Месопотамії) і навіть такий далекий південний пункт як Іспаган, де була в Мердавіджа пишна військова резиденція й стояло головне Мердавіджове військо [1]). Більше того: безцеремонно порядкував ибн-Зіяр іще й далі на південь, у Хузистані (давній Сузіяні) [2]). Тимчасом бовейгіди, на власну руку, захопили трохи згодом Шіраз (934) [3]), де підмоглися матеріяльно, щасливим випадком здобули гроші на самостійне воювання і змогли з Шіразу заразісінько зробитися панами вже над цілою провінцією Фарсом [4]); Шіраз — столиця для Фарса.

Той, хто мав головну команду над військами, що одібрали Шіраз од халіфського намісника, був найстарший Бовейґів син Абуль-Хасан Алій, почесно прозваний Імад-ад-довле („стовп держави"), чи коротше — Імад. Деякі подробиці про його запанування над Шіразом варті уваги, як характеристичні для тих часів.

Військо, вступивши в місто, вимагало грошей і грозилося, що коли не дадуть платні, то всі порозбігаються. В Імада грошей уже не було, а чинити здирства над людністю він не бажав. Сильно роздумуючи, що йому далі діяти в тій скруті, сидів Імад самотою в шіразькому губернаторському палаці, коли побачив над своєю головою гадюку. Вона вилізла з однеї щілини в стелі тай сховалася в другу. Імадові стало

---

[1]) Стояло того війська там в Іспагані тисяч 40-50, — див. Мас'удій (947): „Золоті луги", т. IX, ст. 26; ибн-аль-Асір XIII в., єгип. вид., т. VIII, ст. 78 (під 319=931 р.).

[2]) Про Мердавіджові дії в Хузистані див. у ибн-аль-Асіра, т. VIII, ст. 78 (під 319=931 р.) та т. VIII, ст. 98 (під 322=934 роком).

[3]) А саме — в червні 934 р., цеб-то в джомаді II-ому 322 р.; див. ибн-аль-Асір, єгип. вид., т. VIII, ст. 94. Зазначуємо це, бо Вейль у своїй Geschichte der Chalifen (т. II, Мангейм, 1848, ст. 653) підкреслює, що не міг у джерелах своїх знайти точно вказаного місяця.

[4]) „Тамаккяна ('Имâдо-д-довле) мин Шîраза wa Фâриса" — ибн-аль-Асір, єгип. вид. т. VIII, 95 : 27 (під 322=934 р.). Пор. ибн-Мискавейг X-XI в., факс. вид., т. V (Лейд., 1913), ст. 459 і далі.

боязко, щоб вона часом не звалилася йому на голову. Він прикликав свою сторожу, нехай вони розберуть те місце в стелі. Розібрали—побачили потайні двері, а за ними окрему світлицю, де стояло десять скринь, набитих грішми та золотим посудом, ціною на півмільйона червінців. То Імад уже мав чим розплатитися з вояками. Та ще не був ділу край. Треба було бовейгідові пошити собі одіж, і закликав він того самого кравця, що доти шив на халіфового губернатора. Кравець був глухенький і до того заляканий. Не розчувши Імадових запитань, він, тремтячи, заявив: „Ті скрині, що в мене на сховку, то-ж не мої, а халіфового губернатора. Я й не одчиняв їх". Здивований князь звелів притягти їх до себе. Було скринь осьмеро, а в середині—гроші та дорогая одіж, ціною на 300.000 червінців. А зминуло ще трохи часу—познаходив Імад-бовейгід іще й ті скарби, що були приховали їх саффариди (Якуб ибн-Лейс та його брат Амр), як панували тут у Шіразі [1]).

Закопані скарби взагалі грають чималу ролю в побутовій історії тих часів, а з'окрема в бовейгідській. Імадів небіж Адод, що потім найбільше вславився споміж цілої бовейгідської династії, теж здобув незліченного скарба через лисичу нору, яка вела до підземної скарбниці, а викрив тую нору один вояк, полюючи лиса [2]).

Не треба зрештою випускати з уваги, що в оповіданнях про сховані чи закопані скарби звичайно бува чимало матеріялу апокрифічного, фольклорно-бродячого, який сьогодні пристосовується до однієї особи, взавтра—до другої. От хоч би отой самий анекдот про скарби, викриті через полювання на лиса: у історика Ґярдізія XI в. (певне за Селляміем X в.) він коротенько розповідається про одного з хорасанських вельмож кінця VIII віку, ще за часів халіфа Гаруна ар-Рашіда [3]).

Або знов: з трохи пізніших часів, про сельджуцького славнозвісного везіра Низамольмолька (уб. 1092) теж оповідається анекдот, як він саме під найскрутнішу хвилину свого життя знайшов горщика з червінцями, що його закопав у мечеті один сліпий жебрак (Мірхонд: Історія сельджуків, вид. І. Вуллерс, Ґісен 1838, ст. 135-136 перс.=ст. 119-121 нім.).

---

[1]) Про оці закопані чи приховані скарби диви напр. у ибн-аль Асіра XIII в., егип. вид., т. VIII, ст. 95 та в ибн-Халликяна XIII в., егип. вид., т. I, ст. 364 араб. =англ. II, 333 (ибн-Халликян покликається на тую історію хорасанських правителів, що написав аль-Мамуній XII в.). По перськи—в „Таріхи Ґозіде" 1330 р., факс. вид. (Лейд. 1910), л. 415-416, та в Мірхондовій XV в. історії бовейгідів, вид. Вількен (Берлін 1837), ст. 16 перс.=ст. 61 нім.

[2]) Широко й цікаво про отой скарб лисичої нори, з романтичними, інтриганськими подробицями, оповідає Мірхонд XV в. в історії бовейгідів, вид. Вількен (1837), ст. 23-24 перс.=ст. 68-70 нім. Покликається Мірхонд на „Таріхи Кивамі", тоб-то мабуть чи не на котрусь історію Шіраза, або цілого Фарса, присвячену тому чи иншому везірові-меценатові Кивамеддінові, яких ми знаємо в Шіразі XIV в. (Ми були-б сказали, що первісним джерелом любісінько могла-б бути одна з „побрехеньок" Сабія X в., відомого „сихъ дѣлъ мастера", коли-б Мірхонд не мав иноді звички цитувати Сабієву „Вінценосну історію" безпосередньо). Охоче переказується цей анекдот про лисичу нору в пізніших компіляціях, напр. в „Таріхи Ґейдер" 1611-1617 р. З поміж старіших істориків мабуть чи не про ту саму подію оповідає Равендій, автор сельджуцької „Рахет ес-содур" 1203 р., що її описав Ед. Бравн у Journal of the R. Asiat. Society 1902, July (там на ст. 584 ми маємо тілько голий заголовок „An ancient treasure found in Kirman in the time of the House of Daylam").

[3]) Ґярдізій, л. 97. вид. В. Бартольд (Спб., 1898 в „Текстахъ"=„Туркестанъ", часть I).

Узагалі таких анекдотів про скарби можна зацитувати безліч, і хочби де-які з них були й апокрифічні, всі вони однаково ілюструють тую велику вагу, яку за тих часів люди надавали закопаним скарбам.

Супроти Мердавіджа ибн-Зіяра брати-бовейгіди [1]) повели себе доволі пристойно. Вони, заволодівши Шіразом і фарською областю (934), з'обов'язалися поминати Мердавіджеве ім'я на ектеніях („хотбах“) у Фарсі, і тим самим офіційно, привселюдно визнали Мердавіджеву зверхність над собою: та ще й один з трох братів навіть поїхав жити коло самого Мердавіджа в Іспагані, як поручник за васальну вірність двох других братів [2]). Таким чином, поміж ними та Мердавіджем встановилися, кінець кінцем, добрі відносини, і Мердавідж зміг заспокоїтися, що з їхнього боку ніщо вже йому не загрожує. Бо перед тим, уже здавненька, він синів Бовейгових почав був чимало-таки опасуватися [3]), і оце-ж як узяли Бовейгові діти Шіраз та цілий край Фарс, Мердавіджеві дуже й дуже трівожно стало було [4]); доки він не забезпечив собі бовейгідську вірність, боявсь він був, що з Фарса бовейгіди зовсім легко можуть дістатися до халіфської столиці Багдаду; а вже-ж тую столицю він, Мердавідж, мріяв сам захопити із свого Іспагану [5]).

Бо честолюбивість у Мердавіджевій душі сильно тоді грала. Чи правдивий був його пишний сасанідський родовід, чи не правдивий, а намагавсь Мердавідж держати себе так, як колись себе держали справжні сасанідські шахи, блискучі володарі передіслямського Ірану. В своїй столиці Іспагані завів він роскішний, величний двірський церемоніял. Звелів він зробити золотий трон для себе і срібні трони для своїх воєводів, тай коли одбувавсь парад або двірське послухання, то пишно вбраний Мердавідж ибн-Зіяр із своїми двораками гордовито садовилися на тих дорогоцінних престолах, а оддалік ставали лави війська. Говорити людям безпосередньо до Мердавіджа було заборонено: треба було вдаватися до його камергерів („ходджâб“), камергери робили володареві доклад, а люди боязко трималися на почесній віддалі од свого пана [6]). Залишалося Мердавіджеві ще тілки піти походом на Месопотамію та на Багдад, звоювати їх, скинути мі-

---

[1]) Найстарший пізніше почесно звавсь, як ми були згадували, „стовп держави“=Імад-ед-довле (Абуль-Хасан Алій), середульший брат—„підпора держави“=Рокн-ед-довле (Абу-Алій-Хасан), наймолодший—„зміцнитель держави“=Моизз-ед-довле (Абуль-Хосейн Ахмед).

[2]) Ибн-аль-Асір XIII в., егип. вид., т. VIII, ст. 99 (під 322=934 р.).

[3]) і заздрити їм—ибн-аль-Асір, егип. вид., т. VIII, ст. 92-93 (під 321=933).

[4]) „иштадда залика 'алей-hи“—ибн-аль-Асір, т. VIII, ст. 98 (під 322=934 роком).

[5]) „(ликей) ля йабqа ли 'Имâдн-д-довлати тарîqон иля ль-халіфати, wа йаqçода-hо hywа мин нâхийати Иçбаhâна“—ибн-аль-Асір, егип. вид. т. VIII, ст. 98-99 (під 322=934 р.).

[6]) Ибн-аль-Асір, егип. вид., т. VIII, ст. 67 (під 316=928 р.) та т. VIII, ст. 105 (під 323=935 р.). У Мас'удія (917) трохи коротше, т. IX, ст. 27.

зерного, безсилого багдадського халіфа, тай поновити престіл сасанідських царів, і то вже навіть не в Багдаді, а в давньому історичному шахському Ктесіфонті. Мердавідж мріяв, як він піднесе тую аршакідську і сасанідську столицю Ктесіфонт з її руїн, наново її забудує, поновить палати хосроїв, сам оселиться в них і скаже себе величати „шâhен-шâh“=„цар над царями“ [1]). Аббасидських халіфів, отаких як недавній той божевільний виродок Кâгир (932-934), що в своїх палатах не випускав гострого списа з рук і мов скажений гнівно метав того списа в людей за найменче сперечання або провину [2]), скинути з престола і не шкода було [3]), і не важко було-б це зробити при тодішньому безпорадному становищі багдадського халіфата. Адже-ж халіф (чи його турки-майордоми) був тоді справжнім фактичним господарем тільки над багдадською областю в Месопотамії і подекуди в найближчих сусідніх місцевостях [4]); тай у багдадській цариці він порядкував не самостійно, а через отих своїх турецьких майордомів „емірів над емірами“, що з ними, знов, сварилися инчі турки-гвардійці і знеслювали навіть тую невеличку територію, яка ще була залишилася за халіфом. Сам халіф був тільки лялька в чужих руках. І коли одному з тюрків-майордомів за часів того самого халіфа (Рâдия), проти якого виступав оце Мердавідж, стало нахабства випустити в світ монету (дінари та диргеми) з своїм образом і написом: „влада належить тілки преславному емірові Беджкемові, панові над людьми“, а на другому боці монети—вибити образ халіфа у пригніченій, задуманій позі [5]), то чому-б не смів мріяти й Мердавідж про щось подібне?

Готуючись вирушити з Іспагану на Багдад, Мердавідж ибн-Зіяр наперед був певний своєї перемоги. Коло нього гуртувалися астрологи й усякі инчі дурисвіти; вони подавали йому надію в його планах, запевнювали, ніби зорі небесні виразно віщують, що незабаром він має з Іспагана славно запанувати над землею і запровадити нову віру (очевидячки, шиїтство замість

---

[1]) Про такі Мердавіджеві мрії—ибн-аль-Асір, єгип. вид., т. VIII, ст. 105 (під 323=935 р.).

[2]) Про ті Кагирові норови—Мас'удій (947): „Золоті луги“, т. VIII, ст. 288 та 296.

[3]) Це зрештою й зробили багдадські двораки: вони скинули Кагира з халіфства, вибрали йому очі і засадовили осліпленого „пана над правовірними“ доживати свої літа під доглядом сторожі в одному з багдадських палаців. У 935 році Мердавідж мав діло вже з новим халіфом Рâдием (934-940).

[4]) Персія була тоді в значній своїй частині (північній і східній) у руках бухарських емірів-саманідів (емір Наср II Кармат), а почасти, від недавна, в руках Мердавіджевих (на заході) та в руках синів Бовейга (на півдні в Фарсі). З арабських земель північна Месопотамія (Мôсул) та незабаром і північна Сирія (Алеппо) —у династії хамданідів; єгипет (а незабаром і південна Сирія і хиджазька Арабія) —у династії іхшідів (доки потім запанували тут халіфи фатиміди). Що до північної Африки та Іспанії, то там були свої власні, зовсім окремі, халіфи (фатиміди, кордовські омейяди).

[5]) Про ці цікаві монети дизи у сучасника-Мас'удія (947), т. VIII, ст. 341.

сонніцтва), і що його династія налічуватиме аж сорок царів. Вже звелів Мердавідж наперед зробити собі корону іранських „шаген-шахів“, а що тих шахських давніх вінців намальовано було для нього чимало, то він, переглянувши їх пильно, обібрав для себе корону великого Хосрова I Анушірвана (531-579), і так йому зробили майстри [1]). Наперед віруючи, що Багдад безперечно дістанеться йому в руки, Мердавідж іще в Іспагані заздалегідь порозподіляв поміж своїми видатними пособниками всі найкращі багдадські приміщення; звичайно, що їм обіцяно було й губернаторські посади в усіх кінцях мусульманської землі, та й то не тільки на території аббасидського халіфату, ба ще й далі, на заході [2]).

Але не довелося Мердавіджеві вирушити з Іспагану: через своїх турків-гвардійців.

Ідучи за звичаєм инших тодішніх володарів (багдадського халіфа, саманідів), мав Мердавідж коло себе лейб-гвардію з турецьких рабів, щось тисячі чотирі люду, тільки-ж не давав їм так своєволити, як вони своєволили в Багдаді або й у Бухарі: аби що—зараз непокірному смерть [3]); проти турків він тоді пускав своїх дейлемців [4]). Він казав: „турки народ забісований, але-ж у міні живе дух царя Соломона, сина Давидового: вмію я чортів-бісів приборкати!“ І от на початку 935 року, саме тоді як усе вже було готове для походу на Багдад, розгнівався якось Мердавідж на декотрих із своїх турецьких голямів понад усяку міру, чого, мовляв, вони зчинили галас із своїми кіньми і не дали йому виспатися. Звелів він своїм дейлемцям, щоб вони з турецьких коней познімали сідла та окульбачили й загнуздали отих винних парубків тай загнали їх, загнузданих, до конюшні, мов скотину. Це вкрай обурило других турків-рабів, і вони поклали вбити „того чортяку Мердавіджа“. Знали вони, що Мердавідж піде до лазні помитися; вони наперед підмовили купелевого служника-мурина, щоб той нишком зламав Мердавіджеву шаблю і вклав її знову в піхву, нехай Мердавідж нічого не підозріва,—а тоді оточили лазню й напали на свого володаря. Мердавідж, голий і беззбройний, був забарикадував двері лазні стілцем, що був мився на ньому; але бунтівники продерлися до нього в парню через дах і вбили (19 січня 935 року) [5]). Заподіявши наглу смерть гордому Мердавіджеві ибн-Зіярові, грізному халіфовому ворогові, турецькі голями (двоє з них

---

[1]) Про ті корони—Мас'удій (947): „Золоті луги“, т. IX, ст. 27-28. Коротенько в ибн-аль-Асіра XIII в., егип. вид., т. VIII, ст. 105 (під 324=935 роком).

[2]) Про такий попередній розподіл—Мас'удій, т. IX ст. 29.

[3]) „Wa kâna сеййн'а ç-çохбати ла-hом, каеіраль-qатли фі-hим,—Мас'удій, там само т. IX, ст. 28-29.

[4]) Ибн-аль-Асір, т. VIII., ст. 104 (під 323=935 роком).

[5]) Коротенько про це вбийство диви у Мас'ýдія (947): „Золоті луги“, т. IX, ст. 29-30, а широкі подробиці—у ибн-аль-Асіра XIII в., егип. вид., т. VIII, ст. 103—104. Точна дата вбийства—у Хамзи Іспаганця: Annales, вид. Готвальдт (Липськ, 1844), ст. 242 араб.=ст. 189-190 лат.

були дуже визначні в політиці офіцери) втікли з Іспагану од дейлемців та ґілянців як найшвидче на халіфську територію [1]).

Із свого боку дейлемці та ґілянці, котрі були з Мердавіджем в Іспагані, очевидячки добачили для себе деяку небезпеку залишатися й далі там на півдні без свого воєводи, далеченько од своєї прикаспійської батьківщини. Вони покинули Іспаган, забрали з собою тіло вбитого Мердавіджа та й перевезли його до північної Медії, до Рея (де тепер Теґран); там у Реї вони зложили присягу на вірність Мердавіджевому братові, „перепелиному ловцеві“ Вешмґірові ибн-Зіярові (935-967), батькові пізніш прославленого Кабуса [2]). А тимчасом серед метушні, яка учинилася в Іспагані після Мердавіджевої загибелі, втік той із Бовейгових синів, котрий перебував в Іспагані при Мердавіджі як заставник за васальну вірність братів. Він швиденько попрямував до Фарсу, до братівського Шіразу, де й оповістив про все, що сталося. І от, незабаром, вступили до Іспагану бовейгідські війська і прилучили недавню Мердавіджеву військову столицю до бовейгідських володінь [3]). Визнавати Вешмґіра ибн-Зіяра за свого сюзерена-зверхника, отак як покійного Мердавіджа ибн-Зіяра, жаден з Бовейгових синів уже ж і не думав . Навпаки, вони заходилися виперати зіярида навіть з Рея, з північної Медії, потісняючи його аж до каспійської бережини: до Табаристана та Ґорґяна. Вся південна та західня Персія зробилася самостійною державою бовейгідів; Шіраз, Іспаган, Рей поробилися резиденціями нових володарів.

Якщо передчасна Мердавіджева загибіль обратувала халіфську столицю Багдад од перського завоювання, то обратувала ненадовго. Чого бажав зіярид Мердавідж, того бажали й Бовейгові сини. Декільки літ вони вжили на те, щоб закріпити свою владу в південній і західній Персії (воюючись і проти зіярида Вешмґіра і проти саманідських воєводів [4]), а далі звернулися до Месопотамії, до Багдаду. Один із членів аббасидської династії, що тодішньому халіфові доводився братом-у-других і дуже пнувся сам халіфувати, попросту накликав бовейгідів (дарма, що шіїтів) ійти на Багдад,

---

[1]) Мас'удій, т. IX, ст. 31; ибн-аль Асір, VIII, ст. 105.

[2]) Перське слово „вешм“ значить „перепелиця“, а „вешмґір“—„перепелиний ловець“ (Мас'удій: „Золоті луги“, т. IX, ст. 30). Вешмґір і справді дуже любив полювання,—і пізніш, уже як був старим дідом, навіть смерть прийняв не де, як на ловах: полюючи на дикого вепря, він звалився з переляканого коня і вбивсь на місці. Диви „Кабус-наме“ 1082 р, розд. 18-й (переложено в мене в „Історії Персії“, т. I, М., 1915, ст. 549, а подробиці—у ибн-аль-Асіра XIII в., егип. вид., т. VIII, ст. 207 (під 356=967 роком).

[3]) Мас'удій (947): „Золоті луги“, т. IX, ст. 30-31; ибн-аль-Асір XIII в., егип. вид., т. VIII, ст. 105, ст. 108; „Таріхи Ґозіде“ (1330), факс. вид., 1910, л. 416.

[4]) Детальні подробиці про ці військові події, ступінь за ступенем, викладає ибн-Мискавейг X-XI в., в самому кінці V т. своїх „Таджариб аль-омам“ (Лейд., 1913) та в початку VI т. (ще невиданого), та ибн-аль-Асір у VIII томі, під роками 323-334=935-945.

сподіваючися, що дейлемці будь-що-будь посадовлять його на халіфство. І от, 945 року, єретицькі бовейгідські війська вступили до Багдада, до тієї, можна сказати, священної столиці „пана над правовірними“, до вславленої казкової резиденції давнього Гаруна-ар-Рашіда, і заволоділи нею. Вів дейлемців не найстарший споміж трох братів-бовейгідів, не Імад (той волів мати резиденцію в серці Персії, в Шіразі), а наймолодший, Моизз; він і запанував у Багдаді. З ним почалося в Багдаді трохи не столітнє панування єретичої іранської дінастії, що привселюдно визнавала шіїтство за свою непохитну віру. Вигнавши з Багдада турецьку гвардію, яка досі тут хазяїнувала, шіїт-бовейгід натомість сам захопив у свої руки правовірного аббасидського халіфа, трохи згодом вибрав йому очі й скинув його з халіфства, а натомість посадовив свою креатуру, отого самого аббасида, що вдавсь був до нього за підмогою [1]). Свіцької державної влади той новітній бовейгідський ставленик [2]) уже не мав ніякісінької: халіфство одтоді сталося тільки священним саном. „Владу захопив собі син Бовейга-дейлемця“, —пише по свіжому сліду сучасник подій,—„а халіф—у його руках. Халіф не може ані чогось наказувати, ані забороняти, і нема тепер справжнього халіфа з везіром. Про добробут країни та про ползгоду лиха, накоєного війною, сам уже дбає Бовейгів син Ахмед (Моизз-ед-довле)“ [3]). Так було й далі, після Моизза: через деякі політичні міркування [4]) бовейгідські султани про людське око визнавали себе за васалів халіфа, тільки-ж до свіцького порядкування не пускали його ніяк. Коло 1000-ого року аль-Біруній характеризував становище так: „Правління і влада перейшли од халіфів до бовейгідів, і залишилися в аббасидських руках самісінькі справи релігійно-догматичні, без свіцької влади“ [5]).

Отак-от не зіяридам довелося пожати плід Мердавіджевого діла, а бовейгідам. Бо ми вже були згадували, що в момент падіння багдадського халіфату, себ-то за п'ятеро літ до середини X віку, тільки в своєму рідному прикаспійському краї залишалися зіяриди господарями, в особі Мердавіджевого брата Вешмґіра ибн-Зіяра (935-967); иноді, хіба, щастило Вешмґірові розповсюднитися й на сусідню північну частину Медії. А Месопотамія (з неголовною тепер столицею Багдадом), куди так сильно був пнувсь

---

[1]) Мас'удій (пис. 947, двома роками пізніш од цих подій): „Золоті луги“, т. VIII, ст. 390—391 та ст. 409-410. Деякі додаткові подробиці—у ибн-аль-Асіра XIII в., єгип. вид., т. VIII, ст. 161-162. Близькі до ибн-аль-Асіра: ибн-Тиктака (1302): „Фахрій“ вид. Альвардт (Ґота, 1860), ст. 334-335; „Таріхи Ґозіде“ 1330, факс. вид. (Лейд., 1910), л. 348, л. 418; Мірхонд XV в.: „Історія бовейгідів“, вид. Вількен (Берл., 1837), ст. 21 перс.=ст. 66-67 нім., і ин.

[2]) халіф Мотий, 946-947.

[3]) Так характеризує одтодішню халіфову ролю Мас'удій (947): „Золоті луги“ т. IX, ст. 1-2; т. VIII, ст. 410-411.

[4]) Про це мова ще буде нижче, ст. 127.

[5]) Біруній: Хронологія, вид. Ед. Захав (Лпц. 1878), ст. 132: 3-4.

покійний Мердавідж, і Персія західня та південна (з головною бовейгідською столицею Шіразом)—це, як ми бачили, сталася держава трох братів-бовейгідів, що жили між собою на прочуд приязно й сильні були своїм єднанням. Вся опроча, східня частина Персії (Хорасан у широкому розумінні) та Мавераннагр—належали до саманідів, які саме тоді почали вже потроху хилитися й до політичного занепаду [1]). Що до північної Медії, а з осібна до Рея (приблизно там, де теперечки Тегран), то ця країна була перші часи яблуком сварки для всіх трох отих перських держав, доки закріпилася твердо не за ким, як за бовейгідами, і Рей зробивсь так само однією з бовейгідських столиць, нарівні з Шіразом та Багдадом.

Але дві з тих трох, попереду між собою ворожих, перських держав, зіяридська та саманідська, перебували в момент падіння халіфата вже з пару років у мирі й добрій лагоді між собою: терплячи урізки в своїх володіннях через бовейгідів і не надто покладаючися на бовейгідську дальшу прихильність, а рівночасно не можучи встояти так само проти напору саманідських військ із Хорасана, зіяриди знов з'єдналися з саманідами. Приневолений вступити в союз із бухарським еміром, зіярид Вешмґір дав обіцянку „слухатися“ його, тоб-то визнав себе, принаймні номінально, за саманідського васала (943) [2]). Цьому васальному союзові вірним зоставсь і довголітній „перепелиний ловець“ Вешмґір (935-967), і так-сяк були вірними, аж доки впала саманідська держава, Вешмґірові наступники, його сини—Бісотун (967-976) та особливо відомий Кабус (976-1012, з титулом „Шемс-аль-меалі“=„сонце високих подвигів“). Иноді, правда, бували в них і сварки з саманідами, і навіть військові сутички, та якось це все кінчалося миром. Од зачіпок з бовейгідами тії зіяриди обережно силувалися втікати.

Важливої політичної ролі тії зіяриди, не виключаючи й Кабуса, „сонця високих подвигів“, вже не одгравали. Мирно перебуваючи в своїй прикаспійській столиці Ґорґяні (чи—з арабська—Джорджані), відомі вони побільше своїм літературним та науковим меценатством, яким тоді взагалі визначалися й инчі всі удільні династії X віку: в Бухарі—саманіди, в царині теперішньої Хіви—харезмшахи, в Шіразі, Іспагані, Реї, Багдаді—бовейгіди і ин. Значний слід в історії письменства залишив Кабус ибн-Вешмґір (976-

---

[1]) Панував тоді малозначний саманід Нух I (943-954), посаджений на емірство бунтівниками замість свого батька Насра II Кармата; а везіром був у Нуха святий Сюлямій, що й занапастив саманідську державу,—диви ст. 87.

[2]) В місяці джемаді II, року 331=в лютому 943 р. Диви ибн-аль-Асір XIII в., егип. вид., т. VIII, ст. 138. Покійний Мердавідж, аж доки виступив як виразний володар-самостійник, теж номінально вважався був за васального князя, тілки не супроти саманідів, а супроти багдадського халіфа.

1012). Залишилася, правда, про нього пам'ять, що мав він особисту вдачу крутеньку, неприборкану, з деякими часом дуже грізними вибриками, принаймні проти своїх малослухняних вояків [1]), та в усякому разі тая його грізна вдача (краще сказати, любов до суворої дисціпліни) не перебивала йому шанувати літературу й науку дуже. Він і сам писав науковою арабською мовою наукові розвідки на всякі теми (богословські, астрономічні, то що), надто славлячись як тонко-стилістичний мораліст, і любив гуртувати коло себе в Ґорґані видатних письменників. Серед тих багатьох людей, що тішилися його ласкою і високо шанували свого патрона, були такі великі, як історик і астроном аль-Біруній (973-1048) та всесвітньо-славний філософ ибн-Сіна (Авіценна, 980-1037), що приїхав був до Ґорґану незадовго перед наглою смертю Кабусовою [2]). Звістки про тих учених людей, що жили в Ґорґані, дали собою матеріял для цілої арабської книжки ґорґанця Хамзи Сагмійського (пом. 1036): „Китâб ма'рифет 'оляма̂ Джорджâн“ [3]).

Взагалі зіяридська столиця, Горґан, являлася в X-XI в. значним культурним осередком прикаспійської бережини і завбільшки стояла по-над усіма тамошніми містами. Тут була шовкова торговля; шовківництво процвітало і в Ґорґані і в Табаристані. Густі, непролазні чагарі, що й досі вкривають болотяну надбережну частину Прикаспія, давали матеріял для виробу чудових мат (циновок-рогож), якими Табаристан дуже славився: табаристанські мати („хосор“, ед. ч. „хасîр“) вважалися за такий самий видатний крам („тарâиф“), як і найдорожчі килими [4]). Культура рижу, що на болотяному вогкому ґрунті добре росте, була й тоді важливим ділом для країни і

---

[1]) Через свою жорстоку суворість супроти війська Кабус ибн-Вешмґір і загинув, так як колись загинув його дядько Мердавідж: вояки побунтувалися проти Кабуса, скинули його з престолу і на князівство посадовили його сина Менучигра (1012-1029). Диви Отбій XI в. на полях егип. видання ибн-аль-Асіра XIII в., XII, ст. 17; „Кабус-наме“ 1082 р., розд. 20 (перелож. у мене в „Історіи Персіи“, т. I, М., 1915, ст. 550); ибн-аль-Асір XIII в., егип. вид., т. IX, ст. 89 (під 403=1012 роком). Мавзолей Кабуса—цілий і досі; він заввишки 25 сажнів, а стіни його, з цегли, мають 4 аршини завтовшки; недурно цей мавзолей зветься в написі на йому „каср“, тобто „за́мок“; архитектурою своєю він скидається на тип кавказький, тобто являє собою багатогранчасту призму з конічним куполом. Див. И. Т. Пославскій: „Изъ поѣздки на р. Атрекъ и р. Гюргенъ“ в „Протоколахъ Туркестанскаго кружка любителей археологіи“ 1900 р. (ст. 184-192). Цього розкішного мавзолея збудував собі сам Кабус за свого життя (Отбій, т. XII, ст. 22).

[2]) Широка мова про літературний рух у зіяридському двірському колі буде в відділі історії перського письменства і, з'осібна, в передмові до вибірок із зіяридського домостроя „Кабус-наме“ 1082 р. По російськи диви „Історія Персіи“ т. I, вип. 4 (М., 1915), ст. 525-559.

[3]) Себто „Книга звісток про учених Ґорґана“—див. каталог Оксфордської Бодлеєвої рукописної книгозбірні: Bibliothecae Bodleianae cod. mss. catalogus, т. I, 746 (Оксф. 1787); пор. C. Brockelmann: Gesch. der arab. Litter., т. I (Веймар 1898), ст. 334.

[4]) У Отбія (пом. 1036) „хоçор Табаристâн“=„табаристанські мати“ зазначено серед усяких инших коштовних скарбів. Див. „Ат-таріх аль-Йаміні“ на полях егип. вид. ибн-аль-Асіра, т. XI, ст. 26.

одним з джерел її багацтва[1]). У географа Істахрія X в.[2]) ми знаходимо загальний панегірик природі та плодючости отих прикаспійських країв, де, мовляв, разом гуртуються культурні рослини і теплих і холодних поясів і де ростуть пальми, дарма що взімку випада сніг[3]). Привізний торг теж був чималий у зіяридського князівства, куди дуже легко було довезти товари (сировину) через Волгу та Каспійське море навіть із балтійських країн, а тим паче з північної Руси та з землі волзьких болгарів та хазарів. В монетних скарбах, що викопуються в Прусії, Литві, Скандинавії, північній Руси, поруч безлічі саманідських грошей ми зустрічаємо й зіяридські (та й бовейгідські до речі)[4]).

Зіяридське князівство пережило саманідську династію (що впала 999 р.) і вдержалося, то як васальне бовейгідське, то як васальне газневідське, аж до часів сельджуцької імперії. А остаточно знищили династію не сельджуки, а вороги сельджуків, місцеві прикаспійські ісмаіліти-ассасини в другій половині XI віку.

Таблиця зіяридів.

928 — 935. Мердавідж ибн-Зіяр.
935 — 967. Вешмґір ибн-Зіяр.
967 — 976. Бісотун ибн-Вешмґір.
976—1012. Кабус ибн-Вешмґір.
1012—1029. Менучигр ибн-Кабус.
1029—1032. Ануширван ибн-Менучигр.
1032—1042? Дара ибн-Кабус[5]).
1042?—1049? Бакалінджар.
1049?—1063? Іскандер ибн-Кабус.
1063—1084? Кей-Кавус ибн-Іскандер.
1084?—1091. Ґілян-шах ибн-Кей-Кавус.

Примітка. Подана мною (на підставі синхроністичних міркувань) хронологія остатніх чотирох або й п'ятьох зіяридів одступає одтієї, якої звичайно держаться орієнталісти, бо в них раз-у-раз фігурує така табляця: Ануширван 1029—1042 (або 1032); Бакалінджар 1042 (або 1032)—1049; Кей-Кавус

---

[1]) І недурно найпершу mise en scène зіяридської династії історія сполучає з засівом рижу. Див. ст. 103.

[2]) Істахрій (коло 951 р.)—в Bibliotheca geographorum arabicorum т. I (Лейд., 1870), ст. 213.

[3]) Тільки-ж болотяне підсоння (клімат) дуже вадить здоровлю: тяжкі пропасниці.

[4]) На це звернув увагу ще К. Френ у своїм класичнім „Ibn-Foszlan"-і (Спб., 1823), ст. 80 та 81. Порівн. у нас ст. 82. Иншу бібліографію тих монетних скарбів див. згуртовану в Б. Дорна: „Каспій" (Спб. 1875), ст. 35-36.

[5]) Про Дару див. у ибн-аль-Асіра, єг. вид., т. IX, ст. 160 (під 424=1032 р.) та IX, 165 (під 426=1034 р.) та ще ст. 185 і 189 (під 433=1041 р. і 434=1042 р.), де його, через помилку, названо Ануширваном (хоч Ануширван, як ми знаємо з Бейгекия XI в., помер 423=1032 року).

1049—1070; Ґілян-шах 1070—1077. Таким чином вони зовсім проминають навіть Іскандера, дарма що його рідний син Кей-Кавус у своїй „Кабус-наме“, яку він написав для свого сина Ґілян-шаха 1082 року, виразнісінько й точно каже в 42-му розділі, що на їхньому троні раніш од нього, Кей-Кавуса, сидів покійний батько, себ-то Іскандер. Запровадив згадану хронологію переважно Дорн, видавець табаристанських істориків [1]), а за ним машинально, без нової перевірки, пішли й другі европейці [2]), забуваючи про те, наскілки покручені й поплутані взагалі всі звістки в табаристанських джерелах, а хронологія з'осібна [3]).

---

[1]) Захав, у передмові до арабського тексту аль-Біруніевої „Chronologie orientalischer Völker“ (Лпц. 1878, ст. XXI), наводить більше-менче таку саму генеалогічну таблицю, як і инші, та покликається не на Дорна і не на табаристанських авторів, але на пізнього османського всесвітнього історика Мюнедджім-баши (пом. 1702), а саме на царгородське видання його компіляції, т. II, ст. 478-482.

[2]) Між инчим (окрім Захав) можуть бути названі: Ріё в I томі опису перських рукописів Британського Музею (Лонд., 1879, ст. 202—204, при описі „Історії Табаристана“ ибн-Ісфендіяра XIII в.); Авг. Мюллер: „Історія ислама“, т. III (Спб., 1896), ст. 87; В. Бартольд у додатках до „Мусульманскихъ династій“ Стенлі-Лен-Пуля (Спб., 1899, ст. 290); В. Ґейґер у статті „Die kaspischen Dialekte“ в „Grundriss der iranischen Philologie“ т. I, відд. 2 (Страсб., 1898—1901), ст. 346.

[3]) Аж дивно читати у Ріе (т. I ст. 203 стовп. 2): „Ґілян-шах ибн-Кейкавус запанував після свого батька в 462 (=1070) році, а вигнав його сельджуцький султан Тогрул“. Цю звістку з ибн-Ісфендіяра наводить Ріё без ніяких застережень, а вже-ж напевне краще од усіх инчих знає, що сельджуцький султан Тогрул помер іще 455=1063 року (!) і фізично не міг-би вже когось ізвідкись виганяти. Ибн-Ісфендіярові, навпаки, це не відомо, і він далі сміливо проголошує, що султан Тогрул помер 471=1078 року (!!).

Бовейгіди, володарі халіфського Багдаду, іранські „царі над царями“.
(932, 945 - 1055).

Вже коли з друкарні було дано остатню коректуру цього аркуша (в тому числі ст. 119—128), наспіла до Київа звістка про найновіще видання (в Англії), яке присвячено історії бовейгідів. Розпочав був його друкувати Amedroz, а як помер він (1917), то додрукував Margoliouth: „The Eclipse of the Abbasid Caliphate“ (Оксфорд 1922), 7 тт. Із тих сьомох томів три томи—тексти: ибн-Мискавейг X-XI в. до кінця (себто й т. VI), його продовжник везір Абу-Шоджа ибн-аль-Гамаданій (що його працю вважали були за затрачену) та Гиляль ас-Сабій XI в. Другі три томи—переклад, а ще один том—показчики. В Київі цього видання ще нема, та нема його і в Петербурзі, як пише до мене про все це акад. В. В. Бартольд.—Звичайно, що змодифікувати, згідно з цим, усі тії бібліографічні вказівки, які в нас подано на ст. 119—120, пощастило через технічні друкарські труднощі тільки в дуже незначній мірі.

Бовейгіди, володарі халіфського Багдаду, іранські „царі над царями“. (932, 945 - 1055).

I.

Де-що про джерела.

Споміж тих джерел для історії IX та X віку, які подано в нас на ст. 5 - 14, натурально однадають для бовейгідської історії X - XI віку усі автори, котрі писали перед бовейгідським запануванням, перед 945 роком, в їх числі віднадає й Табарій (помер 923). Всі инші залишаються. До них додати можна ще з пару йменнів, та й про де-кого з уже названих не завадить тут подати скількись спеціяльніших уваг.

Найважнішими джерелами являються, очевидячки, ті історики, що жили сами в бовейгідській державі і були найближчими свідками подій.

До таких бовейгідських істориків належать:

1—2) ибн-Мискавейг X-XI в. (№ 12 загального реєстру, ст. 8): „Таджâриб аль-омам“=„Що діялося з народами“. Автор сам служив у бовейгідських султанів, був везіром-скарбником і добре знав усе, що чинилося в його панів. Для бовейгідського періоду має вагу остатній, цеб-то VI том, що входить і в Gibb memorial series, і в оксф. вид. 1922 (пор. ст. 118). Та, на жаль, отой VI том, обіймаючи події 939-983 р., ще не вичерпує цілої історії бовейгідів: він спиняється на смерти Адод-ед-довле. Продовження („зейль“) дав Абу-Шоджâ‘ ибн-аль-Гамадâній XI в.[1]). Див. ст. 118.

3) До нас або не дійшли або дійшли в самісіньких фрагментах та чужих виписах ті історії бовейгідів, що написалися в сім'ї Сâбіїв:

а) Найчастіше цитується (між инчими в ибн-Халликяна XIII в. та в Мірхонда XV в.) офіційно-перехвальна історія бовейгідської династії, „Вінценосна книга“=„Китâб ат-тâдж“, що її, з наказу бовейгідського султана Адода, написав 981=371 року Ібрâгім ас-Сâбій; автор сам

---

[1]) Ибн-аль-Гамадâній довів свою історію до 512=1118 р.; див. напр. у ибн-аль-Кифтія, пом. 1248: „Тâріх аль-хокамâ“ (вид. Ліпперт, Липськ, 1903, ст. 111). Але ибн-аль-Асір (пом. 1232) каже, що кінчався „Зейль“ на 389=999 році (т. IX, ст. 57). Можлива річ, що ибн-аль-Кифтий і ибн-аль-Асір говорять про дві окремі його праці, а не про одну й тую самую. Дату для смерти Абу-Шоджі ибн-аль-Гамадâнія 488=1095 дає ибн-аль-Асір (егип. вид. т. X, ст. 93; пор. ще т. X, ст. 68-69). Пізніщу дату для смерти ибн-аль-Гамадâнія 513=1119 дає „Фахрій“ 1302 р. (вид. Альвардт, 1860, ст. 346). У Хаджі-Халфи XVII в. ми знаходимо ще пізніщу дату—521=1127, і самісіньку її знав де-Слен (т. III, 1868, ст. 265). Вид. (з перек.)—Оксф. 1922.

дуже іронічно був одзивався про свою „Вінценосну історію“ [1]).

б) Пізніщий од нього Гиляль ас-Сабій був довів свою літопись до 447=1055 року [2]), та до нас дійшов уривок приблизно лиш за три літописні роки: 389-393=999-1003; його видав Амедроз (1901) [3]), а один листок з того уривку, що не торкається бовейгідів, давно вже був подав друком бар. Розен [4]). Працю оцього Сабія дуже шанували вчені люди халіфату [5]).

4) Та'âлибій Нішапурський (961—1038, у нашому вступному реєстрі № 16, ст. 9) одвів для західньої Персії, цеб-то й для держави бовейгідів II-й та III-й томи своєї антології: „Йетімет ад-даhр“ (Дамаск, 1304=1887), а свої „Цікаві звістки“ (вид. де Йонг, Лейд. 1867) він просто присвятив одному з бовейгідських везірів (ибн-Аббадові, пом. 995).

Єсть бовейгідські сучасники, ворожі їм-бовейгідам. Вони освітлюють історію бовейгідів не так повно, як спеціяльні бовейгідські історики, але вони цікаві тим, що дозволяють контролювати бовейгідську історіографію хоч трохи. Для другої половини бовейгідського періоду, яка в бовейгідських істориків мало освітлена, вони являються навіть перводжерелами. Сюди найбільше відноситься витіеватий—

5) 'Отбій (пом. коло 1036), двірський історик-панегірист Махмуда Газневідського. Цитується в нас за каїрським виданням 1290=1873 року на полях X-XII т. т. ибн-аль-Асіра. Сучасні йому події він описує як свідок їх, а для історії трохи раніших бовейгідських обставин иноді покликається на „Вінценосну історію“ Ібр. Сабія (напр., X, 63; XI, 67; XI, 177).

Що до пізніщих компіляторів, несучасних бовейгідам, то з арабів особливої уваги варті месопотамці ибн-аль-Асір XIII в. з його вчеником ибн-Халликяном XIII в. (в загальному реєстрі вони в нас №№ 27-28 ст. 11—12).

6) ибн-аль-Асір (1160-1232), що цитується в нас за єгип. вид. 1290=1873 р., каже про бовейгідів в т. VIII та в т. IX. Хоч джерел своїх він побільше не має звички називати, але при нагоді, торкнувшись бо-

---

[1]) Про оте Сабієве самоіронізування („брехеньки та брехні“) див. ст. 102, за ибн-Халликяном єг. I, 12=англ. I, 37; ще пор. ибн-аль-Асір IX, 6 (під 371=981 р.).

[2]) А помер Гиляль ас-Сабій 1056=448 р. (не 1065 р., як помилково подає В. Вартольд у своєму „Туркестанѣ“, Спб., 1900, ст. 8).

[3]) H. Amedroz: a) Three years of Buwaihid rule in Baghdad (A. H. 389-393), fragments of the history of Hilal as-Sabi—Journal of the R. Asiat. Soc. 1901;—б) Hilal al-Sabi, The historical remains, first part of his Kitab al Wuzara (Gotha Mss., 1756) and fragment of history of 389-393 a. H. (Brit. Mus. add. 19.360), Лейд. 1904;—в) Оксф. 1922.

[4]) „Разсказъ Хилâля ас-Сâби о взятіи Бухары Богра-ханомъ“ в „Запискахъ Вост. Отд. Имп. Русск. Археол. О-ва“, т. II (Спб., 1887), ст. 272-275, з деякими увагами.

[5]) От. напр., що каже автор „Історії мудреців“=“Тâрîх аль-хокамâ“ ибн-аль-Кифтий (пом. 1248): „Коли ти хочеш читати добру, послідовну історію, то найперше маєш Тâбарія, а далі йде праця Тâбита ибн-Синана (ас-Сâбія), що починається за скількись літ перед тим часом, до якого довів історію Тâбарій, і доходить до 363=974 року; того року Табит помер. Далі йде писання Гиляля ас-Сâбія, Табитового небожа: Гиляль продовжує книгу свого дядька Табита і доводить літопись до 447=1055 року. Ніхто споміж Гилялевих сучасників не вмів так добре судити про події і вглядатися в таємниці династій, як він: бо він того навчивсь од свого діда, що секретарював у державній канцелярії і знав усі події; та й сам він, Гиляль-ас-Сабій, був секретарем у канцелярії і, знаючи всі звістки, які туди надходили, вносив їх до своєї літописної збірки“ („Тарîх аль-хокамâ“, вид. Ю. Ліпперт, Липськ, 1903, ст. 110).

вейгідів, згадує ибн-Мискавейга X-XI в. [1]) та його продовжника везіра Абу-Шоджу ибн-аль-Гамаданія (пом. або 1095, або 1119) [2]) та багдадця ибн-Макулю (род. 1030, пом. коло 1094) [3]), що переробив велику „Багдадську Історію“ ибн-аль-Хатиба Багдадського (1002-1071) на коротшу [4]). Один раз, торкнувшись кінця бовейгідської історії, ибн-аль-Асір спориться проти ибн-аль-Джавзія (пом. 1201) [5]). Та ще напевне користувавсь ибн-аль-Асір і „Вінценосною Історією“ Сабія X в. [6]), а безперечно—літописом двох других Сабіїв: Табита й Гиляля [7]). Отбія він використовував пильно.

7) Ибн-Халликян (1211-1282) подає чималенько статей про окремих бовейгідських володарів та їхніх везірів у своєму біографічному словнику, що ми його цитуємо за двохтомним єгипецьким виданням 1310=1893 р. та за чотирохтомним англійським перекладом де-Слена 1843—1871 р. Для політичної історії важніщі статті: „Імад“ з Фарсу пом. 943 (араб. I, 364=англ. II, 332); „Моиза“, багдадський, пом. 967 (ар. I, 56=англ. I, 155); „Рокн“, рейський, пом. 976 (ар. I, 141=англ. I, 407) та його „везір ибн-аль-Амід“, пом. 969 (ар. II, 57=англ. III, 256); „Изз“ багдадський, пом. 978 (ар. I, 87=англ. I, 250) та його „везір ибн-Бакийе“, уб. 978 (ар. II, 62=англ. III, 272); „Адод“, шіразький, пом. 983 (ар I, 416=англ. II, 481) та його неохочий „історик Сабій“, ум. 994 (ар. I, 12=англ. I, 31); у Фахра рейського (пом. 997) „везір Сахиб ибн-Аббад“, пом. 995 (ар. I. 75=англ. I. 212); та у Бега фарсо-іракського (пом. 1012) „везір Фахрельмольк“, уб. 1016 (ар. II, 65=англ. III, 278) та „везір Сабур ибн-Ардешір“, пом. 1025 (ар. I, 199=англ. I, 554). Джерела, на які в цих статтях про султанів та везірів покликається ибн-Халликян, такі: —1 Ібрагім Сабій (пом. 994): „Вінценосна Історія“ і Гиляль Сабій († 1056): „Книга про везірів“; „Фигрист“ (988); Та'алибій (пом. 1038): „Йетіме“; ибн-Мискавейг X—XI в: „Що продіялося з народами“ та його продовжник ибн-аль-Гамаданій (пом. або 1095, або 1119): „'Ойун ас-сійер“ =„Джерела життєписів“; багдадець-суфій Абу-Хаййан Тавхідій (пом.

---

[1]) Під р. 369=980 ибн-аль-Асір (т. VIII, 257) зазначує: „Це—остання звістка з „Таджариб аль-омам“ ибн-Мискавейга“.

[2]) Везіра Абу-Шоджу ибн-аль-Гамаданія згадує ибн-аль-Асір, як своє джерело, під 389=999 р. (т. IX, 57) та за сельджуцьких часів, під 471=1078 р. (т. X, ст. 41).

[3]) Ибн-аль-Асір в одному місці подає дату народження ибн-Макулі як 402=1011 р. (т. X, ст. 84), але раніш (т. X, ст. 47) він визнає дату 420=1029 (це приблизно годиться з усіма иншими джерелами).

[4]) Про ибн-Макулю XI в. (якого ибн-аль-Асір цитує під р. 321=933, т. VIII ст. 91) див. у Брокельмана: Geschichte der arab. Litt., т. I (1898), ст. 354—355. Ибн-Макулю цитує ибн-аль-Асір і тоді, як торкається сельджуків (т. IX, ст. 241 під 450=1058 р.). Додаймо, що Сам'аній XII в., автор алфавітного „Генеалогічного словника“ (вид. в Лейд. 1912) теж користувавсь ибн-Макулею; див. напр. його статтю "аль-Йафталі“, де він цитує ибн-Макулю поруч хорасанця Селлямія X в., кажучи про події, що одбувалися в Бельху та в Тохаристані в середній Азії.

[5]) Проти ибн-аль-Джавзія виступає ибн-аль-Асір під 435=1043 р. (єгип. вид., т. IX, ст. 193).

[6]) Отбій (на полях ибн-аль-Асіра, т. X, ст. 63, або т. XI, ст. 174) покликається на „Вінценосну Історію“ Сабія, а ибн-аль-Асір (т. IX, ст. 4 та т. IX, ст. 9), оповідаючи про те саме (під 371-372=981-983), иноді збігається з Отбієм, а иноді подає те, чого нема в Отбія. Мабуть, в таких випадках він користається Сабієм і безпосередньо. Пор. IX, 6 (під 371=981 р.); IX, 39 (під 384=994 р.).

[7]) Про літопис Табита Сабія згадує ибн-аль-Асір під 363=974 р (єгип. вид. т. VIII, ст. 233), зазначуючи, що того року Табитів літопис доходить краю. Пор. т. VIII, ст. 241 (під 365=976 р., коли Табит помер).

коло 1009): „Зганьбування обох везірів (=ибн-аль-Амîда та Сâхиба ибн-Аббâда)“ [1]); ибн-аль-'Асâкир (пом. 1176): „Історія Дамаску“; Мамуній (пом. 1177, у нас ст. 10-11): „Історія хорасанських правителів“; ибн-аль-Джавзій (пом. 1201): „Шозур аль-'оqуд“ (у нас ст. 14); месопотамець ибн-аль-Кâдисій XIII в.: „Звістки про везірів“ [2]). Окрім того ибн-Халликян у своєму біографічному словникові систематично (хоч і не в кожній статті) скрізь згадує свого вчителя ибн-аль-Асіра. Само собою ясно, що зазначені в нас ибн-Халликянові джерельні покликання знаходяться не всі разом у кожній статті: в одній статті він називає одних авторів, у другій—других [3]).

З перських компіляторів варті декотрих уваг автор „Тâріхи Ґозідé“ 1330 р. та Мірхонд XV в. (у нашому загальному джерельному огляді вони йдуть як № 31 на ст. 13 та № 33 на ст. 14).

8) Тâрîхи Ґозідé=„Вибрана літопись“ 1330 р. цитується в нас за факсимільним виданням Едв. Бравна в Ґіббовій серії (Лейд. 1910); про бовейгідів—част. IV, розділ 5, л. л. 413—433. Автор тут виразно покликається на „Вінценосну Історію“ Сâбія X в., а в передмові в нього згадується й ибн-Мискавейг X-XI в. й ибн-аль-Асір XIII в. і „Збір літописів“ монгольского везіра Решідеддіна коло 1310 р. Мабуть чи не з остатньої праці (ще й досі ненадрукованої) найбільше черпає Тâріхи Ґозідé [4]).

9) Мірхонд (1433-1498) цитується в нас за виданням Фр. Вількена 1837 р.: „Geschichte der Sultane aus dem Geschlechte Bujeh nach Mirchond“ в „Abhandlungen“ берлінської Академії Наук за 1835 рік, в історично-філософському відділі (Берлін, 1837). В цьому виданні на ст. 1-12 дано вступ од Вількена, ст. 13-57—перський текст, ст. 58-104—німецький переклад, ст. 105-120—історичні уваги. У Мірхонда названо тілки п'ятеро джерел: в I розділі він (ст. 13 перс.=ст. 58 нім.) покликається на Сâбія X в. [5]) та на ибн-Мискавейга X-XI в. та на ибн-аль-Асіра XIII в., додаючи, що той іде слідком за (багдадцем) ибн-Макулею XI в.; а в дальших розділах ми зустрічаємо в Мірхонда зсил-

---

[1]) Ибн-Халликян (ар. II, 60=англ. III, 264) перелічує ще й инчі Тавхідієві писання—з півдесятка. Брокельман (Geschichte der arabischen Litteratur, т. I, Веймар 1898, ст. 244 і т. II, ст. 695) не використав свідоцтв ибн-Халликянових.

[2]) Ибн-аль-Кâдисій побільше відомий з того, що дописав ибн-аль-Джавзієву Історію до 616=1219 р. Про це згадує його сучасник Якут (пом. 1229): „Моштарик“, вид. Вюстенфельд, Ґётт., 1846, ст. 337: 13-14; трохи докладніш—ибн-аль-Кифтий (пом. 1248): „Тâріх аль-хокамâ“ вид. Ю. Ліпперт, Липськ, 1903, ст. 111:5—6.

[3]) Щоб було зручніш робити справки, зазначмо, кого де цитує ибн-Халликян; пагінацію, щоб зберегти місце, подамо вже тілки англійську. „Імâд“ II. 332—Мамуній XII в.; „Моизз“ I, 155—ибн-аль-Джавзій XII в.; „Роки“ I, 497—Ібрагім Сабій X в.; „везір ибн-аль-Амід“ III, 256—обидва Сабії X в. і XI в., Таâлибій X—XI в., Тавхідій X—XI в.. ибн-аль-Гамадâній XI—XII в.; „Изз“ I, 250—без зсилок; „ибн-Бакийе везір“ III, 272—Сâбій X в., ибн-аль-Гамадâній XI—XII в. та ибн-аль-Асâкир XII в.; „Адод“ II, 481—Сâбій X в.; „Сабій“ I, 31—Фигрист 988 р., Таâлибій X—XI в.; „Сâхиб ибн-Аббâд везір“ I, 212—Сабій X в., Таâлибій X-XI в.; „Фахрельмольк везір“ III, 278—Таâлибій X—XI в., ибн-аль-Кâдисій XIII в.; „Сабур, везір“ I, 554—Таâлибій X—XIв.

[4]) Про „Збір літописів“ Решідеддіна див. широко в „Історіи Персіи“, т. III (1915), ст. 44-48. Надруковано з нього лиш те, що торкається монголів.

[5]) В розділі VI (ст. 30 перс.=ст. 75 нім.) згадує Мірхонд про Сâбієву „Вінценосну Історію бовейгідів“ трохи ширше.

ку ще на „Тâріхи Ґозідé“ 1330 р. (розд. VIII, ст. 34 перс.=ст. 80 нім.) та двічі на якусь „Кивамеддінову історію“=„Тâріхи Кивâмі“ (розд. V, ст. 23 перс.=ст. 68 нім. та ст. 24 перс.=ст. 70 нім., в легендарному оповіданню про Адода Шіразького)[1]).

Додатки до Вількенової праці поробив Ердман: Erläuterung und Ergänzung einiger Stellen... von Mirchawend в „Ученыхъ Запискахъ Казанского Ун-та“ 1836, кн. III, ст. 51 і далі.

Трапляються звістки про бовейгідський період, далеко не позбавлені інтересу, ще й у місцевих історіях західньої Персії. є „Історія м. Кумму“, присвячена довголітньому бовейгідському везірові Сâхибові ибн-Аббадові (пом. 995); вона дійшла до нас не в арабському своєму первописі (988), а в перському перекладі 1128 року[2]). є „Історія м. Іспагану[3]), „Історія м. Шіразу“ (1343 р.)[4]) і других міст, де в X-XI в. панували були бовейгіди, а через те в тих писаннях обов'язково є мова й про історію бовейгідів. Можлива річ, що й „Кивамеддінова історія“, з якої черпав Мірхонд XV в. звістки про бовейгіда Адода X в., то собі теж місцева шіразька літопись[5]). Напів-географія: „Фарс-наме“ XII в. (Лонд. 1921) і ин.

Підкреслити треба, що в европейських помічних працях дуже мало використано всі вищезазначені нами джерела.

Найпершою критичною европейською спробою для історії бовейгідів треба вважати передмову Вількена (1835, ст. 1—13) до виданого їм перського тексту і німецького перекладу з Мірхонда: Geschichte der Sultane aus dem Geschlechte Bujeh—(в Abhandlungen берлінскої Академії Наук, 1837); та джерелами служили для Вількена трохи чи не виключно той самий Мірхонд XV в. та ще араб-сиріець Абульфида XIV в., що був вкоротив ибн-аль-Асіра XIII в.

На диво й на жаль, так само й Ґ. Вейль, що подав у своїй „Geschichte der Chalifen“ (в початку III тому, Манг. 1851) сухі й короткі звістки з самісінької політичної історії бовейгідів, теж здебільша не мав навіть ибн-аль-Асіра в своїх руках, а користувавсь його ексцерптором сирійцем Абульфидою XIV в. та ще трохи пізніщим ибн-Хальдуном, північним африканцем теж з XIV віку.

---

[1]) Я на ст. 16 і 107 вже був висловив думку, що під „Тâріхи Кивâмі“ треба розуміти якусь історію Шіразу чи цілого Фарсу, зложену в XIV в. для везіра Кивамеддіна. Вількен (Gesch. der Sultane Bujeh 1837, ст. 5) думав, що це мабуть чи не якась хроніка бовейгідського князя Кивамеддіна Абульфевариса, що панував у Кермані між 1012—1028 р. Але варто прочитати в Мірхонда позичену з „Кивамової історії“ звістку про обмін посольствами з Візантією (ст. 24-25 перс.=ст. 70-71 нім.), і з накопичених там фантастичностей кожному одразу стане ясно, що не од сучасника йдуть вони.

[2]) Описано „Китâби Ґомм“ у Ріё в каталозі перських рукописів Британського Музею. Supplement (Лонд. 1895), ст. 59-60.

[3]) Edw. Browne: Account on a rare manuscript History of Isfahan—в Journal of the R. Asiat. Society 1901.

[4]) „Шіраз-наме“ 1343 р. описав Ріё в каталозі перських рукописів Брит. Муз., т. I (1879), ст. 204—205. Виписки трапляються у Ouseley: Travels... in Persia, Лонд. 1819—1823 (т. II, 28, 33, 473).

[5]) Пор. те, що сказано вище (в прим. 1-ій).

Авг. Мюллер в „Исторіи ислама“ (т. III, Спб. 1896) напевне користувавсь ибн-аль-Асіром, але одводить він історії бовейгідів тільки якихсь шість сторінок (ст. 43—48), та й то чисто зовнішнього змісту.

А вже-ж іще менше говорить про бовейгідську історію Едв. Бравн (т. I, Лонд. 1902): він, правда, спиняється на деяких (здебільша арабомовних) письменниках, що писали за часів бовейгідського панування, а про саму династію бовейгідську кидає дві-три зовсім побіжні, лаконічні уваги (ст. 360, ст. 364, ст. 398).

Півтори сторінки присвячує бовейгідській історії П. Горн в Grundriss der iranischen Philologie, т. II (Страсб. 1898—1904), ст. 565—566, і так само якихсь півтори сторінки забирає стаття „Buyiden“ K. Zetterstéen'a в Enzyklopädie des Islam, т. I (Лейд. 1913), ст. 841—843.

Культурно-побутовий бік бовейгідської історії в цих европейських начерках дуже занедбано.

II.

Бовейгідський розцвіт у Багдаді (з 945). Могутність їхньої династії; титули „султан“ та „цар царів“. Відносини до халіфа-чужовірця; залежне й сумне його становище. Шіїтські успіхи: культ могил ‘Алія та його синів; шіїтські святкування в соннітському Багдаді. Сутички шіїтів та соннітів. Ідеалізація давнього халіфського минулого у багдадців; „Тисяча й одна ніч“.

Відколи бовейгіди зайняли Багдад (945), політична їхня могутність росла й росла далі. Вони й титул мали той величний, що про нього був мріяв Мердавідж ибн-Зіяр,—старо-іранський шахський титул „цар над царями“ (шаhен-шаh), та мабуть чи не титулувалися вони й „султанами“.

Що до титула „султâн“, то тут треба дещо завважити. Оце слово, позичене арабською мовою з сирської ще перед ісламом, перш за все має значіння абстрактне: „влада“ (напр. в Корані: XIV 26, XV 42, XVI 101, XVII 67, XXIV 20 і др.), або „повновласть“, „уповноважнення“ (напр. Коран: IV 152, XI 99, XIV 12, 13, XXIII 47 і ин.)[1]. Але згідно з духом арабської мови оте абстрактне (відволікле) слово „султâн“ (=„влада“) давно почало прикладатися і до реальних живих людей[2]): або збірно (в розумінню „представники влади“, „правительство“), або й одиночно (в розумінню „той, хто має владу“, „володар“). Таки й з того самого Корану ми вже можемо бачити, що відволікле слово „султâн“ пристосовується й до гурту

---

[1]) Трапляється слово „султâн“ у Корані разів із сорок, виключно в сурах мединського періоду.

[2]) Пор. по арабськи слово „ѳиqат“, що визнача й „довіра“ і „людина, варта довіри“; або „‘адль“=і „справедливість“, і „справедлива людина“, „свідок, гідний віри“.

людей, або либонь навіть і до однієї-однісінької людини [1]). А вже-ж за халіфатських часів таке не-абстрактне вживання терміна „султâн“ для живих людей стає річчю зовсім звичайною: і халіфське правительство зветься в IX—X в. „султâн“ [2]), і один правитель-володар зветься „султâн“ [3]). Це ми однаково бачимо і на заході мусульманської території, в чисто арабських землях, це ми бачимо і на сході, в землях перських. На заході „султанами“ звуться в X віці єгипецькі халіфи-фатиміди [4]), і змагання до того почесного титулу ми зустрічаємо навіть у сирійсько-мôсульських князів-хамданідів [5]); а на сході, серед перських володарів, ми вже мали нагоду зазначити, що бухарський емір-саманід X в. титулувавсь „султан над султанами“ [6]). Ту саму назву живовидячки доводиться сконстатувати і для бовейгідів.

Ибн-аль-Асір XIII в., хоч і не спиняється спеціяльно над питанням, чи носили бовейгіди титул „султан“, чи не носили, мимоволі дає нам на те позитивну відповідь тим способом, що сам зве їх „султанами“ (ідучи, безперечно, за своїми джерелами X-XI віку, які він, літописним звичаєм, переписує дословно). От, під 352=963 р. (егип. вид., т. VIII, 197:11) слово „султан“ повинно, судячи з контексту, відноситися у ибн-аль-Асіра не до цілого бовейгідського правительства, а тільки до самого Моизза. Так само—під 358=969 р. (егип. вид., т. VIII, 216:12), де й граматика (sing. „hy“, а не pluralis „hom“) виразно показує, що „султан“ то один бовейгід Бахтіяр, а не правительство його: „да'ат-hy д-дорурато иля изâляти т-тас'іри“. Під 363=974 р. (єгип. вид., т. VIII. 227) подає ибн-аль-Асір звістку, яку ми вже були й наводили (ст. 125, прим. 5), що хамданідський князь вимагав був од бовейгіда якогось султанського прізвища для себе, тоб-то вважав бовейгіда вже за султана. Під 378=978 р. (т. IX, 22), оповідаючи про те, як виконано передсмертний наказ бовейгіда Шерефа, ибн-аль-

---

[1]) Див. Коран XXX 31, де Бог каже про ідолопоклонників: „Ам анзальнâ 'алейhим солтâнан, фа hywa йатакаллямо би-мâ кâну би-hи йошрикуна?“=„Хіба-ж Ми надсилали до них уповноваженого (=себ-то якогось пророка-апостола), щоб він був говорив про тих, кому вони ідолопоклонствують?“. Що правда, приклад цей іще не надто характерний, бо „солтâн“ може любісінько тут визначати і збірну групу: „якихось уповноважених“. В кожнім разі мова тут про людей, не про абстракцію.

[2]) Напр. у Тáбарія IX-X в.: „инна с-солтâна лям йюwалли Йа'qуба бна л-Лейси Хорâсâна“=„правительство не призначило Якуба ибн-Лейса на посаду хорасанського правителя“ (сер. III, ст. 1887); або: „хабаса с-солтâно голя́ма-hу́“ „правительство в тюрму засадовило його парубка“ (сер. III ст. 1891). Це—два перші-ліпші приклади з безлічі инших, що кишать трохи чи не на кожній літописній сторінці.

[3]) Що „султâн“=„правитель“, „володар“—див. в авторитетному словнику Джáвгарія X в.

[4]) Двірський астроном фатимідського халіфа Хâкима (996—1021) ибн-Юнос ас-Садафій (пом. 1008), присвячуючи Хакимові свої астрономічні таблиці: „Авзідж аль-Хâкимî“, зве свого володаря „паном над правовірними, султаном ісляму. імамом“. Див. опис лейденських рукописів: Catal. cod. oriental. ed. Dozy, de Jong, de Goeje et de Houtsma (Лейд. 1851-1877), т. III, ст. 88.

[5]) В 363=974 р. мôсульский хамданід Абу-Тáглиб, роблячи замирення з багдадським бовейгідом Бахтіяром-Иззом, вимагав од Бахтіяра, щоб і йому-хамданідові дано було якесь султанське прізвище, „ан йолаqqаба лаqабан солтâнійан“, ибн-аль-Асір XIII в., егип. вид., т. VIII ст. 227.

[6]) Див. ст. 74 на підставі біографічного словника ибн-Халликяна XIII в., егип. вид. т. II 78=англ. т. III 313.

Асір наводить слова сучасника: „амдâ хокма солтâнин, qад мâта!“=(„Аля ибн-Касим) виконав наказ такого султана, що помер!“ Вистарчило-б навіть оцього останнього прикладу, щоб довести, що в ибн-аль-Асірових джерелах бовейгідські володарі звалися в живій розмові „султанами“. Пор. IX, 135, 163, 164.

Поважний історик ибн-Хальдун XIV в., в IV томі своєї всесвітньої історії „Китâб-аль-'ибар“, в оповіданні про Монзза, багдадського завойовника, геть виразно зазначає, що бовейгіди титулувалися „султанами“. На ці ибн-Хальдунові слова звернув увагу вже й г. Вейль: Geschichte der Chalifen, т. II (Манг. 1848), ст. 696.

Мірхонд XV в. дає відділові про бовейгідів заголовок: „Повість про династію Бовейга, яку звуть дейлемськими султанами“. І Вількен, видаючи Мірхонда, резонно називав своє видання: Geschichte der Sultane aus dem Geschlechte Bujeh (Берл. 1837).

Проти цього факта, засвідченого істориками, що й бовейгідському володареві дававсь титул „султан“, споряться нумізматологи, вказуючи, що не видко того титула „султан“ на бовейгідських монетах [1]). Рішучої сили цей довід іще не має, бо бовейгіди могли не ставити того титула на монетах попросту через те, що мали значно пишніший: „Цар над царями“=„шâhен-шâh“.

Оте пишніще, старо-іранське величання „шâhен-шâh“=„цар над царями“ [2]) ми стрічаємо в бовейгідів не тільки на їхніх монетах. Так їх звуть і історики, навіть ворожі для них [3]). І поети, що вихваляли бовейгідів, не забували вшанувати їх тим національно-перським величанням, хоч би перська мова була їм і невідома. Приїзжий панегірист Мотанâббій (пом. 965) співав:

Чимало царів довелося міні бачити,
Але я їздив та їздив, аж доки побачив їхнього пана,
Що в його руці лежить доля всіх тих царів,
Що в його волі—знищити їх або пощадити.
То—Абу Шоджâ в Фарсі, Адод-ед-довля,
Фенна-хосров шâген-шаг.
З тих іменнів він не стає славніщий, ніж є,
Але нам вимовити їх—це вже була втіха [4]).

Та й не тільки араби з сусідньої Сирії (такий був Мотанаббій) прославляли бовейгідів, як наступників старо-іранської великоцарської держави.

---

[1]) Стэнли Лэнъ-Пуль, „Мусульманскія династіи“. Спб., 1899 ст. 115. За ним іде K. Zetterstéen у своїй статті „Buyiden“ в Enzyklopädie des Islam, т. I (Лейд. 1913), ст. 842.

[2]) В XI в. бовейгіди навіть переклали цей чисто-перський титул „шаген-шаг“ на арабське, і взяли титулуватися „малик аль-молюк“, див. ибн-аль-Асір XIII в., т. IX, 171 (під 429=1037 р.). У аль-Макіна 1205—1273 цю подію віднесено ще до 422=1031 року (Historia Saracenica, вид. Т. Ерпеній, Лейд. 1625, ст. 266).

[3]) Див. напр., „шâhен-шâh Бенâ-ад-довля“ в газневідського історика Отбія XI в., т. XI, ст. 179, в розділі про відносини між халіфом та бовейгідами.

[4]) Див. „Діван“ Мотанаббія, рима „âhâ“, в циклі т. зв. „Адодіййат“. Цю оду наводить і ибн-Халликян XIII в., егип. вид., т. I ст. 416-417=англ. II, 481-482.

Здається, й далекі візантійці, хоч і мало розумілися на перських справах, дивилися на бовейгідську династію, як на володарів, що скинули з іранського народу арабське ярмо і поновили класичну державу Кіра, Камбіза та Дарія, або, кажучи словами візантійських хроністів, озброїли під своїм прапором „весь рід Ахеменідів“, τὸ γένος τῶν Αχαιμενιδῶν ἅπαν [1]).

Поруч бовейгідських султанів, „царів над царями“, залишавсь у Багдаді й аббасидський халіф, духовний голова над усіми правовірними мусульманами. Бовейгіди не були правовірні, з них були єретики-шіїти[2]), і могло-б здаватися послідовнішою річчю, коли-б вони були зовсім скинули аббасидського соннітського халіфа з його духовного престолу та й визнали-б над собою релігійну владу шіїтських халіфів-фатимідів, що тоді, в X віці, панували попереду в північній Африці, а далі в Єгипті, або нехай би визнали були якого інакшого з Алієвих нащадків. І справді, бовейгід Моизз, той споміж трох братів, котрий завоював Багдад (945), таки й хотів був цеє зробити. Він покликав на нараду близьких йому людей і пособників, усі були охоче вхопилися за його думку, тільки один з порадників заявив: „Ні! це не до діла! Тепер ти маєш такого халіфа, про якого і ти віриш і твої прихильники вірять, що він не має законних прав на халіфування. І коли б тобі довелося наказати своїм людям, щоб вони того халіфа-аббасида вбили, то вони його любісінько вб'ють, вважаючи, що пролляти його кров —не гріх. А от, якщо ти на халіфство посадовиш когось із нащадків Алієвих, то ти матимеш діло з людиною, про яку і ти віриш і прихильники твої вірять, що він халіфує законно. І коли той шіїтський халіф накаже твоїм людям, щоб вони тебе вбили, то вони це й зроблять“. Бовейгід пристав на цюю гадку та й залишив у Багдаді аббасидського халіфа-сонніта [3]).

Не скинутий, таким чином, у Багдаді із свого духовного халіфського

---

[1]) Ці слова, і взагалі візантійську звістку про перські події другої половини X віку, европейські вчені найперше витягли з „Синопсісу“ Кедрена XI-XII в., надрукованого в XVII віці в паризькому „Corpus'і“ візантійських істориків (вид. Фабро, з латинським перекладом, Париж 1647, див. ст. 696-698; Вількен: Bujeh, Берлін 1837, ст. 3 та ст. 114; Вейль: Geschichte der Chalifen, т. III, Манг. 1851, ст. 25); та, як теперь відомо, Кедрен своє оповідання про події 811-1057 р.р. попросту дословно переписав із хроніки Іоанна Скиліци. Свою хроніку зложив Скиліца в другій половині XI віку коло 1081 р., тоб-то вже не за бовейгідських часів. Скиліцине джерело для оповідання про бовейгідські події міні не відоме, але ясно, що воно було дуже поплутане й заснованє на всяких непевних „заморських“ чутках. Звичайно, що в тих чутках не можна шукати справжньої історії; та вони цікаві тим, що показують нам, через яку призму переломлялося в очах візантійців те, що чинилося в далекій бовейгідській Персії. Завважмо, що бовейгіди, вороги месоп.-сир. династії хамданідів, яка далася в знаки візантійцям, повинні були викликати певну симпатію в Візантії.

[2]) До того ще й добрі, ревні шіїти: „ад-Дейлямо кâну йаташеййа'уна wa йогâльуна фі т-ташйі'и“—ибн-аль-Асір XIII в., єг. вид. т. VIII, ст. 162 (під 334=945 р.).

[3]) Про цю бовейгідову нараду—ибн-аль Асір XIII в., єгип. вид. т. VIII, 162 (під 334=945 р.), а з нього черпають і декотрі пізніші історики. Вейль у своїй Geschichte der Chalifen (Манг. 1848, т. II, ст. 697) подає цю звістку за ибн-Хальдуном XIV в., а той безперечно взяв її з ибн-аль-Асіра.

престолу, халіф-сонніт теоретично визнававсь од шіїтів-бовейгідів за їхнього верховного господаря, що дає їм, мов васальним емірам, інвеституру на свіцьку владу та відповідні почесні „султанські“ прізвища (напр. „Мо‘изз-ед-довле“ і т. и.) [1]). Що правда, здобуваючи од халіфа інвеституру, султани разом з тим не вагалися безцеремонно вимагати од халіфа, нехай і він своїм шляхом заприсягнеться, що буде для них-бовейгідів вірним і незрадливим [2]); та по-при все те вони всякі зовнішні інвеститурно-васальні церемонії перед халіфом уміли шанобливо одбувати як годиться, не стісняючися иноді навіть падати навколішки й лобизати землю перед тим духовним „паном правовірних“ [3]). На монетах (дінарах та диргемах) бовейгіди поруч халіфового ймення били й своє (бо так давно вже були робили халіфатські місцеві династії) [4]), але на хотбах-ектеніях дуже довго, літ над трицятеро, зовсім не згадувалося ім‘я бовейгідського султана, поминали тілки самого халіфа, як законного володаря; тай аж допіро 367=977 року найславніший і наймогутніший з усіх бовейгідських султанів (Адодед-довле) наказав, щоб на хотбах у Багдаді після халіфового ймення поминалося ще й бовейгідське [5]). Щоб надати своєму пануванню як-найбільше за-

---

[1]) Ибн-аль-Асір, єг. вид. VIII, 161 (під 334=945 р.), про титули „Мо‘изз-ед-довле“ „‘Имâд-ед-довле“ та „Рокн-ед-довле“. Звичайне діло; що, коли б халіф не захтів затвердити когромусь султанові його прізвища, то той однаково був би титулував себе так, як бажав. Прим. у 440=1048 році халіф Каім одмовивсь визнати за новим бовейгідським султаном прізвище „аль-малик ар-рахім“,=„цар милостивий“, мотивуючи, що такеє величання личить тільки Господу-Богу, а не людям (ибн-аль-Асір, т. IX, ст. 204); але ж бовейгід, не вважаючи на халіфову заборону, і не подумав одкинутися од того, мовляв „кощунного“ титула тай в історію увійшов саме, як Мелик-Рахім.

[2]) Напр. під 381=991 р. читаємо: Wa fi-hâ халафа Бahâ-од-довлети ли л-Qâдири-биль-Ляhи ‘аля т-тâ‘ати wa л-qийâми би шорути ль-бей‘ати—wa халафа лаhо л-Qâдиро би ль-wafâи wa л-холуси,—ибн-аль-Асір, єг. вид. IX, 34.

[3]) Див. під 418=1027 р. оповідання про зустріч новопоставленого бовейгідського султана Джелял-ед-довле з халіфом Кâдиром,—ибн-аль-Асір, IX, 135 : 20. Це не перебило однак Джелялеві того самого дня зробити халіфові гнівну сцену з приводу почесної барабанної музики, яку халіф хтів був заборонити султанові (див. там само в ибн-аль-Асіра).

[4]) Окрім самих монет бовейгідських, про це свідчать і історики: wa амара [ль-халіфато], ан тодраба алqâбо-hом wa конâ-hом ‘аля д-данâніри wa д-дарâhими, —ибн-аль-Асір, т. VIII, 161 : 11 (під 334=945 р.).

[5]) Про Адодову хотбу—ибн-аль-Асір XIII в., єг. вид. т. VIII, 249: фа дахаля [Адод] Багдâда, фа хотиба ла hо би-hâ. wa лям йакон qабла зâликя йохтабо лиахадин би Багдâда. У ибн-Халликяна XIII в.: wa hywa awwало ман хотиба ла-hо ‘аля ль-манâбири би Багдâда ба‘да ль-халіфати,—егип. вид. I, 416=анг. II, 481. Так само допіро Адод звелів, щоб на честь йому, як найвищому володареві, тричі гучала барабанна музика коло його дверей в години громадської молитви (ибн-аль-Асір VIII, 249); але бити в барабани аж п‘ять разів на днину, підчас усіх п‘ятьох громадських молитов, наказав для себе допіро бовейгід Солтан-ед-довле (ибн-аль-Асір IX, 114, під 408=1017 р). Цим ибн-аль-Асіровим виразним свідоцтвом збивається свідоцтво аль-Макіна 1205-1273, ніби вже й для Адода били в барабани п‘ять разів на день: Historia Saracenica, Лейд. 1625, ст. 237). Халіфи проти цієї священно-музичної привілегії для бовейгідських султанів не забували протестувати кожного разу, скоро бачили, що становище якогось бовейгідського султана трохи хитається. Див. прим у ибн-аль-Асіра т. IX, 135 (під 418=1027 р., халіф Кадир проти Джелял-ед-довле, невдало), або т. IX, 157 (під 422=1031,—теж кінець кінцем невдало).

конности, бовейгідські султани иноді вважали за потрібне своячитися з халіфами. От, халіфові Тâієві (974-991) оддав свою дочку син Моизза, завойовника Багдаду [1]). А як пізніше двома роками витіснив того бовейгіда з Багдаду инший член династії, його двоюрідний брат (це був наймогутніший з бовейгідів Адод), то той новітній володар так само оддав свою дочку халіфові в жінки, сподіваючися, що вона од халіфа приведе хлопчика, а тоді він-бовейгід проголосить того свого внучка за майбутнього халіфського наступника («валіагда»), і таким робом халіфська гідність припаде, через жіночу лінію, родові бовейгідському [2]). Або, от, трохи пізніш, новому халіфові (Кâдирові 991-1031) новий бовейгідський господар Багдаду теж оддав заміж свою дочку, наділивши їй на придане 100.000 червінців [3]).—Тільки ж, теоретично визнаючи за халіфом, «паном правовірних», певні ніби-сюзеренні права, як за духовним головою ісляму, як за ісламським первосвящеником, бовейгідські султани дуже далекі були од думки давати йому хоч тінь справжнього панування над ними. Ба навіть узагалі геть усяку, хоч би й мінімальну, світську владу вони в халіфа постаралися одібрати. Коли ще й перед бовейгідським приходом до Багдаду халіф, пригнічений опікою своїх майордомів («емірів над емірами»), ледві міг уважатися за світського володаря, навіть у невеликій області Месопотамії [4]), то за бовейгідів і цьому настав край. Моизз, вступивши 945 року до Багдаду, рішуче позбавив халіфа всяких правительських функцій, всякої адміністративної території, і тілки аби дати халіфові хоч якісь матеріяльні засоби для життя Моизз нарізав йому, мов звичайному поміщикові, невеликий шмат землі («иқтâ'»). Для господарювання в тому маєткові, для записування прибутків і витрат, бовейгід дозволив халіфові держати секретаря-діловода (кâтиба), та в ніякому разі не везіра. «Отак не залишилося в халіфів світської влади аніякісінької», характеризує те становище ибн-аль Асір [5]), і ці його слова чудово

[1]) а саме—оддав дочку бовейгід 'Изз-Бахтіяр. Про цей шлюб—ибн-аль-Асір VIII, 249 (під 366=976 р.). Ибн-Халликян, ученик ибн-аль-Асіра, каже, що й сам Изз іще в 364=974 році оженився з халіфовою дочкою, на ймення Шах-земан, і виплатив за ню халіфові віно 100.000 золотих дінарів (ибн-Халликян, ст. I, 87=англ. I, 250). Цій звістці суперечить виразна заява ибн-аль-Асіра (т. X, ст. 8, під 454==1062 р.), що перший, хто зважився сватати халіфівну, був сельджуцький султан Тогрул-бек, і що навіть бовейгіди, хоч які були могутні, а дружитися з халіфовими дочками не насмілювалися.

[2]) Про такі династичні бовейгідські Адодові мрії—ибн-аль-Асір, т. VIII, 257 (під 369=979 р.). Див. ще т. IX, 3-4.

[3]) Це був бовейгід Бегâ-ед-довле,—ибн-аль-Асір, т. IX, 37 (під 383=993 р.), а за ибн-аль-Асіром „Фахрій" (1302), вид. Альвардт (Ґота 1860), ст. 337.

[4]) Люди були жартували тоді, що весь халіфат складається з західньої частини міста Багдада та із східньої частини. Мас'удій (947): „Золоті луги", т. VIII, ст. 378.

[5]) „wa лям йабқа ля-hом мин аль-амри шей'он иль-баттата"—ибн-аль-Асір, т. VIII, ст. 162 : 4.

стверджуються наведеними вже у нас вище (ст. 112) свідоцтвами сучасників—Мас'удія (947 р.) та Бірунія (бл. 1000 р.) про те, що «правління й влада перейшли од халіфів до бовейґідів, і полишилися в аббасидських руках самісінькі справи релігійно-догматичні, без світської влади». Або, як гірко казав сам халіф: «країна не в моїх руках, мене тілки на ектеніях поминають» [1]).

Звичайно, що з таким халіфом-маріонеткою, позбавленою реальної сили, бовейґідські султани, коли їм того бувало треба, не вважали за потрібне надто рахуватися. «Пан правовірних» ніколи за бовейґідських часів не міг бути спокійним ані за цілість свого приватного добра, ані навіть за цілість свого життя. Найперший приклад того, як можна поводитися з халіфами, показали бовейґіди тоді, коли допіро вступили до Багдаду (945) та й пограбували палати халіфа Мостакфія, а потім його самого осліпили, щоб замість нього посадовити Мотия [2]). Не втік од пограбування і той Мотий: 972 року правительство (бовейґіда Бахтіяра-Изза) поставило Мотиєві вимогу, щоб він дав на громадські потреби 400.000 диргемів. Як же такої суми в збіднілого халіфа не було, то приневолений він був попродати свій гардероб і хатню обстанову [3]), і це—тоді, коли в бовейґідів вільні лишки од державних прибутків з Месопотамії становили собою річно аж 30 мільйонів диргемів [4]). Двома роками пізніше скинуто й Мотия з халіфства та й посадовлено його сина Тâія [5]). Та, знов, і Таїів кінець був такий, що його заарештували (з наказу Бега-ед-довлі, сина того могутнього бовейґіда-Адода, що з його дочкою халіф Тâій був жонатий), витрусили з халіфових палат усі приховані коштовности чи, там, гроші [6]), та й скинули Тâія з халіфства, а халіфом зробили Кâдира (991). Той новітній халіф Кâдир був настілки дипломатичний, що одразу негайно побачив уві сні шиїтського кумира-Алія, і Алій йому сказав ставитися прихильно до шиїтів [7]).—Коли такечки легко й безцеремонно скидали бовейґіди священну особу халіфа та настановляли другого халіфа, то ще лекше настановляли вони бажаних для них людей на ті чи инші

[1]) Цю халіфову мову див. в ибн-аль-Асіра, т. VIII, ст. 222 : 27 (під 361=972 р.): „wa лейса лі илля ль-хотбато".

[2]) Див. вище, ст. 112, виноска 1, з покликаннями на джерела (Мас'удія X в. та ин.).

[3]) Ибн-ал-Асір, т. VIII, ст. 222 (під 361=972 р.): „фа хтâжа иля бей'и тийâби-hи wa анqâди дâри-hи wa гейри заликя".

[4]) Про таку цифру—ибн-аль-Асір, т. VIII, ст. 235 : 7 (під 364=975 р.).

[5]) Ибн-аль-Асір, т. VIII, ст. 229 (під 363=974 р.).

[6]) „мâ фі дâри ль-халіфати мин аз-захâири"—ибн-аль-Асір, т. IX, ст. 29 (під 381=991 р.). Гроші або коштовности могли призбіратися в покривдженого халіфа мабуть чи не з дарунків од побожних прочан-соннітів, котрі їздили через халіфову столицю Багдад до Мекки та й бачили скрутне становище „пана над правовірними"; порівн. ибн-аль-Асір VIII, 222 : 29 (під 361=972 р.).

[7]) Про цей халіфів сон—ибн-аль-Асір, т. IX, ст. 30 (під 381=991 р.).

духовні соннітські посади, зовсім не вважаючи на згоду чи незгоду соннітського халіфа. Траплялося, що й такі відповідальні соннітські гідности, як верховного кадия, або мохтесиба (цензора звичаїв) пускалися бовейгідським правительством на відкуп; обурений, але безсилий, халіф міг любісінько заявляти, що тих купованих верховних кадиїв він і на очі до себе не пускатиме,—а про те вони робили своє діло [1]). Дійшла справа й до того, що посаду верховного кадия в Багдаді (а разом з тим—завідування прочанськими караванами до святої Мекки) обійняв за султанським наказом видатний шіїт з Алієвого роду,—і соннітському халіфові нічого иншого не залишалося, як безрезультатно заявити перед султаном свій протест проти такого призначення [2]).

Завсіди почувалося, що позбавлений свіцької влади халіф являвся в бовейгійдській державі навіть не попросту первосвящеником, ба гірше—первосвящеником чужовірним, «інославним», і моральний його вплив на султанів-шіїтів був так що й ніякий. З бовейгідів були шіїти щирі й гарячі [3]), ворожі соннітам. Їхнє прихилля для шіїтського визнання доходило аж до анекдотичности [4]). І не дивниця, що за бовейгідського панування в Багдаді шіїзм поробив чималі успіхи і ставився супроти правовірного соннітства навіть агресивно, нападчим способом.

Друкування „Історії Персії“ дійшло до цього-о місця, коли з-за кордону наспіла звістка, що в Лондоні випущено в світ (1922) найголовніше перводжерело для бовейгідської історії—VI том ибн-Мискавейга X-XI в. вкупі з його „продовженням“ („зейль“), яке склав Абу-Шоджâ‘ ибн-аль-Гамадâній Рудраверський XI в. і яке досі вважалося за затрачене (Про цих двох важливих істориків див. в нас ст. 118 та 119). Сподіваючися, що раніш чи пізніш нам таки пощастить, не вважаючи на тяжкі міжнародні обставини, роздобути теє видання сюди до Київа, ми тимчасово припиняємо друк нашої бовейгідської історії. Додрукуємо її (окремим, додатковим випуском) аж тоді, як прийде до нас із Лондона арабський текст VI т. ибн-Мискавейга та його „зейль“.

А. Кр.

---

[1]) Про ті куповані посади—ибн-аль-Асір, т. IX, 193 (під 350=961 р., за часів султана Моизза і халіфа Мотия).

[2]) Це сталося між бовейгідом Бега-ед-довлею та халіфом Кадиром 1003=394 року,—ибн-аль-Асір, т. IX, ст. 98.

[3]) „Инна д- ейляма кâну йаташеййа‘уна wа йогâлуна фі т-ташйі‘и“,—ибн-аль-Асір, т. VIII, ст. 162 : 8 (під 334=945 р.).

[4]) Як відомо, шіїти дуже не полюбляють перших трьох іслямських халіфів—Абу-Бакра, Омара та Османа, що порушили права четвертого халіфа Алія, дорогого для шіїтів. Плив якось рікою Тигром бовейгід Джеляль із своїми близькими людьми, і був поміж ними відомий філолог Осман ибн-Джинній, а з берегу побачив їх инший філолог, на ймення Алій. То той філолог жартобливо гукнув до бовейгіда: „Царю! поганий з тебе шіїт, коли Осман їде з тобою, а Алій тиняється на бéрезі“! Звичайно, що тоді й його забрали до царської кумпанії. Ибн-аль-Асір, т. IX, 147 (під 420=1029 р.).

Де що є.

I. Спис джерел, арабською та перською мовою писаних . ст. 3—16

Дієписи IX-X в.: ибн-Тейфур 819-893 (ст. 5), Я'кубій (ст. 6), Табарій 838-923, Сулій † 946, ибн-аль-Азгар, Мас'удій 947 (ст. 7), Селлямій, Нершехій, Хамза Іспаганець 961, «Агані» 963 (ст. 8), Шабюштій † 1000, ибн-Мискавейг, «Фигрист» 988 (ст. 9).— Географи X в. (ст. 9).

Письменники XI в.: антологіст Та'âлибій 961-1038 (ст. 9), Біруній 973-1048 та Ґярдізій бл. 1050 (ст. 9-10), Хосрій 1058 (ст. 10), «Сіясет-наме» 1091 (ст. 10).

Компілятори з XII-XIV в.в.: «Чегар меqале» 1110-1155 (ст. 10), «Генеалогії» Сам'âнія 1113-1167, енціклопедист ибн-аль-Джавзій 1116-1201 (ст. 11), літературний історик Овфій до 1236, географ і біограф Якут 1179-1229 (ст. 11).—Всесвітній історик ибн-аль-Асір 1160-1232 (ст. 11-12) та його вченик-біограф ибн-Халликян 1211-1282 (ст. 12).—«Табаqât-и Нâсирі» Джузджанія 1260 (ст. 13), «Фахрій» 1302 (ст. 13) та «Таріх-и Ґозіде» 1330 (ст. 13).

Довлет-шахові «Життєписи поетів» 1487 (ст. 13) та Мірхондова історична всезбірка † 1498. Пізніші компіляції (ст. 14).

Дві-три слові про допомічні праці (ст. 14-16).

II. Іран під володінням арабських намісників (VII-IX в.) . ст. 17—22

Зороастрійство та мусулманство (ст. 19-20). Нахил у персів до шіїзма (ст. 21). Хорасанські шіїти—і запанування династії аббасидських халіфів (ст. 21). Перська культура за аббасидів віджива (ст. 22).

III. Тагириди в Хорасані, 821-873 . . . . . ст. 23—44

Тâгир Дводесничний і його карієра (ст. 25-28). Халіф Ма'мун доручає йому Хорасанське намісництво, 821 (ст. 28-29).

Хорасанське намісництво одпада од халіфата, 822 (ст. 29-30). Династія тагиридів (ст. 30). Межі тагиридської держави; її власні васали (ст. 31-32).

Внутрішня політика тагиридських володарів (ст. 32). Адміністративно-політичні ідеали Тâгира, висловлені в його заповіті до сина (ст. 33-36).

Абдаллах ибн-Тâгир, 828-844, найславніший представник тагиридської династії, освічений автократор-народолюбець (ст. 36). Його попередня карієра до від'їзду на батьківщину (ст. 37-38)—і дуже самостійне, до того високо-культурне, панування в Хорасані (ст. 38-41). Освіта—для широких мас (ст. 43).

Остатні тагириди (ст. 42). Невдатній Абдаллахів унук Мохаммед, 862-873 (ст. 42-43). Західні аграрні заколоти в Прикаспії (алідське князівство 864, ст. 43) та східне безладдя (хариджити в Седжистані)—грізні вісники політичної катастрофи (ст. 43).

Таблиця тагиридів (ст. 44).

IV. Саффариди із Седжистана, 861-909 . . . . . ст. 45—62

Вступні бібліографічні уваги (ст. 46-47).

Перша Саффарова поява. Неспокійні хариджитські елементи в Седжистані в полов. IX в. і «добровольча» боротьба проти їх; малопохвальна характеристика тих «добро-

вольців» (ст. 48-49). До них прилучається з своєю розбишацькою ватагою отаман Я'куб ибн-Лейс Саффар та його брати; попередня Саффарова карієра (ст. 49). Якубова вдача (ст. 50); добровольці обирають його за начальника над собою і над Седжистаном, 861 (ст. 50). Байдужність супроти цієї події як у тагиридів, так і в правовірного халіфа, дарма що Саффар—неправовірний єретик-шіїт (ст. 50-51).

Якуб гуртує саффаридську державу:

Седжистан, з його хариджитськими елементами і «ротбілем», піддається ввесь Саффарові, 861-867 (ст. 51-52). Од тагиридів одібрано Герат, 867 (ст. 52). Якуб у Кирмані та Фарсі, 869 (ст. 52-53). Занепокоєний халіф, щоб одтягти Саффарові сили на схід, дає йому грамоту на тагиридський Бельх та Тохаристан, 870 (ст. 53-54). Якуб бере Нішапур, 873, кладе кінець тагиридській династії і стає паном цілого східнього Ірану, без Заріччя (ст. 54).

Апогей Саффарової слави і його кінець:

Військовий характер Саффарової держави (ст. 54-56). Дещо про його військо (ст. 56-58). Саффар іде походом на Багдад, і коло Дейр-аль-'Акуля 876 халіфові війська геть розбивають персів Якуба Саффара (ст. 58). Його остатні три роки (ст. 58).

Амр ибн-Лейс, 879-900, Якубів брат:

Відносини Амра ибн-Лейса до халіфату (ст. 59-60). Путяща адміністрація в саффаридській державі за Амрових часів (ст. 60-61). Військо в Амра; малюнок військового огляду й параду (ст. 61-62). Сутичка з бухарськими правителями—і впадіння саффаридів (ст. 62).

Таблиця саффаридської династії (ст. 62).

V. Саманіди, бухарські еміри, 875-999 (чи 1005) . . . . ст. 63—88

Дещо додаткове про джерела (ст. 65-66).

Саманіди в «Заріччі», як аристократичні васали аристократичних хорасанських тагиридів (ст. 66-67); первісний їхній звязок із халіфською центральною владою (ст. 67-68). Як звалив тагиридів Саффар 873, саманіди робляться самостійними (ст. 68).

Засновник саманідської могутности, видатний емір Ісмаїл ибн-Ахмед, 892-907 (ст. 68). Його блискуча перемога над Амром-Саффаром, 900 (ст. 69-71), і величезний обсяг його держави (ст. 71); доля саффаридської династії (ст. 71-72). Емір Ісмаїл, як путящий внутрішній правитель своєї держави, оборонець бідняків (ст. 72-73).

Саманіди X в. після Ісмаїла (ст. 73). Нормальніші, бо не такі розлогі, межі їхньої держави; їхні васали (ст. 73-75). Наср II Кармат, 914-943, і його талановиті везіри (ст. 75-76). Найважніші саманідські володарі другої половини X віку (ст. 76-77); Нух II ибн-Мансур, 976-997 (ст. 77). На чому полягає слава саманідської династії? (ст. 77).

Заслуги саманідів, як культурних правителів (ст. 78). Емір—«добрий хазяїн» своєї держави і дбає про добробут народніх мас (ст. 78-79). Промисловість і торговля (ст. 79-80); китайські технічні впливи (ст. 80); питання про історію паперу (ст. 80); торгові відносини з Волгою та з північною Руссю та Европою (ст. 80-83). Розумове життя; письменство й наука (ст. 83-84); емірська книгозбірня Нуха II, описана філософом ибн-Сіною бл. 997 року (ст. 84-85).

Тіньові боки саманідського ладу. Паралелізм влади цівільної і військової: везір та начальник гвардії (ст. 85) Впливове правовірне соннітське духовництво (ст. 85-86); улем-«остад» і його політична роля (ст. 86). Духовництво кличе турецьку гвардію скинути еміра Насра II за його карматське шіїтство,

943 (ст. 86); Нух I, 943-954, і його святий везір (ст. 87). Початок політичного занепаду саманідів (ст. 87-88). Їхня загибель, 999 (ст. 88).

Таблиця саманідської династії (ст. 88).

VI. Перське державне життя в землях західнього та південного Ірану X в.: Аліди в Прикаспійській країні, Зіяриди, та початок Бовейгідської держави . . . . . ст. 89—116

Декотрі попередні уваги (ст. 91).

Аліди в Табаристані.

Відокремлене політичне становище прикаспійських країв за мусулманської епохи VII-IX в. (ст. 91-92). Місцеві династії (ст. 92-93). Аграрний рух 864 р. і заснування Алідської держави в Табаристані (ст. 93); дещо про історичні табаристанські джерела (ст. 93-94). Перший алідський володар Хасан ибн-Зейд, 864-884: його культурні і ісламські заслуги; шиїтська перевага в Прикаспії (ст. 94-95).

Перерва в політичній історії алідського князівства; намісники саманіда Ісмаїла в Табаристані, 900-913 (ст. 96-97).

Руський напад на Прикаспій 913 р. (ст. 97-98). Алід Хасан Отруш, 913-917, соціяльний демагог, скидає саманідських намісників і поновляє Алідську державу (ст. 98-99); об'єктивна оцінка Отрушевих змагань (ст. 99). Серед дальшої політичної боротьби в Прикаспії висувається 928 малозначний ґілянський князь Мердавідж ибн-Зіяр, а до нього пристає збіднілий князь-дейлемець Бовейг (ст. 99-101).

Таблиця табаристанських алідів (ст. 100).

Зіяриди з Бовейгідами.

Пишна генеалогія ибн-Зіярової та Бовейгової сім'ї (ст. 101-103), що погано мириться з їхньою первісною бідністю та чималим варварством (ст. 103-105). Розповсюджуючи свою державу по західній Персії, Мердавідж ибн-Зіяр 928-935 незабаром підходить близько до арабських халіфових земель (ст. 105-106); рівночасно бовейгіди забирають Шіраз, 934 (ст. 106-108). Передчасна загибель не дає Мердавіджеві захопити халіфський Багдад і коронуватися на іранського «царя над царями», 935 (ст. 108-111).

Вешмґіра ибн-Зіяра, 935-967, Мердавіджевого брата й наступника, бовейгіди одтісняють назад до рідного Прикаспія (ст. 111), а халіфову столицю-Багдад звойовують сами 945 та й загортають усю дотогочасну халіфову свіцьку владу в свої руки (ст. 111-113). Тим часом, через бовейгідську небезпеку, прикаспійська держава зіяридів самохіттю знов сполучається з саманідською, бл. 944 (ст. 113). Дуже культурний характер зіяридського прикаспійського князівства X-XI в. із столицею Ґорґаном (ст. 113-115).

Хронологічна таблиця зіяридів (ст. 115-116).

VII. Бовейгіди, володарі халіфського Багдаду, іранські «царі над царями» (932, 945-1055) . . . . . ст. 115.

Дещо про джерела (ст. 119-123). Вони мало розроблені (ст. 123-124).

Бовейгідський розцвіт у Багдаді з 945 р. (ст. 124). Могутність їхньої держави; титули: «султан» (ст. 124-126) та «цар царів» (ст. 126-127). Відносини до халіфа-чужовірця; залежне й сумне його становище (ст. 127-132). Шиїтські успіхи: культ могил Алія та його синів; шиїтські святкування в соннітському Багдаді. Сутички шиїтів та соннітів. Ідеалізація давнього халіфського минулого у багдадців; «Тисяча й одна ніч».